This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

1445
БИБЛИОТЕКА
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ
Гд. 1939
Св. 23
П 140/Л

53 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 53

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXIII

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1904

Цена 2 динара

1939

БИБЛИОТЕКА
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ
Ausgeschieden
Бр. 1939
Св. 23

53 ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ 53

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXIII

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1904

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
STACKS
JUL 15 1976
JK301
G16
U.23

ОДБОР

ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник: *М. Ђ. Милићевић*
Деловођа и благајник: *Жив. П. Симић.*

Чланови:

Стојан Новаковић
Митрополит Инокентије
Чедом. Мијатовић
Стојан Бошковић
Свет. Николајевић
Момчило Иванић
Срета Стојковић
Љуб. Ковачевић

До сада покојни чланови одбора:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Др. Јосиф Панчић
К. С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић
Светислав Вуловић
Стев. Д. Поповић

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

Део први:

Записници Одбора Чупићеве Задужбине.

Део други:

СТРАНА

1. **Кратак преглед имовинских облика земље у старој српској држави** од проф. *Миленка Вукићевића* . . 1
2. **О Историји Црне Горе** Црногорскога Митрополита Василија Петровића од проф: *Јована Н. Томића* . . . 51
3. **Најмлађи круг Народних Песама** од проф. *Андре Гавриловића* 95
4. **Географско-историјске слике** из Краљевине Србије од ђенерала *Јована Мишковића* 137
5. **Доситије у Трсту** 1802—1806, од проф. *Андре Гавриловића* 233
6. **Једно љето четовања** од *Ристе Т. Пророковића — Невесињца* 269

I ДЕО

БИБЛИОТЕКА
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ

ГОДИШЊИ САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ДРЖАН 31. ЈАНУАРА 1903. ГОДИНЕ

У БЕОГРАДУ

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Љ. Ковачевић, Жив. П. Симић, Момчило Иванић и Срета Ј. Стојковић.

I

Председник М. Ђ. Милићевић отварајући састанак ословио је чланове овим речима:

Господо Одборници!

Отварајући састанак који се сваке године на данашњи дан збира да ода захвалност добротвору српске књиге незаборављеном Николи Чупићу, имам другарску дужност поменути и преминулога ове године одборскога члана бившега државнога саветника, Стевана Д. Поповића, који је више од десет година био друг наш (од 31 јануара 1892 до 24 септембра 1902).

О њему је наш друг г. Жив. П. Симић, у последњој *Годишњици* казао више, а ја сада помињући име вазда вреднога, у свему тачнога, у сваком послу савесног Стевана Д. Поповића, молим вас да бисте, са мном заједно, уставши на ноге рекли:

Нека му је блажен вечни покој?

Бог да га прости!

Сви су чланови устали и одазвали се овој речи са: Бог да му душу прости!

II

Председник је прочитао карту коју је Одбору упутио Њ. ВП. АЕ. Митрополит Инокентије, и која гласи:

Због моје слабости није ми могуће данас доћи на састанак.

Нека би милосрдни Бог подарио рајско насеље родољубивом покојнику, а Вама свима живот и здравље.

III

Прочитано је писмо које је председнику Одбора упутио г. Срета Ј. Стојковић и које гласи:

Многопоштовани Господине Миличевићу,

Пре свега лепо Вас молим да ме извините, што Вам овом приликом досађујем себе ради.

Као Председнику Одбора Чупићеве Задужбине слободан сам послати Вам уз ово писмо свој рукопис „*Лазарица*“ с молбом Одбору: да ме потпомогне

у штампању његовом, ако нађе да рукопис то заслужује.

У прилог свога састава учинићу неколике напомене.

Радећи па овом саставу још од пре четири године, старао сам се да прикупим и да упознам све покушаје овога рода, који су до сада штампани у нас и у туђини; и, управо, ти покушаји, са својим добрим и лошим странама, определили су ме у правцу. којим ћу поћи у изради свога покушаја. Као што вам је без сумње познато, претпрошле сам године и штампао у „Искри,“ па засебно оштампао, *преглед* свију тих покушаја под насловом „Косовска Епопеја.“ Том сам приликом изнео и свој *нацрт* и мишљење: како би се из познатих народних песама и њихових одломака имала саставити народна Косовска Епопеја.

Овај мој састав, који подносим Одбору, остао би, можда, још дуго недовршен, да ме није уважени г. Новаковић, коме се мој поменути нацрт свиди, подстакао да по њему покушам израду епопеје. Кад сам у овом послу постао одлучнији, бавио сам се мишљу о заједници рада с којим од млађих песника наших ради попуњавања празнина и прераде појединих делова народних песама у циљу добивања хармониске целине. Ову мисао одобрио ми је и г. Новаковић. Но морам рећи да сам од ње одустао једино с тога, што за тај посао нисам могао наћи погодно лице, те сам се бојао, да би

иначе у састав ушло много уметничкога, чиме би његов *народни* карактер био јаче оштећен. С тога сам се и одлучио да га сам, према своме нацрту и нахођењу, и довршим.

Из пијетета према сени мога доброга друга и кума, покојнога П. Ђорђевића, морам напоменути, дн ми је он, како у прибирању материјала, тако и у начину израде састава, много помогао својим саветима. Имам врло много узрока да жалим што га је рана смрт отргла из наше средине, а нарочито у погледу на мој састав, који би се нема сумње, могао поред њега појавити у савршенијем облику.

Састав је у главноме израђен према поменутом нацрту, с малим одступањем од њега у реду неких песама, као и у једној новој песми, коју сам, по савету г. Милут. Драгутиновића, унео у састав на прво место. Та песма обухвата: детињство Лазарево (по Вуковој „Наход Момир"), његову женидбу (Вукова у целини, с малим изменама на крају песме по Петрановићевој истога имена и добијање круне (слободније израђено по Петрановићевој песми „Смрт Душанова"). Ова допуна определила ме је да саставу дадем име „Лазарица"

Референат мога састава наћи ће у поменутом „нацрту" изложен сав народни материјал употребљен код осталих песама, као и мисли које су ме руководиле у њихову састављању. Ту ће наћи и моје напомене о језику употребљену у саставу.

Поменућу још, да сам се нарочито старао да у стављању појединих песама одржим у целој епопеји рапсодичан тип, јер ми изгледа немогућно одступити од тога типа без јаке повреде народног карактера певања.

Не мислим да сам овим саставом баш ја погодио прави пут за састав народне епопеје о бој Косовском. Али се надам да ће онај, који се после мене буде латио истога посла, наћи у моме раду доста помоћи.

Пошто је мој састав намењен широј маси народној, жеља ми је да њој и обликом и величином цене буде примамљивији и приступачнији. С тога се и обраћам Чупићевој Задужбини с молбом за помоћ у штампању. Према броју стихова, којих је око 6950, величина књиге изнела би око 16 штампаних табака у осмини. Као књигу намењену народу, мислим да би је требало штампати бар у две хиљаде примерака.

Молим Вас, Господине Милићевићу, да и овом приликом изволите примити уверење мога одличног поштовања.

4. јануара 1903.
Београд

Ср. Ј. Стојковић.
директор гимназије В. С. Караџића

Пошто су спис већ прегледали г.г. М. Ђ. Милићевић и Момчило Иванић и препоручују га

Одбору, одлучено је да се спис „Лазарица“ наштампа о трошку Задужбине у 2000 егземплара.

IV

Деловођа и благајник Одборски Жив. П. Симић, саопштио је овај извештај о раду Одбора и стању фонда у години 1902.

Одбору Чупићеве Задужбине.

1. О књижевном раду.

Одбор на својим састанцима и председништво, као уредништво Годишњице примили су у години 1902. за Годишњицу ове чланке: 1. Цртице за ранију слику Српске Престонице, од М. Ђ. Милићевића; — 2. Два прилога историји ослобођења Србије, 1. Сеча Кнезова, 2. Српски упад у Топлицу и Лаб 1806. год. од проф. А. Гавриловића; 3. Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV века, од проф. Јована Ђорђевића; — 4. Дубровачка биографија, од проф. Павла Поповића; — 5. Обичаји у Цигана у Краљевини Србији, од проф. Д-ра Тих. Р. Ђорђевића; — 6. Митрополит Мелетије, рашко-призренски и скендеријски (1854—1895), од Милојка Веселиновића; — 7. Некролог пок. Стеви Д. Поповићу, члану Чупићева Одбора, од Жив. П. Симића.

Све је ово наштампано у XXII Годишњици, која је изнела 321 страну текста ове садржине.

Осим тога, по одлуци одборској, наштампана је у засебном издању о трошку задужбине књига „Прилеп и његова околина“ од Д-ра Јов. Х. Васиљевића у 1000 егземплара.

Спис „Улциń и остало црногорско приморје“ од Атанасија Петровића учитеља, који је по одлуци одборској дат стручном референту на опену, по мишљењу референтову није могао бити примљен, него је враћен писцу.

2. О стању фонда

1. Стални капитал	72.000—
2. Два лоза по 10 fl. а вр.	40·—
Свега .	72.040·—
3. Покретног капитала преостало из 1901	4.748·44
4. Примљено у 1902 години	3.993·20
Свега примљено .	8.741·64
5. На штампу и хонораре издато . . .	5.758·30
6. Остаје за пренос у 1903 годину . .	2.983·34
Свега .	8.741.64

V

Г. Г. Срета Ј. Стојковић и Момчило Иванић прегледаше благајникове рачуне и рефероваше да су рачуни примања и издавања исправни и документима оправдани.

Одбор прима на знање овај реферат и разрешава рачунополагача од даље одговорности за исте.

VI

Председник предложи Одбору да избере нову Управу.

Одбор одлучи да и даље остане председник М. Ђ. Милићевић, а деловођа и благајник Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

ПРЕДСЕДНИК
М. Ђ. Милићевић

ДЕЛОВОЂА
Жив. П. Симић

На осталим састанцима одборским у току 1903. године примљени су за ову годишњицу чланци, који се налазе у њој.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ИМОВИНСКИХ ОВЛИКА ЗЕМЉЕ У СТАРОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ.

I

Колективна имовина земље у дому, браству и племену код разних народа. — Организација крвнога сродства. — Род и село (вас). — Заселак. — Недељивост заједничке својине. — Пречe право рођака при куповини земље код разних народа. — Пречe право рођака при куповини земље у Риму и Византији. — Законске одредбе Романа Лекапена о пречем праву рођака при куповини земље.

Највећи део српскога становништва у старој српској држави занимао се ратарством и сточарством поред осталих споредњих занимања. Ова најглавнија занимања познавали су Срби још док су били у старој отаџбини иза Карпата. У старој постојбини, живећи у заједници с осталим Словенима, код Срба, како се мисли, земља већ беше подељена између појединих заједница. Племе, браство и дом већ у оно време имађаху своје земље. Домови или задруге имађаху зиратну земљу, а пашњаци и шуме беху заједничка имовина села и жупа.

Да би било јасно, што ћу доцније рећи о племену и селу, треба прво нешто друго да истакнем.

Стара индијска Риг-Веда има реч „jana“, којом се означује заједничко *племе*. Оно удружење старога нашег друштва, које ми називамо *племе*, у Риг-Веди назива се *jana*. Исто тако долази реч „janasya“, која значи племенскога старешину, то јест има исто значење, које је негда код старих Срба имала реч *жупан*, и то у најраније време. Прва мања заједница или удружење после jana (дакле племена) јесте *viç*. Тек кад има више viç-а састављених у једну целину образују једно jana (племе). Тако је то постојало код једнога народа у Индији, који се звао *Барати*. Реч viç има исто значење, које имаћаше *род* у нас или браство. Сваки viç састављен је из неколико мањих друштвених целина, које се зваху *grâma;* а grâma се састоји из већега или мањега броја кућа, чији су чланови крвни сродници међу собом. Кад ово уређење старо-индијске Риг-Веде кажемо нашим речима, онда излази: да се племе (jana) састојало из неколико села (viç-a) у којима станују родови. Род (viç) је савез најближих сродника (jaman-a), а сваки члан (jaman) има своју породицу (putass)[1]).

Тако стара Риг-Веда показује, да код старих Аријанаца беше организација, која се оснивала на крвном сродству, у којој су главне друштвене целине: *племе, род, већа и мања породица*[2]). На основу овога код старих Хиндуса становници једнога села беху међу собом сродници, а то ће рећи: да село није ништа друго већ расејан род или подраздео рода[3]).

Исто такав развијен друштвени живот налазимо и код других аријских народа, нпр. код Персијанаца[4], код

[1]) Види: *Максимъ Ковалевскій*. Первобытное Право. Выпускъ I. Родъ. Москва. 1886. Стр. 44 и 45.

[2]) На истом месту. Стр. 45.

[3]) На истом месту. Стр. 45.

[4]) На истом месту. Стр. 52—53.

Ираца, код Германаца, код Келта итд., па мисли се да је морало тако бити и код старих Словена. Тако оне вести, које су дошле до нас о старијем животу старих Словена показују да је у Словена постојала организација друштвена основана на крвном сродству. За источна словенска племена први летописац вели: „Поляномъ же живущемъ особѣ и володѣющемъ роды своими.... и живяху кождо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще кождо родомъ своимъ“ [1]).

Израз *род*, који се помиње овде, сачувао се у Иранаца у речи „rud“, што значи *деца*. У осталом и првобитно значење *рода* беше такво, да означаваше: *одрасле, умножене, множину, групу*[2]).

Зна се да Словени не живљаху у једној држави, већ по племенима племенским животом; а племена, као: Пољани Драговићи, Љутићи, Деревљани и друга, беху подељена на родове; а родови опет на шире породице или задруге[3]). И племена и родови имађаху своје старешине, као што имађаху и задруге или породичне општине, како их Ковалевски назива[4]).

Јужни Словени, дакле и Срби, докле беху у старој отаџбини, живели су истим животом, којим су живели и остали Словени. Нема сумње да је и код јужних Словена пре доласка на Балканско Полуострво постојала *задруга* или *дом*. Намножена задруга делила се, те је постојало више задруга. Број домова увећавао се и намножавао око првобитнога дома, који је мајка осталим. Тако је постојао *род* (то јест гомила или група домова

---

[1]) Полное собран. Русск. Лѣтопис. I, 4.

[2]) *И. Леонтовича*, чланак: „Арискія основы общественаго быта древныхъ Славянъ. — Варшавскія Университетскія Извѣстія. 1897. VII.

[3]) *М. Ковалевскій*. Родъ. 77.

[4]). На истом месту.

развијених из једнога дома). Јужни Словени, особито Срби и Хрвати, кад дођоше на Балканско Полуострво, дођоше подељени на племена и родове. Доцније род код Срба називаше се *браством*. И у првом и у другом периоду српске прошлости дељењем дома намножила би се читава гомила домова и населила би се читава *вас* (вьсь) или *село*[1]).

Потребно је задржати се на изразу *вас* или *село*. То је стари израз вьсь (литавски *viěš*; готски *veihs* — Flecken; старо-горњо-немачки *wich*; латински *vicus*; грчки *οἶκος*; старо-индијско *vēsá*[2]). Раније смо видели да је у Риг-Веди род означен са *viç*. Према томе даје се закључити: да код свију индо-европских народа првобитно значење *села* или *вас* није ништа друго већ место где станује један *род*, а код Срба у новој отаџбини место, где станује једно *браство*. Као год што је код Хиндуса село (viç) расејан род, тако је код старих Срба вьсь или *вас* расејан род или *браство* на домове.

Кад се *вас* или *село* толико развије да захвати већи простор, онда се од села одвајају извесни делови у *засеоке*[3]), који се доцније развијаху у села. Нови засеоци, а особито нова још потпуно неразвијена села и данас се зову по гдегде у нашем народу *раселице*, дакле оно што се раселило, што се одвојило од једнога села. Неколико расејаних брастава са својим селима на извесном простору сачињавају *племе*, а онај простор на коме племе станује звао се *жупа*. Све ове друштвене јединице (племе

[1]) *Љ. Ковачевић* и *Љ. Јовановић:* Историја Српскога Народа I. (Издање Српске Књижевне Задруге) Београд 1893. стр. 24.

[2]) *G. Krek.* Einleitung in der Geschichte der slav. Literat. 1887. страна 139.

[3]) О засеоцима у старој српској држави говори опширно г. *Ст. Новаковић* у своме „Селу". Глас Акад. Наука. XXIV. Стр. 117. и даље.

род и дом) имађаху Срби пре доласка на Балканско Полуострво. Главна веза ове гентилне организације састојала се у замисли да сви чланови произлазе од једнога заједничкога претка[1]). И данас у Срба Васојевићи држе да сви произлазе од Васоја, а Белопавловићи од Белога Павла.

Организацију рода прати нарочити начин имовине земље и нарочито обрађивање. У гентилној организацији земља је заједничка имовина целога племена, па је с времена на време дељена на поједине мање заједнице нпр. села или домове. Време од једне деобе до друге било је разно код разних народа. Негде је било краће, негде дуже. Кад пређе одређени број година, онда је настајала поново деоба земље. Такво је дељење земље међу домове постојало у руском *миру*, у германској *марки*, у старом Јапану, у афричких племена код Константине итд. Код Срба по доласку на Балканско Полуострво изгледа да је постојао овај обичај дељења земље на рокове. Тако се налази помен код племена Драговића и Сагудата, која становаху око Вардара у Солунској равници. Они још у X столећу дељаху с времена на време међу собом земљу за обрађивање[2]). Што значи да је зират била заједничка својина племена, па је дељена с времена на време на поједине мање сродничке групе. Овим је прећутно речено да су им пашњаци и шуме биле заједничка својина. Чак у Душанов Законик унете су извесне одредбе, које показују да су пашњаци били колективна имовина свију села једне жупе. Тако чл. 75. вели: „Жупе да не пасу ништа својом стоком једна другој. Ако се у жупи деси поједино село вла-

[1]) *М. Ковалевскій*, Род. 42. и 85.

[2]) *Jireček Const.* Geschichte der Bulgaren. Prag. Стр. 140. — У руском преводу Бруна и Палаузова 1878. Стр. 528.

стеоско, чије год, или царско или црквено, или властеличићско, то село да пасе, куде и остала села жупе; нико да му паше не закрати[1]).

На основу свега што наведосмо, дало би се закључити, да је код Срба по доласку на Балканско Полуострво у већини крајева земља била подељена међу поједине заједнице тако, да је свака заједница имала зират као колективну имовину, а шуме и пашњаци беху заједничка имовина целе жупе или племена. Зират је била подељена на задруге, браства и племена као имовина дома, браства и племена. Према томе земља је била задружна, сеоска и племенска. Ова земља за обраду била је заједничка својина свију чланова дома и на њу се гледа као на тековину свију пређашњих колена и онога колена, које је ужива. Таква земља није се могла отуђити, јер није тековина оних, који у извесном времену живе на њој. Земља ондашње задруге или дома као тековина, па дакле и својина свију пређашњих колена, мора се оставити неокрњена доцнијим (будућим) коленима. Земља као задружна имовина припада прошлим и будућим коленима. Поједини чланови дома само уживају задружну имовину а сопственик су само као целина, као група. С тога имање остаје вазда у целини. Задруга је као persona iuridica, за то се у њој не чека ни на чију смрт, па да неко одели свој део. Деоба дома наступа тек онда, кад се број чланова у дому толико намножи, да се осећа тегоба при управи у задрузи; кад је имовина толика, да надмаша моћ једнога старешине да њом управља и најпосле кад се сродство чланова размножавањем толико удаљи, да се осећа потреба деобе у засебне заједнице. При дељењу домова дели се само зират а пашњаци и шуме остају и даље заједничка

[1]) Издање *Ст. Новаковића:* 1898. Стр. 191.

својина. Тако је постала заједничка имовина пашњака и шума у старих села и жупа.

При деоби суделују и решавају сви пунолетни чланови заједнице, деоба, дакле, врши се општим договором.

Ако кад настане потреба да се отуђи који део задружне земље, што се дешавало само у случају какве велике потребе, нпр. ако је у питању опстанак саме заједнице; или да се који члан заједнице откупи ропства — онда се то могло учинити само по договору свију чланова заједнице или бар свију пунолетних чланова[1]). Па ни у том случају не сме заједница, рецимо задруга, продати коме хоће, већ ваља најпре да понуди своје браство, јер су остали делови браства постали од првобитне задруге, па имају по самом уређењу родовске организације преће право на куповину од туђина, као на земљу својих предака. Ако нико из браства не узме, онда треба неко из његовога племена, јер су саплеменици даљи сродници, који имају преће право при откупу земље, која је негда била тековина њихових давнашњих предака, него туђина. Ако пак нико не би ни из његовога племена узео, онда је могао продати коме хоће[2]). Ова племенска особина, која се до скора чувала у многим крајевима нашега народа, особито у Херцеговини и Црној Гори, налази потврде у нашим старим писаним споменицима. Тако уредба *Поличке Општине* има о продаји заједничке земље — племенштине — оваку одредбу у члану 78:

[1]) *Dr. Post Hermann Albert*, Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz. I Band. Leipzig. 1894. Стр. 198—200. — *М. Ковалевскій*, Род. 22.

[2]) *Dr. Rački Fr.* Rad jugoslavenske akadem. knjiga CV. стр. 217. и 225. — *Bogišić V.* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena, стр. 526. у 527. — *Дучић Н.* Црна Гора, стр. 59—63. — Dr. Hermann Post, на поменутом месту 201.

„*О продаји племенштине:* Најпре стари закон хоће да се племенштина не може продати ни заложити у тми (то јест тајно) а особито од ближњега, већ да се продаје јавно, дању и да понуди прво ближњега (сродника). А закон је стари пољички: да онај, који продаје, огласи то на три збора или пред кнезом (општине) на три оброка говорећи: ово ћу продати, ако ће који ближњи купити, приступи; а ако ли неће, а ја ћу коме могу"[1]).

Ова одредба у Закону Пољичком као и остале нису постале 1400. године, већ, као што наслов овога закона говори, оне су преписане из старијега. Међутим пре него што је овај закон и написан поменута одредба постојала је у животу народном као стари обичај, који је тек после ушао у писане законе, исто онако, као што су многе одредбе постале из обичајнога права за време Стефана Првовенчанога, Краља Милутина, Дечанскога, па после из појединих наредаба и хрисовуља ушле и у Душанов Законик. Овим хоћу да кажем да је и поменути члан Пољичкога Статута о продаји племенштине постојао много пре и код Пољичана и код других племена као обичај, па је после постао законском одредбом, која је ушла и у Статут Пољичке Општине тим пре, што се и у компилацији Душанових Закона која носи наслов: „Благовѣрнаго и христолюбиваго цара Іоустинияна законь," налази слична законска одредба, која гласи: „Закон: ако ко продаје хљевину, или њиву или виноград, или млин прво да јави ближњем и општинским људима, који су из једнога села (дакле браственицима), да они купе, ако ли они не хтедну купити а он да је прода дворњему, који хоће да је купи, а ако не јави ближњем и општнику, него прода тајно надворњем човеку, ближњи

[1]) Arkiv za povjestnicu jugoslovensku V. 260.

и општници могу се (таквој продаји) противити до десете године, а после десете године не“ [1]).

Наш чувени и уважени зналац српске прошлости г. Стојан Новаковић у својој расправи: „Римско-византијско право и народни правни обичаји (право првенства рођака или суседа при куповини земље)“ [2]) доказује да је право првенства рођака и суседа при куповини земље ушло из римско-византијских закона у старо српско законодавство па отуда и у наше обичајно право. Он вели на завршетку поменуте своје расправе:

„Не може, дакле, бити сумње, да је обичај о праву првенства у куповини постао, најпре, у византијском праву; где се год он под непосредном византијском влашћу находио; да је с осталим византијским законима и установама ушао и у писано право у нашој средњевековној држави; а да се и с једне и друге стране раширио по народу толико да је постао правним народним обичајем, у ком се облику и сачувао до нашега времена. Али ма колико нам се ово чинило разговетно и јасно, нећемо порицати, да су словенски појмови о породици, о породичној а у неким облицима и о сеоској заједници непокретног имања, били врло погодно земљиште за ову правну наредбу. Ако је у Византинаца та наредба постала ради пореског јемства, међу Словенима су јој у прилог дошли и појмови о својини и о породици, те су јој додали нове снаге за одржање и новога поља за примену, докле је најновија струја великих личних права, коју наш век собом носи, и опет не почиње потискивати“ [3]).

---

[1]) *Т. Флоринскій,* Памятники законодательной дѣятельности Душана, цара Сербовъ и Грековъ. Кіевъ. 1888. Стр. 207 прилога.

[2]) Годишњица Н. Чупића. Књига IX. Стр. 214—234.

[3]) Годишњица Н. Чупића IX. Стр. 233– 234

Као што се види главна мисао нашега великог научника састоји се у томе: *да је обичај о праву првенства рођака и суседа у куповине постао најпре као закон у византијском праву, па се отуда компилацијама византијских закона раширио међу Словене, који су се налазили под непосредном влашћу византијском. А да се тако рашири помогли су словенски појмови о породици, о породичној а у неким облицима и о сеоској заједници непокретнога имања.*

Докази, које је г. Ст. Новаковић навео за своје мишљење, нема сумње јаки су, али не и неоспорни.

Пре свега не треба никако изгубити из вида особине, које неминовно прате заједнице основане на крвном сродству и начин како те заједнице располажу својином земље. Постоје јасна обележја, која прате организацију крвнога сродства (гентилну организацију — Geschlechtsorganisation). Један од најзнатнијих немачких познавалаца етнолошке јуриспруденције и велики зналац обичајнога упоредног права *Dr. Алберт Херман Пост* овако истиче та обележја:

„Вавест (појам — Begriff) о имовини рода истиче из особине старе задруге. Задруга (дом) је с гледишта гентилно-правног трајна установа независна од лица, која је у извесном времену представљају. Она припада у исто време, поред оних чланова, што у извесном времену живе у њој, прошлим и будућим коленима. Задруга према овоме вечном трајању служи као имовина рода; она је служила готово од незапамћенога времена предцима, служи оној генерацији, која у извесном времену живи у њој и одређена је да послужи потоњим генерацијама на неодређено време.

„Из ових особина гентилне имовине потичу ове одредбе:

„I. Овде (у дому или браству) имовина рода није својина оних чланова, који у извесном времену представљају задругу, већ припада предцима и потомцима, према томе то није само имовина којом располаже задруга у извесном времену, већ је имовина, која се мора неповређена предати потомцима. То је имовина која се *не сме отуђити*. О томе не може доносити никакво решење старешина ни вéће чланова.

„II. Из главне особине, која одликује имовину рода, потиче њена недељивост. Имовина рода треба да подмирује потребе задруге као једне породичне државице на вечно време, а не само оних чланова, који живе у њој у извесном времену. С тога је имовина дома с гледишта гентилног права недељива у правом смислу те речи. Деоба наступа само у том случају, кад се домаћа заједница толико умножи да се дели у мање заједнице, које не могу остати више у заједничком кућењу, а од којих доцније постају такве заједнице, као што је она, од које су оне постале“ [1]).

Ради потврде ових начела о заједничкој имовини земље навешћу неколико примера.

Код Хиндуса, где је село постало од сродника на исти начин као што се мисли да је постало село или род код Словена, где су сродннчки осећаји јаки, где међу становницима влада уверење да сви воде порекло од једнога претка, постоји забрана, да се не може продати земља странцу. И ако је међу њима призната лична својина, ипак је село, као заједница, сачувало власничко право на сеоску земљу.[2]) На острву Јави становници села не само да не могу земљу продати и отуђити, већ је искљу-

[1]) *Dr. A. Hermann Post*, поменуто дело I. 198 и 202.

[2]) *Е. Лавлеј*, Својина и њени првобитни облици. Српски превод од Јов. М. Јовановића 1899. Стр. 53.

чена и деоба.[1]) Код Германаца у Марки, чији се чланови називаху Markgenossen, cumarchani или Beerbten, заједница је располагала свачим, па чак и личном својином појединаца. „Нико није могао продати своје добро странцу без пристанка осталих, а ови су имали право првенства куповине“.[2]) Исто тако беше код Салијских Франака: „Странац се могао настанити међу њима само тако, ако су на то сви пристали. Нека се један успротиви, странац није могао бити примљен“.[3]) Иста забрана постоји и код ирских Келта. Једна одредба бреонскога закона (Brehon Laws) наређује: „Свака породица дужна је да очува земљу недирнуту, нити је сме продати, ни теретити дуговима, ни дати коме као накнаду за учињено кривично дело, нити пак као уговорену залогу“.[4]) Сличне забране при отуђивању земље рода налазимо и код американских племена. Тако међу племенима, која су становала у пределима Стеновитих Планина земља се није могла отуђивати.[5]) Иста забрана при отуђивању земље беше и у старом египатском праву, како вели француски истраживач Dareste.[6]) Исто тако и код становника Декана, како тврди Kohler.[7]) Овака забрана постојала је и код авганских улуса,[8]) код Рајпута (Rajput-a) и Џата, племена, која становаху на југу од Хималаја.[9])

[1]) Ibid. Стр. 58—59.
[2]) Ibid. Стр. 90.
[3]) Ibid. Стр. 91.
[4]) Ibid. Стр. 265—266.
[5]) Ibid. Стр. 280.
[6]) У делу L'etud. d. histoire du droit. Paris. 1889. Стр. 3.
[7]) Zeitschrift für vergleichend. Rechtswissenschaft. VIII. 122. — навод по Hermann-у Post-у I. 199.
[8]) *М. Ковалевскій*. Род. 18.
[9]) Ibid. 20.

Резултат свих ових посебних примера, које наведох јесте тај: да се земља, коју поједине задруге већега или мањега обима, основане на крвном сродству, обрађују и уживају, није могла отуђити. Исто то правило мора да је вредило и за старе Словене па и за Србе, јер су, као што смо видели, особине словенскога рода и српскога браства исте, које нађосмо и код поменутих народа и племена.

Сад да видимо у којим се случајевима одобравало отуђивање заједничке земље, која је као баштина рода или браства.

Неки део земље, која припада роду, могао се отуђити само у случају праве потребе, нпр. ако је заједница у питању. И у том случају беше потребан пристанак свију пунолетних чланова.[1]) Пристанак крвних сродника и села при отуђивању земље тражи се код Хиндуса. Тамо је у опште отуђивање земље врло ретка појава, али и кад се деси такав случај, онда на то мора следовати пристанак целога племена.[2]) Сеоска крвна заједница (дакле род) има право да забрани продају.[3]) Исто тако заједница има право да искључи свакога странца при откупу.[4]) Ово право сродника ближих и даљих при откупу налазимо и код Германаца. Тако у Марки нико од чланова заједнице није смео продати своје добро без пристанка осталих чланова, који су имали право првенства при куповини.[5]) То исто видимо и код Данаца и Швеђана,[6]) на Селанду, Хебридима и Хаји-

[1]) *А. Н. Post*, поменуто дело I. Стр. 199—200.

[2]) *Е. Лавлеј*, у српском преводу. Стр. 265.

[3]) *Viollet*, Caractère collectif des premières propriétés immobilières. Стр. 30.

[4]) *А. Н. Post*. I. 201.

[5]) *Е. Лавлеј*, на поменутом месту. Стр. 90.

[6]) *А. Н. Post*, I, у напомени на стр. 201.

тима.[1]) Исти правни обичај налази се у Индији код Рађпута и Џата, код Авганаца,[2]) код Хиндуса и Кинеза.[3]) Код Хиндуса за отуђивање родовске својине земље тражи се пристанак свих чланова крвне заједнице.[4]) Овај обичај помиње се и у законском своду *Ману*. Тако докле један од најстаријих сводова закона, *Ушанс*, апсолутно забрањује отуђивање земље, која припада роду, дотле *Матакшара* одобрава али само у извесним случајевима, па и тада само с пристанком сродника или наследника.[5]) Занимљиво је да се код Хиндуса за то тражи пристанак сродника и наследника, суседа и сувласника.[6])

Кад се пореди ова законска одредба код Хиндуса с наредбом Романа Лекапена, или с одредбом Закона Пољичкога или с компилацијом Душановом, онда ћемо између њих видети велику сличност. Византијски цар Роман Лекапен даје првенство при откупу земље сродницима, који су некад сачињавали целину (дакле задругу или род), затим сувласницима (а индијски обичај shareholders), па суседима а најпосле онима, који ма којим делом својега имања дотичу онај део, који се отуђује. Душан у поменутој компилацији даје првенствено право сродницима (ближник), за тим суседима (општник), па тек онда дворњему. А Закон Пољичке Општине даје првенствено право откупа сродницима, па тек онда странцима (било суседима или ма коме).

Кад, према наведеноме, право првенства рођака или суседа постоји при куповини земље код старих Хин-

---

[1]) Ibid. 299.

[2]) *М. Ковалевскій*. Родъ. Стр. 20.

[3]) *Post*. I. Стр. 201, у напомени под 3.

[4]) *М. Ковалевскій*. Родъ. 47.

[5]) *М. Ковалевскій*. Родъ. 48.

[6]) *Е. Лавлеј*, Својина. 348 — *Ch. Letourneau*, L'evolution de la propriété. Paris. 1889. Стр. 297.

дуса, Кинеза, Германаца, Данаца, Швођана, код племена на Хебридима, Селанду и Хајитима, и других народа и племена, онда би се могло извести опште правило: да се право првенства сродника при откупу земље налази код свих народа док су живели на оном ступњу, кад су се друштвене заједнице уписивале на основу крвнога сродства, а то је кад су сви народи имали гентилну организацију.

Како су Словени живећи примитивним животом имали своје задруге (дом), родове (села) и племена (жупе), то су, како се чини, имали исту организацију рода и обележја, која прате организацију крвнога сродства, па разуме се и обичајно право првенства сродника при откупу земље. Срби су такође, као грана словенскога стабла, морали имати све то, поред других особина, које прате организацију рода. Дошавши на Балканско Полуострво, Срби су с другим правним обичајима донели и обичај да се земља заједнице не може отуђити, а ако се отуђује онда је сродник имао право узети је, онако како то наглашује Закон Пољичке Општине.

Да видимо како је било с тим правом првенства рођака и суседа (даљега рођака) при куповини земље у Византији.

У старих Грка и у Риму постојала је организација рода и заједничка имовина земље. Чак и сам плод сабран с њива делио се међу племена и породице.[1]) Али та организација крвнога сродства почела је пропадати у Грчкој и у Риму одмах с оснивањем политичкога друштва. Заједница земље пропала је чим је друштво било подељено на сталеже по имовини (у Атини после Солона, у Риму после Сервијевих уредаба), али су ипак остале неке особине рода. Било је земаља, које су се

[1]) Momsen. Röm. Geschichte. I. Стр. 187.

називале *наследно добро* (heredium). Таква земља — heredium — није се могла отуђити, јер је на њој становала породица. Срамота је било продати такву земљу. И то је трајало све до пред пад републике.[1]) Некада је та земља била недељива. Траг тој недељивој земљи остао је у речи „sors", која је означавала домен породице (sors patrimonium significat вели Фестус); per consortes говорило се само за оне, који имају један домен, а стари закон тим изразом означавао је браћу, па чак и сроднике у даљем степену, што значи да се некада земља породице није делила.[2]) За време царства постојало је право првенства рођака и суседа при откупу земље за Италију и Илирију, али је оно имало за основ сасвим друго начело, а не оно, које је постојало код примитивних заједница основаних на крвном сродству. У римској царевини још за владе Константина Великога установљен је прирез порескога јемства, јер су финансијске невоље нагнале цареве да прибегну насилном раздавању напуштене земље порезе ради. Ово опште јемство за порезу, „по коме су заједно положени или у једном пореском комаду записани одломци земље одржавало је порезу свеколике целине, јер су ту порезу у ствари и накнађавали ако је доиста није имао ко платити. Променом држалаца земље, која се догађала продајом, наследством или деобом поједини комади некада уписани као својина једнога држаоца, после су постали својина више њих, тако да су комади разних држалаца или ушли једни међу друге или остали једни покрај других у опсегу старих пореских комада... Ако дакле, у опсегу једнога пореског комада, који је временом допао у руке

[1]) *Е. Лавлеј*, Својина. Стр. 360.

[2]) *Фистел де Куланж*, Држава старога века. Српски превод. 1895. Стр. 95.

различитих држалаца, неки комад не би више могао давати порезу, његова се пореза јемства ради на остале разрезивала, и они су добили тога ради порески прирез Тако се поступало с комадима земље, којима се власник није могао наћи или који нису могли сносити јавне терете што су на њих падали. На кога би пао прирез, тај би имао право на земљу, која је проузроковала прирез, заједно са свима њеним насељеницима (паријима или меропсима) са свим живим и мртвим њеним имањем. Прирез се одређивао одлуком обласнога управника, а против те одлуке могло се, даље, апеловати. Ова тешка пореска дужност општега јемства сваке групе појединих комада земље за целокупну групу, вукла је за собом, баш ради своје тежине, и права, с којима се тек могла појмити и оправдати".[1])

Баш с гледишта заштите порезе, с гледишта овакве пореске системе још за владе цара Константина Великога јавила се законска одредба, по којој су суседи и рођаци имали право претпоставке у куповини пред странима (proximis consortibusque concessum erat, ut exstraneos ab emtione removent).[2])

Кад се упореди начело, на основу којега је постала ова одредба Константина Великога о пречем праву куповине рођака и суседа (а то је пореска дужност општега јемства), с начелом онога обичајног права при куповини, које се налази у заједницама основаним на крвном сродству, онда се опажа јасна разлика. Онамо, у Византији, то је законска одредба, коју је изазвала потреба државна, потреба пореског јемства, а овде у заједницама основаним на крвном сродству потреба, да се стечена имовина, као тековина прошлих генерација

[1]) Годишњица Н. Чупића. Књига IX. Стр. 230—231.
[2]) Ibid. 231.

очува будућим. У осталом законска одредба, коју је завео Константин Велики, укинута је 391 године, а римска царевина после четири године подељена је на источну и западну. Ускоро после ове поделе отпочеше силни напади варвара на обадве империје. Германска и словенска племена нагрнуше током V и VI столећа и плављаху земље старе римске царевине. У VI и VII столећу поплавила је маса словенскога становништва Балканско Полуострво. Словенско становништво крајем VII и почетком VIII столећа беше тако многобројно на Балканском Полуострву да сачињаваше највећи део целога становништва. Све обичаје и уредбе својега племенског живота Словени пренеше и на Балканско Полуострво и живљаху расути на племена, на родове и на домове. А то су све заједнице основане на крвном сродству, којима управљаху жупани, челници и задружне старешине по старим обичајима. Тако су живела српска и хрватска племена, тако и словенска доцније названа бугарска.

Западну римску империју притискоше германска племена и живљаху већим делом по својим старим германским обичајима. Овим начином на земљишту старе римске империје јавише се опет они првобитни племенски обичаји и уредбе, које некада имађаху и Грци и Римљани, па се, потиснути политичким установама, беху изгубили. Мислим да је тада донесен и правни обичај о првенству рођака при куповини земље, па и обичај, који тражи да се очува недирнута имовина зиратне земље појединих заједница заснованих на крвном сродству.

Кад су се у византијској империји средиле прилике, кад се она почела опорављати од силних потреса, које изазваше германски и словенски напади, она поче водити рачуна о сеоском свету и сеоским заједницама. Водила је рачуна о овим заједницама с тога, што је од

њих имала велике користи, јер те заједнице обрађиваху земљу и даваху порезу, те јој надокнађаваху ону ранију установу пореског јемства за поједине комаде земље. Отуда се и јавља тежња византијских императора да заштите поједине сеоске заједнице од разноврсних експлоататора.

Кад се сведе све ово, што до сад наведосмо, извео би се овај закључак: да је обичајно право о првенству рођака при куповини земље унесено у Византију доласком Словена, а тиме је изазвана и обновљена и она ранија законска одредба Константина Великога, која је постала у исто време кад и прирез пореског јемства, тим пре што се обичајно право о првенству рођака при куповини земље у неколико поклопило с поменутим законским наређењем Константиновим. С тога бих био мишљења да су и наредбе Романа Лекапена (919—944) изазване потребом да се заштите сеоске заједнице од распадања, а то му је било лако, јер је за те своје законске одредбе имао јакога ослонца у словенским правним обичајима.

Обичајно право првенства рођака при куповини земље уједно је и особина словенска и свију народа, док живљаху у заједницама заснованим на крвном сродству. Тај правни обичај, мислим, није дошао Србима из византијскога законодавства, како тумачи г. Новаковић на поменутом месту, већ су га Срби имали и у време доласка на Балканско Полуострво и после тога. Уношење тог обичаја у византијско законодавство а одатле и у компилације средњевековнога српског законодавства могло је учинити, да се тај обичај као законска наредба одржи што дуже међу Србима, да преживи стару српску државу и да се као атавизам јави међу Србима за време Турака, кад Срби почеше поново живети по својим оби-

чајима, а особито у крајевима где се одржаше јака племена, као у Црној Гори, Херцеговини итд.

Да пропратимо овај обичај и да видимо даљу његову судбу у Византији.

Доцније, кад се византијски императори јаче заузеше да заштите сеоску (родовску) имовину земље, као и земљу мањих породица, да је не присвоји силна византијска властела, овај обичај изби тако јако на површину, да постаде закон од неколико тачака. У потврду за то наводим одредбе Романа Лекапена из његове Новеле од 922 године:

„Постоји од старине закон, вели у тој Новели Р. Лекапен, по коме може сваки, без икаквих препрека сродника и саучесника, продавати своје имање коме год хоће. Али постоји тако исто и закон по коме се не може продавати имовина земље коме било другоме, осим становника исте сеоске области *(τῆς ἰδίας μητροκωμίας)*. Зато, обраћајући пажњу надлежних на интересе даначних људи а исто тако и на потребе државне благајнице, налазимо за потребно да исправимо све противречности и нејасности пређашњега законодавства овом нашом божанском заповешћу:

„Ми заводимо да од сада у сваком граду или области при продаји, при давању под вечни или привремени закуп земље, кућа, винограда или ма каквога другог непокретнога имања, имају првенствено право куповања или закупљивања лица ниже означеним редом. Никакав откуп непокретне имовине не може бити другојачије свршен, док се претходно не објави лицима, која имају првенствено право на откуп. При том има се пазити на овај ред:

„а) Пре свега позивају се сродници да откупе, то јест лица, која услед сродства по наследству или завештају имају удела у имању једнога истога рода, које

сачињава или је некад сачињавало једну целину *(οἱ ἀναμιξ συγκείμενοι συγγενεῖς)*.

„б) После сродника долазе сувласници — лица, која куповином или другим којим путем држе заједнички непокретну и неподељену имовину, па била она доцније и подељена на делове.

„в) За тим долазе суседи, који својом земљом граниче земљу која се продаје.

„г) После ових они суседи, који нису у непосредном додиру, већ плаћају заједнички данак једном господару, и

„д) Најпосле такви суседи, који ма којим делом својега имања дотичу онај део, који се отуђује".[1])

За владе Р. Лекапена и за време доцнијих императора потекло је више сличних законских одредаба, којима беше задатак да очувају од пропасти словенску сеоску заједницу, како о томе вели поменути В. Василевски.

Заједничка имовина земље појединих заједница током столећа, а под утицајем византијскога уређења и византијских установа, почиње се мењати али отпорна снага племенскога уређења беше врло силна, те ако је местимице претрпела јаких промена опет у областима, које беху удаљене од непосреднога утицаја византијског, многе су се племенске особине задржале па и погледи на заједничку имовину земље. Таквој заједничкој имовини земље налази се траг кроз цео средњи век у старој српској држави. Трагови њени налазе се у Законику цара Душана, у појединим повељама владалачким, у појединим законима далматинских општина итд. Она је преживела стару српску државу, у неколико се повратила за владе турске и дочекала обнову српских

---

[1]) *Василевскій В.*, Матеріалы для исторіи визант. государства. Журналь Минист. Народ. Просвѣщенія. 1879. III. Стр. 176—177.

држава у XIX столећу, па тек у XIX столећу почиње губити своју особину под ударцима јако развијених личних права, која се почеше уводити у имовинске односе с писаним законодавством. Имовина земље почиње губити свој колективан карактер и у задрузи она престаје бити имовина пређашњих и будућих колена, већ се на њу гледа као на имовину колена, које је ужива у извесном тренутку. Отуда настаје оно лако распадање заједничке земље дома или задруге, где се одељени делови сматрају као потпуна имовина лица, које ју је на део добило. Такво лице може својим делом потпуно располагати, као да је то његова лична тековина. Оно ју је могло отуђити и упропастити. Колективна својина постаје лична са свима особинама, које прате личну својину у XIX столећу.

II

Имовински облици земље код Срба при доласку на Балканско Полуострво (баштине појединих домова, сеоска земља, племенштина). — Утицај словенскога становништа на економске односе у Византији. — Судар између византијскога и словенског друштвеног уређења. — Развитак сталежа и појава феудализма у српском друштву. — Развитак појединих имовинских облика земље. — Крунска добра. — Манастирске и црквене баштине. — Градске и општинске баштине. — Властеоске баштине и пронија. — Баштине појединих мањих власника.

Кад Срби дођоше на Балканско Полуострво имађаху већ вавест о својини земље. Главни имовински облици беху они, које имађаху поједини домови или задруге. То би биле *баштине појединих задруга.* Ове баштине састојале су се из зиратних земаља, које су Срби као земљорадници обрађивали. Ова заједничка имовина земље

код задруга у Срба онога времена беше слична имовини старога грчког генса. Други облик имовине земље беше *сеоска земља*, која се састојала из ливада, пашњака и шума, куда је изгоњена стока целога села било на пашу, било у жир. Трећи имовински облик јесте *жупска* или *племенска земља*, састављена такође из пашњака и шума. Овај се облик имовине звао још и *племенитином*, а то означаваше земљу, која је била својина целога племена, што насељава једну жупу.

При оваквим облицима имовине земље личност као индивидуа у погледу држања земље потпуно се губи испред дома, браства и племена. Личност нема својине земље, већ заједница. С тога се као persona iuridica у погледу имовине земље јавља на прво место *дом* (сужен род или род у свом зачетку), као јединица друштвенога уређења онога времена. Шира или развијенија заједница друштвена онога доба беше *браство* или *село*, које у основу свом није ништа друго већ проширен дом, и најпосле долази *племе* као проширено браство. Све ове заједнице у погледу држања земље могле су бити persona iuridica. У овој организацији друштвеној, у којој још нема политичкога друштва ни државе у правном смислу, највећи облик друштвене целине био је *племенски савез* од неколико племена. Ови савези ретко кад да су дуго трајали. Али и при тим савезима свака поменута друштвена заједница очувала је своје особине у сваком погледу.

Тек из поменутих колективних облика својине земље, могли су се јавити они облици својине, које налазимо за време феудалне организације у средњевековним српским државама.

Да би било јасно како се од колективних облика својине земље прешло феудалним, покушаћемо да у најкраћим потезима изнесемо тај прелаз у оној маси сло-

словенског становништва, које насели земље Византијске Империје још у VI веку.

Долазак масе словенског становништва у византијске области учинио је читав преврат у економским односима Империје, нарочито у погледу имовине земље. Словени, где се год настанише, потискоше пређашњу — политичку — организацију друштва, коју одликује приватна својина земље и развијен индивидуалистички живот, где највећу улогу игра личност у погледу њених односа према земљи, према имовини и богаству, и области у којој живи, а засноваше организацију, коју донеше собом из своје старе отаџбине, а то је организацију крвнога сродства или гентилна организација, у којој личност не беше везана за територију — област, град или село, већ крвном везом за род, браство и племе. Дакле, у родовској организацији нема индивидуализма ни у имовини ни у животу. Личност ту тоне у род, браство и племе. У Византији, где је врло јако био развијен индивидуализам средњега века, личност је заштићена законом. Увреда или оштета нанета једној личности, тиче се само ње и закони су дужни да је заштите од увреде и надокнаде оштету. Међутим у организацији крвног сродства личност налази заштите у роду, браству и племену. Увреда или штета нанета једној личности, нанесена је у исто време целом роду, или браству или племену. Зато тражи задовољења не увређена личност, већ цела заједница, којој припада увређени или оштећени.

Ове две организације крајње противне једна другој, сместене на једном земљишту, неминовно су морале доћи до судара, а нарочито у погледу имовине земље.

У Византији народ је подељен на сталеже с крајњим заоштреностима једних против других, без узајамних веза а с противним интересима. И ту је сваки теглио

на своју страну. Моћне династе, које се заслугама истакоше, гледаху да се што више обогате прикупљањем земаља у своје руке. Силна пак аристократија по крви стараше се да одржи свој пређашњи утицај како у погледу богатства, тако и у утицају на ток државних послова. Међутим нижи сталежи особито сељаци, који беху нешто слободнији од колона и робова, грцаху под силним теретима данака и прореза тако, да се ратосиљаху и своје слободе па готово и своје земље, само да се ослободе несносног намета и самовоље грабљивих порезника. И тако мало по мало па је већем делу становништва силом и притешњеношћу наметнут *partimonium vicorum*[1]). Положај сеоскога света, подељенога на сељаке, колоне и робове, беше толико бедан, да их и не називаху друкче већ „бедни“ и „убоги“ (*πένητες*). Многи намети, који насташе услед учестаних напада и пустошења Гота, Авара, Персијанаца и др. готово сатрше сеоско становништво. А они на Балканском Полуострву беху доведени до просјачкога штапа. Још се понајбоље држаше словенско становништво, јер оно својим доласком многе пређашње латифундије беше претворило у сеоске заједнице, али не све, јер беше остало још грчких митрокомија, као и земаљска аристократија[2]). Између новооснованих словенских заједница на селу и ових остатака пређашњега уређења настаје борба на смрт и живот, јер обадвоје једно уз друго не могоше опстати. Један или други систем морао је преобладати особито у имовинским облицима земље.

Да разгледамо за тренутак шта о овим односима у Византији вели руски познавалац Византије *Васиљевски*.

---

[1]) Васильевскій, пом. место 160—175. — *Z. von Lingenthal*, Geschit. d. grich.-röm. Rechts. Berlin. II Aufl. Стр. 227.

[2]) Васильевскій, поменуто место.

„Правни споменици доцнијега времена X и XI „столећа показују, да се поред аристократије у служби „— војвода, судија, порезника, епископа и игумана, на„лази по областима месна аристократија, која је и даље „задржала право патроната над осталим становницима „и насељеницима. У повељама Јустинијан овим често се „говори о „властели“ (*δυνατοί*), о „кућама властеоским“ „(*οἶκοι δυνατῶν*); магнати се представљају са свитом ору„женосаца, окружени су клијентима и теже да подчине „и друге неправедним захтевима свога властољубља“. Поред ових силних и моћних, у Византијској Империји било је и других великаша. Васиљевски даље вели: „Не говорећи о разним редовима императорских љуби„маца нискога порекла, законодавни споменици X сто„лећа показују да се често налазило међу овима и „убо„гих“ и „бедних“, тј. људи, који су изашли из сеоских „општина и постали властела. Само је ли могао, овакав „један убоги, добивши ма и најмањи положај и чин, „одмах се издвајао из своје средине и старао се да што „пре обезбеди свој нови положај економским путем. Зато „не само што је било потребно изаћи из заједнице — „општине, но и задобити самостални· део земље, који „би се могао засебно завести у пописну књигу (*ἰδιοπερι„όριστον*), што је служило као неки знак аристократскога „држања земље. Откуд је могао добити он овај део „земље? Ако је економски положај (богаство у земљи), „наслеђен од предака, помагао пређашњој поседничкој „аристократији арханата и ктитора, да добију визан„тијске положаје и чинове, или места у редовима чино„вника и дворске аристократије, шта је помагало но„вајлијама? То је баш оно, што се сваки чиновник ви„зантијске канцеларије (*σέκρετον*), ослањајући се на свој „службени положај, старао свима начинима, одобреним „и неодобреним средствима, да што пре постане богат

„поседник земље, и махом је долазио до мете. Кратко „рећи поседник је хтео бити прави или почасни чино„вник, а чиновник је желео да буде поседник. И тако „стапањем старих елемената с новим, старе аристокра„тије с новим обогаћеним и заслугама одликованим „породицама постао је сталеж властеле“.

Ова властела, која је постала овим начином, беше најстрашнији непријатељ словенске колективне имавине земље. Она је оборила на сеоско становништво двојаки терет. „Они, вели даље Васиљевски, не само да су, као „војводе, писари, надзорници и протонотари, изгонили „у име државе државну порезу и друге дације, већ су „тражили и у своју корист кријући то под видом неких „куповних назива, а што је требало вратити у што кра„ћем року. Државна плата чиновника у Византији са„стојала се у проценту од суме, коју је чиновник улагао, „кад је ступао у службу. Плаћање положаја било је нека „врста улагања капитала ради ренте. Проценат није био „велики, а међутим многи су куповали титуле и чинове „без плате. Лукави и окретни Грк ретко се при овоме „руководио частољубљем. Он се надао да ће своје дате „новце вратити другим путем.“ Тако вели Васиљевски.

Према томе овако несавесна и грабљива властела, готова на све подвале, кидисала је на слободне сељане и сеоске заједнице. И тако што није могла да изврши раније наследна аристократија, то изврши ова нова отпочевши напад противу свих облика сеоске имовине. Организација крвнога сродства или друкче названа родовска организација беше нападнута са свију страна и имаћаше да издржи дугу и јаку борбу, коју вођаху противу ње не само Грци као туђинци, већ и њени чланови, који се издвојише из ње и постадоше властела. Византијска покварености, разнеженост, тежња за положајем и уживањем окужише појединце из словенских заједница,

те баш они постадоше жешћи непријатељи но и сами туђинци. Овако начета ова организација рода код јужних Словена почела је постепено падати, а место ње преоблађивати политичко друштво Византије измењено у неколико словенским особинама, које се и после много векова нису могле са свим утрти. На тај начин родовско уређење код јужних Словена заменило је политичко уређење са својим особинама онога времена — дакле са *феудализмом*, који је донео и своје нарочите имовинске облике земље.

Као год што је било код свих јужних Словена, и у опште Словена, који се настаниште на земљиште старе римске империје, тако је било и код Срба. Колективни облици земље почели су пропадати и из њих су се постепено развили средњевековни имовински облици земље код Срба средњега века. Од колективних облика својине земље родовске организације постепено се прелази индивидуалној својини земље, па се најпосле достиже и права лична својина земље у данашњем смислу те речи. Средњевековни индивидуализам у неколико се одликује од данашњега капиталистичког индивидуализма у својини земље. Та одлика састоји се у *породичном индивидуализму*, који је као прелаз од колективних облика својине родовске организације ка данашњим приватним облицима својине земље. Породички индивидуализам има у себи неких облика, који се налазе и у гентилној организацији, јер овај облик својине прелази с колена на колено у породици, али та имовина добивена је од господара за извесне заслуге, и овај је у извесним приликама може одузети, док имовинске облике земље код родовскога уређења не може нико одузети. Овај породични индивидуализам све је више ширио византијски утицај код племства, а лични индивидуализам или у правом смислу приватну својину земље код нижих ста-

лежа (особито меропаха и колона). Овај византијски утицај био је тежи у неприступачнијим, брдовитим крајевима српских земаља, али зато много јачи у отвореним и приступачним местима. Прелаз од колективних имовинских облика земље феудалним извршио се постепено. Као год што је постепено српско друштво прелазило из родовске организације политичкој, тако се постепено вршио преврат и у имовинским облицима земље. Највећи преврат у економским односима, особито у погледу имовине земље код Срба извршио се за владе српских жупана. Наши жупани, особито после Стефана Војислава, дакле у XI и XII столећу, имају своје породичне земље и своју стоку, али то не обрађују они сами већ њихови робови или подчињени. Чак и своје државице сматрају као своју личну својину, као своје имање и остављају их синовима, те ови или владају заједно, или их деле међу собом. Ово средњевековно гледиште на државу као владалачку имовину већ се беше јако укоренило међу српске жупане крајем XII века. Да се овај преврат у економским односима овако брзо изврши међу Србима, много је допринело оно често ратовање између Срба и Бугара, између Срба и Византије, а још више међусобице српских жупана, јер сваки жупан гледаше да се уздигне над осталим. Уздижући се над осталим велики српски жупани угледаху се махом на византијске цареве и при узимању доглавника и при даривању земаља својим заслужним људима и љубимцима. Тако за владе Стефана Немање феудализам је већ прилично био продро у односе српскога друштва. Имовински облици земље, који се унеше у српско друштво феудализмом, личе у многоме на оне имовинске облике, које налазимо и у осталим европским државама тога доба.

За владе феудалнога система у Србији сваколика земља сматраше се као владалачка својина, а владалац

самим положајем својим као ималац целе земље. За овакво схватање налазимо врло рано помена у српским споменицима. Тако отац Стефана Немање сматраше своју државу као своје имање, којим може располагати како хоће, те је с тога дели међу своје синове од које Немања доби: *„чест отечества своего, Ибар же Расину и глаголаемије Реки“* [1]). Исто овакво схватање државе као својине може се видети и код архијепископа *Данила*, који наводи како Драгутин тражи од свога оца, краља Уроша, да овај испуни своје обећање, које му је дао, кад га је женио, а то је да му уступи престо или да му да извесан дсо државе на управу. Данило наводи како је Драгутин дошао оцу и кроз сузе рекао му: *„отче, дажд ми достојнују* **чест именија** *твојего, јелико васхоштеши*[2])“. Мало ниже исти писац наводи како је Драгутин по други пут тражио земље од оца: *„Господи, мој отче, дажд ми достојнују* **чест именија твојего** *чеду својему возљубљеному*[3])“. Тако исто кад краљ Драгутин даје земље матери својој Јелени, даје их као део свога имања: *„Жена же јего* (краља Уроша) *благочестивања краљица Јелена приђе к сину својему краљу Стефану (Драгутину). И ту пријет с великоју частију и славоју и отлучи јеј некоторују чест земље држави својеје во пребиваније јеи, длжнују чест в'здаје јеи, јако син својеи матери глагола јеи: госпођо моја и мати, не хоћу да лишиши* **се богатства и именија** *слави мојеје, јелико даровано ми јест од Господа*[4])“.

У последњем наводу поред израза *именије* долази још и израз *богат'ство* готово у истом смислу употребљен.

---

[1]) *Šafarik P. J.* Pamatky 1873. Живот Свет. Симеуна стр. 2.

[2]) *Данило архијепископ*, Животи краљ. и архијепископа српских. Издање Ђ. Даничића 1866. Стр. 15.

[3]) Ibid. 17.

[4]) Ibid. 19.

Реч *имениј*е Даничић у „Речнику Старина“ преводи са *opes* а то значи Güter, Reichtum, Vermögen, Divitiae, copia, што ће рећи *добро, имање, имовина* итд. И само с тога гледишта, тј. с гледишта кад се цела држава сматра као владалачко имање или добро, може се појмити она деоба земље заједно са становништвом од стране владалаца појединој властели, црквама и манастирима. И заиста што се иде све ближе српском царству то је земљиште све јаче распарчано и издељено властели и црквама, ако не беше издељено, онда се сматраше као владалачка својина.

Сваколика земља средњега века у старој српској држави, поред тога што се у целини сматраше као владалачко имање, беше изделена:

1. *на крунска добра*, где се владалац и његова породица сматраху као власници;

2. *на земље појединих цркава и манастира*, где се цркве и манастири сматраху као поседници извесних властелинстава. Ту долазе баштине појединих цркава и манастира;

3. *на земље појединих градских и сеоских општина*, где се поједине градске општине и села сматрају као поседници земаља, а то су градске баштине и сеоска имања;

4. *на баштине и проније поједине властеле*, и најпосле

5. *на баштине појединих мањих власника* као задруга, породица и појединаца из нижих сталежа.

Да разгледамо сваки од ових имовинских облика земље.

I. Крунска добра онога времена беху расута по целој српској држави. Таква земља зваше се за време краљева *краљевска* или *краљева*, а за време царева *цар-*

ска или *царева*[1]). Ове земље беху као баштине владалаца и њихових породица, те је на њима пасла стока или је земља обрађивана у корист круне. Ту земљу обрађиваху отроци или меропси по отрочком обичају и меропашком закону. Као доказ да је било владалачких земаља, можемо навести оне земље, што их је Немања одвојио од свога имања и дао манастиру Хиландару. Исто тако и његов син Стефан Првовенчани манастиру Жичи. Најпосле имамо доказ за тај облик имовине земље у Законику цара Душана у чл. 81, где се вели: *Планине што су у земљи царства ми, што су* **цареве да су цару,** *а црквене црквам а властеоске властелом*[2]). Исто тако и у чл. 75: *Жупа жупе да не попасе добитком ништа. Ако ли се наиде једно село у този жупе у кога љубо властелина или јест* **царства ми или јест црковно** *или властеличића, ономузи селу да не забрани пасти — да пасе куде и жупа.* Осим тога ова крунска или владалачка земља била је засађена или виноградом или маслином или дудом, од којих је садова плод збиран у корист круне. Или су ове садове поклањали појединим манастирима, црквама и болницама. Манастирима и црквама су српски владаоци понајчешће давали винограде и уљанике. Ради примера да наведемо једно место из хрисовуље Дечанскога манастиру Дечанима: „*И јоште приложи краљевство ми виноград под манастир на всеми међами до великога пута а до воде, која тече у дечане, и до цркве светије Тројице; виноград Дечанин са всеми међами до цркве светаго Георгија и до пута до велике цесте и до црквенобрешкога потока*[3]). Осим тога крунске

---

[1]) *Dr. Rački Fr.*, Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga. Beč. 1861. стр. 100.

[2]) Издање Ст. Новаковића, 1898.

[3]) *Miklosich Fr.* Manumenta Serbica. 92.

су земље даване и властели на уживање или као баштине или као проније, исто тако и појединим градским општинама, као што ћемо ниже видети.

II. Што се тиче црквених и манастирских земаља које се помињу скоро у сваком споменику старе српске државе, нећемо говорити на овом месту. Доста је само да поменем властелинства: хиландарско, дечанско, бањско, призренско, врањинско, лесновско, студеничко, трескавичко, жичко итд. па да се уверимо да је оваквих земаља било у старој српској држави. Али како ове земље долазе у ред баштина, то ћемо о њима рећи коју више кад будемо говорили у опште о баштинама.

III. *Градске земље* или баштине појединих градова помињу се још за краља Радослава. Овај краљ потврђује извесне повластице граду Котору, које им је дао још краљ Ђорђе Бодиновић. Ту се у исто време дају земље граду Котору на вечита времена[1]). Доцније је и сам Душан исправљао границе ових земаља датих Которској Општини[2]). Граду Дубровнику Душан је дао Стонски Рт, Пељешац и земље од Стона до Дубровачкога Залива[3]). Али најјасније потврде за градске земље налазимо у најзнатнијем споменику старога српског законодавства — у Законику цара Душана. Члан 124. који се односи на ове земље гласи: *Градове грчкији којех јест пријел господин цар, што им јест учинил хрисовуље и простагме, што си имају где и држе до сијегази сабора то-зи да се држе и да им јест твердо и да им се не узме ништа.*

---

[1]) Rad jugosl. Akademije I. 131. — *Зигель*, Законикъ Стефана Душана. Стр. 167.

[2]) Rad I, 146.

[3]) *Т. Флоринскій*, op. cit. стр. 152.

Ове градске земље нису ништа друго већ градске баштине, то се опет своди на средњевековне одредбе нашега законодавства о баштинама. С тога да пређемо разматрању два најглавнија имовинска облика земље код Срба средњег века, да разгледамо особине *баштине* и *пронија*.

Да почнемо *баштином*.

IV. Прво треба да видимо какав је имовински облик *баштине?*

Из свију споменика, који говоре о баштини у српској држави средњега века, види се, да се израз баштинем на првом месту везује за земљу, која је као најглавнији предмет имовине у средњем веку. Осим тога појам баштине односи се на какву зграду, палату, воденицу итд., што значи *да је баштина уопште непокретна имовина или својина.*

Пре него што пођемо даље у разгледању баштине да видимо имају ли српски средњевековни споменици још који израз, којим се обележава непокретна својина или је *баштина* једини израз за непокретну својину.

При разгледању споменика поред израза баштина за непокретну својину налазимо и израз *дедина.* Тако на пример у уговору Дубровчана с бугарским царем Јованом Асеном налазимо поменут израз *дедина* место баштина: „*а преписане* **дедине** *наше, земље села и државе начинајут од цркве светого Георгија...*“ а мало ниже: „*и все међе од преписанех земље и села и државе до врхе до все преписане горьре слезут до мора,* **все су наше дедине**[1])“. На другом месту јасно се види да се ове земље називају *баштином*[2]). Исто тако и Немања ове земље

[1]) Mon. Serb. 38.

[2]) Mon. Serb. 106.

око Дубровника назива *haereditas*[1]), што такође значи баштина или дедина. Израз дедина помиње и сам Немања. Он вели: *обнових своју дедину*[2]), а мало ниже у истом споменику: *воздвигох погибшују своју дедину*. Исто тако вели и Свети Сава за Немању: *и воздвиже погибшују своју дедину и приобрете од поморскије земље Зету с градови*[3]). Истина, овде у овим изразима *дедина* се узима и у смислу државе или државице, али то ништа не смета правом појму *дедине*, јер смо још напред видели да се држава у средњем веку и код Срба, као и по другим европским државама, сматрала као владалачко имање. Најпосле не треба сметнути с ума да и код Чеха у средњем веку дедина значи оно исто, што и наша баштина, што се види из онога, што је Зигељ у тумачењу Душанова Законика навео. Исто тако у значењу баштине употребљена је реч дедина 1250. године, где се вели: *„моја дедина вса буди ва црк в.“* (Starine. 13 — 207). Најпосле у истом значењу употребљена је ова реч и код познијих писаца речника. Тако у *Вранчићеву* речнику *дедина* објашњена је са *баштина*, *patrimonium*; у *Микаљину* са *баштина* или *hereditas*, у *Бјелостјенчеву* са patrimonium и hereditas[4]). Скоро у истом значењу узима *Вук* израз *дједовина* као *hereditas avita*, *patrimonium avitum*.

Осим израза *дедина* за непокретну својину код Срба средњега века налазимо и израз **племенито**. Тако у једном писму дубровачком налазимо: *и жупе и земље*

---

[1]) *Ljubić* S. Listine. I. 11. бр. XVII. „salve tamen hereditale Raguseorum, quam antiquitatus possederunt“

[2]) Mon. Serb. 4.

[3]) Šafarik. Památky. Живот Светога Симеуна. Сар. I.

[4]) *Daničić i Budmani*, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika sub. eo. v.

које примисмо од краљевства босанскога нам дано и записано у наше **племенито** (што ће рећи у баштину)..., а мало ниже... *на моју вољу даје и записује у* **баштину и у племенито**[1]). Исто тако и у писму Радосава Павловића, босанскога великог војводе, Дубровчанима од 1427. децембра 31. налазимо: „Ми господин војвода Радосав Павловић, милостију божијом велики војвода босански и сином ми кнезом Иванишем будући ва великој „славе и госпоцтве мојих прародитељ *племенито наше*, „и потом за нашу службу милости и градове, жупе и „земље, које примисмо од краљевства босанскога нам „дано и записано у *наше племенито*... на моју вољу даје „се и записује у *баштину и племенито*"[2]). Радич Санковић дајући Дубровчанима Конавље и Виталину, даје их као *своју баштину племениту стару*, или *хотесмо њим вратити и дати њих баштине и племенито*[3]). Или *даемо у баштину и племенито људем дубровачкијем вас Рт*[4]). Најпосле да наведем још и ову белешку: „Створи милост краљевство ми и с богољубивом госпом богодаро„ваном ми краљицом Јеленом, краљевства ми всепочте„ному дететеве мојеи кћере Стане дасмо јој наше село „господско у Хлмеци земљи у име Велијаке са всеми „правеми котари и мејами, и да се то село не одниме „госпоји Стане за ње живота никадаре, кон ње живота „то село дајемо кнезу Ђурђу Радивојевићу и његове „кућнице, а ње кћери госпоји владјеције и њеју детци „и њих *последњему веку векома да јест за племенито*[5])".

Исто тако у значењу баштине, дедине, племенито, као непокретне својине, узимаху писци наших старих спо-

[1]) Mon. Serb. 288.
[2]) Ibid. 336.
[3]) Ibid. 217.
[4]) Ibid. 106.
[5]) Ibid. 225.

меника и реч *племенштина*, те тако место израза баштина, дедина или племенито, стоји израз *племенштина*. У писму краља Степана Остоје, којим даје град Хливно са жупом војводи Хрвоју стоји: „тко би *које племен-„штине од корена* у хливанској врховини и у жупи по-„чевши од завода до врховине[1]).“ Радосав Павловић уступа Дубровчанима половину конавоске жупе па вели: „што је било војводе Сандаља, и тоже дал и записал „граду Дубровнику и њега властелом *у баштину и у „племенштину* са всијем котаром и људем[2]).“ Војвода Ђурађ, брат Хрвојев, даје некој властели потврде и вели: „потврдисмо их у всих њих *племенштинах и у „држању*, у чему их застасмо у градовех и у владанијах[3]).“ На истом месту само нешто ниже стоји и ово: „и да „им се то згора писано не море порећи ни претворити „ни узети никадаре ни за једну их згриху ни кривицу, „што их не би опитао господин викар с фратри и с „нами наши добри људме, за што би достоино (било) „племенитим људем главе одсићи и њих *племенштине „узети*.“ И најпосле да наведем један одломак из писма краља Степана Томаша: .....и јоште ми госпоство „и син ми кнез Степан дах и дају, даровах и даривам, „почтих и почитују *у баштину и за баштину и за иле-„менито* и у вике викома више реченому кнезу и власте-„лем и всој опћини владуштаго града Дубровника и „њих останку у вике викома сву жупу Драчевицу по ко-„тар, Суторином и с Моринем и градом Новим и с Рисним „са всим котаром до меје которске са всими сели и „засеоци, поља, горами, странами, водами, лузми, па-„шами, планинами и земљами и правинами и мејами

[1]) Mon. Serb. 248.

[2]) Ibid. 312—314.

[3]) Ibid. 377—378.

„више речених жупа... узети и примити у своје руке „и у своју област и за своје баштинско више речене све „баштине и у њих зидати каштеле али сада али за „време које има доити беза всакога опореченија нашега „али инога како све *у баштине својеј и у племенштини*[1]).“

Из наведених примера јасно је да баштина у погледу непокретне својине има исто значење као и дедина, племенито и племенштина. Разлика је само у томе, што се реч баштина чешће налази у споменицима појединих владалаца из дома Немањина, а племенштина у Босни и Јадранском Приморју. За нас је доста то, да баштина и племенштина значе непокретно имање. Али да видимо пре проучавања саме баштине каква је то непокретна својина, коју споменици називају *племенштином?*

На ово питање, надам се, да најбољи одговор даје Пољички Статут својим 73. чланом, који такође једначи значење речи *баштина* са значењем речи *племенштина*. Тај 73. чл. гласи: „*Закон о племенштини јест овај*: „Што јест *стара баштина*, која је остала од првих, онај, „који је држи, има је радити и уживати и о њој жи„вети; да не треба да је упропасти никојим начином „без велике невоље, но како вели стари закон и обичај да „је остави онде, где ју је застао[2]).“ У овом је закону о племенштини од великога значаја оно место где се позива на стари *закон и обичај*, јер се ту истичу пред нас они првобитни погледи родовске организације или организације крвнога сродства на заједничку земљу жупе, села и дома, на основу којих се земља сматра као колективна имовина целе заједнице, као својина дома, браства или племена и коју, по обичају, не смеју да упропасте они, који је уживају, већ је морају оставити доцнијој генерацији чи-

[1]) Mon. Serb. 449—450.

[2]) Arkiv za povjest jugosl. 259.

таву, као што су је они примили од прошле. Данашњим језиком речено: *она се сматра као* **главница,** *од које треба да живе чланови заједнице у садашњости и будућности, као што су живели и у прошлости.* Према томе могли бисмо сад у неколико одговорити шта значи израз *племенштина* или *баштина* у погледу имовине у најстарије време. На првом месту и најстарије је значење: *непокретна сопственост или наследно имање уопште.* На другом месту то је у правом смислу *непокретна имовина рода* (gens-a), *који је некада живео у заједници, дакле нераздељено; то је имовина, која прелази од предака потомцима природним редом од колена колену без икаквог завештаја, а припада роду као правноме лицу*[1]). Од овакога схватања овог облика имовине земље, мислим, да је и дошло име *племенштина, племенито, баштина племенита стара и кућна земља*[2]), где кућа не означује зграду но једну заједницу крвних сродника. Зато су, мислим, и употребљени у нашим старим споменицима, да означе *сталан и непокретан* део земље, који припада извесној заједници. Средњевековни византијски израз, који би одговарао нашем старом изразу баштина или племенштина јесте *γονικόν.* То се најбоље види са једнога места из Душанове хрисовуље манастиру Светога Јована Крститеља у Меникејској Гори, где је у грчком оригиналу речено: *ἀπὸ τῆς γονικῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως, μύλωνα καὶ χερσαμπελον μοδίων ς'καὶ γῆν μαδίων ρ.*[3]) (од кућне земље, воденицу итд.). На основу овога рекао бих, да је и баштина и племенштина непокретна имовина рода, доцније задруге. И то би било

---

[1]) *Jireček.* Slov. pravo. tom I. стр. 67 и 77. — *Зигель* стр. 178.

[2]) Гласник Срп. Уч. Друштва XXVI, стр. 41. — Mon. Serb. 531.

[3]) *Miklosich et Müller,* Acta et diplomata graeca medii evi sacra et profana. V. V tomus 2. Стр 125.

најстарије значење обе речи у погледу имовине земље. То је земља наследна, која је тековина неколико пређашњих колена остављена будућим коленима као завет да је не смеју упропастити, јер је нису ни стекли него добили готову. Али ово најстарије значење племенштине и баштине постепено се мењало и добило је други смисао, тако, да се тим именом назвала доцније свака непокретна имовина у опште[1]). Изрази племенштина и баштина не означаваху више само земље наслеђене од предака, него и непокретну својину добивену од владаоца, па најпосле чак и непокретну својину, до које се дошло куповином. И тако баштина према нашим старим обичајима и споменицима означује на првом месту непокретну имовину рода и племена (земље за обрађивање нарочито); па тек на другом месту има исти смисао, који и западно-европски израз *alodia*. А *alodia* или *alleu*, како тумачи *Fustel de Coulanges*, значи *наследно право* на основу кога неко може имати земље или други који предмет као непокретну својину[2]). Да је реч баштина заиста значила и *баштинско или наследно право* (као год и реч *alleu)*, које су наши владаоци средњег века потврђивали појединој властели и другим лицима, може се видети из више споменика наше прошлости, особито из повеље Душанове властелину *Иванку*. Овај властелин купио је неке земље и винограде, подигао цркву Светога Јована Крститеља и приложио јој неке отроке, али опет жели да то задржи за се и своје потомство. Према начину, како је Иванко дошао до тих земаља — купоповином, — те земље не само да нису баштина у пра-

[1]) Зигель, на поменутом месту. Стр. 180.

[2]) *Fustel de Coulanges,* Histoire des institutions de l'ancienne France. – L'alleu et le domaine rural. Paris. 1889. Стр. 149—179. а особито 155 156 и 160—163.

вом смислу, него нису ни очинство. Он их је сам стекао куповином, и оне су *купљеница*. Ове земље могу тек за његове синове, унуке, праунуке итд. бити *patrimonium* или *породична баштина*, као нарочити средњевековни облик имовине, који смо раније назвали *породичним индивидуализмом* у имовини. Властелин Иванко тражи од цара да му на ту купљену земљу даде *баштинско право*, што ће рећи и право наслеђа за потомство. Цар му даде и вели: „...тозн му все мало и големо записује царство „ми у *баштину* више писану. Како је записало царство „ми, такође записује царство ми Иванку и његове деце „до века непоколебимо...“ Али ово *непоколебимо* није онако стално као што је била стара племенштина или баштина, већ као купљена и приновљена земља, као *баштина купљеница*, јер цар у истој повељи мало ниже вели: „...да си има и држи Иванко и његова деца до „века у свако утврђеније и достојаније царско и сло„боду чисту како сваку купљену љубо за душу... цркви „записати љубо кому харизати (дати, поклонити) куд му „јест хоћеније[1]).“ Овом врстом баштине сопственик располаже „куд му јест хоћеније“, али племенштином или баштином у правом смислу, као имовином дома, браства итд. то се није могло учинити. Разлика је, дакле, јасна.

Осим тога, кад се даде коме земља од стране владаоца у баштину, дато му је одмах самом оном повељом и *баштинско право*, јер тиме дата земља постаје имовина онога, који је добија. Ово *баштинско право* није остало од предака, није наслеђено, већ добивено од владаоца. И овај облик имовине јесте баштина али с *дарованим* баштинским правом а не *наслеђеним* од пређашњих колена. По свему овоме, моје је мишљење, да у

[1]) Споменик Срп. Краљ. Академије Наука. Књига III. Стр. 2.

нашој средњевековној држави имамо тројаких баштина: 1. *Баштине у правом смислу* речи, тј. баштине наслеђене од предака, које су отхраниле неколико ранијих колена, и које нису својина оне генерације, која их у извесном времену држи као баштину, већ завештање свих претходних генерација, које су на њој живеле, оној, која их ужива у даном тренутку и следећим генерацијама. 2. *Баштине дароване* од владалаца с баштинским правом, које је такође даровано и 3. *Баштине купљене* с баштинским правом дарованим од владаоца.

Први и други облик нису приватна или лична својина већ колективна. Али овај колективизам двојакога је рода. Овај први облик јесте колективизам старе крвне организације друштвене, а овај други феудалне организације. И што се више приближујемо појави Душановога Законика баштина или племенштина рода губи свој прави значај, па тако и родовски колективизам, те се једначи са другим обликом баштине. Овај други облик баштине јесте породична баштина, дакле *породични облик имовине*, који стално остаје у једној породици[1]). Породица, која је добила баштину с баштинским правом од владаоца, била је обвезна да испуњава извесне дужности према владаоцу. Тек кад породица или личност одговоре тим својим обвезама остаје им баштина стална и непоколебљива. Напусте ли се те дужности, баштина се губила, јер је владалац имао право да је одузме. Ове дужности везане за даровану баштину чине главну разлику између баштине старе родовске организације и баштине политичке или феудалне организације. Она је на-

[1]) Онај првобитни облик баштине, који је колективна имовина рода, браства и племена, остаје још код сточара или пастира старе српске државе, који су чак до Немање па и после њега задржали организацију крвнога сродства.

слеђена од предака и заједничка је својина без обвеза према икоме; ова је дарована и баштина је само под извесним погодбама. Али као год што се племенштина или родовска баштина није могла отуђити осим у случају велике потребе и с договором целе заједнице, која је ужива, тако исто ни ова породична баштина није се могла отуђити без договора свију пуноправних чланова породице, јер је она на вечита времена дата *породици*, а не личности. Први пут сусретамо у нашим споменицима овакву баштину још за време Немање. Византијски император Манојло Комнен давши Немањи област Дубочицу, дао ју је њему и потомству, а да је ни с ким не дели: „И отлучив јему от земље своје даст јему ре„комују Глубочицу, глаголе: тебе буди и семени твојему „по тебе во веки ни с ким несобштено ни с мнoју ни по „мње с ближними мојими[1]).“ Манојло је дао Глубочицу у баштину Немањи и потомству му, али не Немањи и браћи, и ако они у то време још беху у заједници под старешинством најстаријег брата. Ова пра́ва баштине једној породици на земљу потврђивали су владаоци својим писмима, у којима се најјасније види, да је таква баштина породични облик имовине. Обично су те потврде изражаване у оваким реченицама: *„даст сију земљу у баштину оцу и сину и унуку и праунуку и свему останку по мушком колену како крв иође и подаје“*, или: *„да му је у баштину и јегову внучију и правнучију*[2]).“ Или: *„И тому... даровасмо војводи Хрвоју у Дубровнику палачу у баштину и у племенито и његовим синовом и његову унучију и праунучију у виек векова*[3]).“ Или: *„Дасмо њим у*

---

[1]) *Šafarik*, Památky. Живот Светога Симеуна 2.

[2]) Споменик Срп. Крал. Академије. III. 2.

[3]) Mon. Serbica. Стр. 239.

нашој средњевековној држави имамо троја
1. *Баштине у правом смислу* речи, тј. б
ђене од предака, које су отхраниле не
колена, и које нису својина оне генера
извесном времену држи као баштину, већ
претходних генерација, које су на н
која их ужива у даном тренутку и сл
јама. 2. *Баштине дарованe* од влада
правом, које је такође даровано и
с баштинским правом дарованим о

Први и други облик нису при
јина већ колективна. Али овај к
је рода. Овај први облик јесте ко
организације друштвене, а овај
низације. И што се више при
новога Законика баштина или
свој прави значај, па тако и
се једначи са другим обликом
баштине јесте породична баш
имовине, који стално остаје
дица, која је добила баштин
владаоца, била је обвезна
сти према владаоцу. Тек
воре тим својим обвезам
непоколебљива. Напуст
се губила, јер је влада
дужности везане за да
лику између баштине
штине *политичке* или

а
ла-
онај,
распо-
ење. По-
ди човек
ворі, или
дом: ча би
лан и сло-
ут или му за
чити, рекући
привавио посли
је један, али је
текао, тако море
ра друго[2]).“
те и прћија или ба-
лична имовина
путем тек доцније
баштине као једнога на-
уређењу. Прћија
грчког израза
изразима dos, dotatis.

[1]) Онај прибити
вина рода, браства и
старе српске државе,
држали организацију

баштине при-
и за чланка *М. Б. Ми-*
Срба“. Годишњица Н. Чу-
стр. 359.
graecitatis. tom. I.

лободно располагати,
родице[1]), као засебну

баштина кад су били у
ених сталежа били су
о, у колико је то могло
. Али кад су биле у ру-
рецимо у рукама меропха,
исне и, мислим, да бисмо их
мо их назвали *себарским ба-*
и дошле баштине сокаљничке
владалац уступао каком вла-
иру с баштинским правом, или
и тиме није се крњило сељачко
сељак и даље остајао баштинар
што је давао владаоцу, док је не-
њега, плаћа сад властелину или
и редовно себар је могао очувати
во над својом баштином[2]), али ту је
и да је себар изгуби и да пређе у
подара. А према обичајима и животу
осподара, изгледа, да су се они чешће
приликама. Земљу као своју баштину
ним сталежима махом су имале задруге
Милутина и прве владе Душанове, готово
Законика.

ике баштина могли су имати и властела и
с том разликом, што је себарска баштина
ћена силним дацијама а властеоска или ма-
ама или је била потпуно слободна[3]).

гель, 189.

т. *Новаковић*. Глас Срп. Краљ. Академ. Наука. Књига
ло, стр. 155—156.

Ibid. 157.

веки веком у племенито до скончанија света да су вољни и обласни њини у веки они и дитца и унучије и праунучије њих докле света стоји[1]).“

Трећи облик баштине јесте *баштина купљеница*, која до извесног времена чини личну имовину у правом смислу, али на ову врсту баштине тражи се од владаоца баштинско право. То смо видели раније у случају код властелина Иванка. Баштином купљеницом могао је онај, који ју је купио или ма како стекао, слободно располагати и није је морао оставити потомцима у наслеђе. Пољички Статут својим 74. чл. вели: „*Да га годи човек принаиде и прибави, или прикупи, или издвори, или инако како годи достигне собом и својим трудом: ча би принашо, том сваки закон хоће да је тим вољан и слободан и у смрт и у живот или му је за пут или му за душу или ча му годи угодно од тогај учинити, рекући оној, ча је он особито нашао, и добио и прибавио посли дила, с ким дио има у племенито, али је један, али је их веће, то је њему слободно, како је стекао, тако море и наредити тој слободно, куд му годи драго*[2]).“

Слична баштини купљеници јесте и *прћија* или баштина, која је путем мираза постала лична имовина неке личности. Земља стечена овим путем тек доцније је добила карактер породичне баштине као једнога нарочитог облика имовине у феудалном уређењу. Прћија као израз долази од средњевековнога грчког израза *προικιο*[3]), која је равна латинским изразима dos, dotatis.

---

[1]) Mon. Serbica. 234. — Да је имовина овакве баштине припадала породици а не личности, види се и из чланка *М. Ђ. Миловановића* „О наследном праву старих Срба“. Годишњица Н. Чупића V, стр. 193.

[2]) Arkiv za jugoslov. povjest. V, стр. 359.

[3]) *Dom. Du Cange*, Glossarium infimae graecitatis. tom. I. Стр. 1240.

Прћијом личност, чија је, може слободно располагати, а могли су је имати и чланови породице[1]), као засебну особину или имовину.

Сви напред поменути облици баштина кад су били у рукама властеле или повлашћених сталежа били су независни, разуме се у онолико, у колико је то могло бити у феудалној организацији. Али кад су биле у рукама неповлашћених сталежа, рецимо у рукама меропха, онда су те баштине биле зависне и, мислим, да бисмо их лепо окарактерисали кад бисмо их назвали *себарским баштинама.* У тај ред махом би дошле баштине сокаљничке или меропашке, које би владалац уступао каком властелину, цркви или манастиру с баштинским правом, или властелину у пронију. Али тиме није се крњило сељачко баштинско право, јер је сељак и даље остајао баштинар своје баштине, само оно што је давао владаоцу, док је непосредно зависило од њега, плаћа сад властелину или манастиру. Плаћајући редовно себар је могао очувати своје баштинско право над својом баштином[2]), али ту је био и згодан начин да је себар изгуби и да пређе у руке његовога господара. А према обичајима и животу средњевековних господара, изгледа, да су се они чешће користили овим приликама. Земљу као своју баштину међу неповлашћеним сталежима махом су имале задруге у време владе Милутина и прве владе Душанове, готово све до појаве Законика.

Све облике баштина могли су имати и властела и себри, само с том разликом, што је себарска баштина била оптерећена силним дацијама а властеоска или мањим дацијама или је била потпуно слободна[3]).

---

[1]) Зигель, 189.

[2]) *Ст. Новаковић.* Глас Срп. Крал. Академ. Наука. Књига XXIV. Село, стр. 155—156.

[3]) Ibid. 157.

Баштинско право старе српске државе било је врло чврсто, што најбоље тврде сами законски споменици старе српске државе. Тако чл. 40. Душановог Законика вели: *И све хрисовуље и простагме царства ми, што јест коме учинило царство ми и што ће учинити и тези баштине.. да су тврде.* Исто и чл. 39.: *Властеле и властеличићи, који се обрету у држави царства ми, Срби и Грци, што јест кому дало царство ми у баштину и у хрисовуљи, и држи до сијегази сабора баштине да су тврде;* или чл. 7.: *Да нест вољан господин цар, ни краљ ни госпођа царица никому узети баштине по силе ни купити ни заменити, разве ако си кто сам пољуби.* Сталност баштина код Срба онога времена осведочавају и поједини изрази употребљени у владалачким писмима. Између осталих налазимо и ове изразе: *до века непоколебима*[1]); *да будет тврда и непоколебима*[2]); да ово све буде *непотворено но паче поутврђено*[3]); како да јест *во веки неразоримо никим*[4]). Или: *никим непорушено и да јест ва всако утвржденије и свободу чисту*[5]), или *и сије слово златопечатано да стоји непоколебимо и непотворено и неразрушимо до века*[6]). Исто тако и изрази појединих писама, као *непромењиво непотакновено*[7]), *неотемљено*[8]), *постојано, тврдо неумањено, непотрешено* итд. Сви ови изрази односе се на поједине баштине или на њихову сталност. Земља дата једном у баштину, остајала је као

---

[1]) Споменик III, стр. 2.

[2]) Ibid. Стр. 4.

[3]) Гласник Срп. Учен. Друштва. Књ. XXIV. Стр. 235—238.

[4]) Ibid. 240.

[5]) Ibid. 248.

[6]) Ibid. 252.

[7]) Ibid. 249.

[8]) Ibid. 244 и 247.

својина оне породице, којој је дата, на веки, наравно само у том случају ако та породица врши све своје дужности према господару, од кога је земља добивена, или према његовим потомцима. Али ако то није чињено баштина се могла одузети и то само ономе, који је скривио. Тако баштина се губила кад би ко учинио издају, али тај губитак не вреди за потомство, бар не у Пољичкој Општини[1]).

V. Сад, да разгледамо засебан имовински облик земље старе српске државе, који се јако разликује од поменутих облика баштине, а то је *пронију* или *прону*.

Израз *пронија* постао је од грчког израза за *πρόνοια*, а тај израз постао је од глагола *προνοιώνειν* или *προνιάζειν* што одговара латинском providere или praenoscere[2]). Отуда реч *πρόνοια* значи чување, старање. предохрана или као што госп. Новаковић вели, **брину** или старање о чему[3]). Према томе пронија је она државна, односно владаочева земља дата коме на старање или управу[4]). Оно што је био феуд на Западу то је била пронија у Византији, отуда је прешла и Србима. Али место обичнога старања о земљи, као што је првобитно значење речи пронија, земља је давана на уживање властели на одређено време, па се после тога враћала натраг ономе, који ју је дао. Ушавши у Србију мало по мало пронија је почела потискивати баштину, и владаоци почеше радије давати земље у пронију него у баштину. Према томе пронија је земља, коју је владалац

---

[1]) Пољички Статут у Arkiv-у V. Чл. 18, 166, 188 и 221.

[2]) *Dom. du Cange.* Glossarium infimae graecitatis. Tom. I. pag. 1246.

[3]) *Новаковић Стојан,* Пронијари и баштиници. Глас Срп. Крал. Акад. Наука. Књ. I. Стр. 17.

[4]) Ibid.

давао коме од својих достојанственика и великаша на уживање било на извесан број година, било на доживотно уживање. Овакву земљу давао је или по милости и доброти, или за какве заслуге као награду, или као плату за извесан чиновнички рад и услугу. Земља, која се давала у проније, није прелазила у баштину ономе, коме је дата, већ му је уступана на извесно време или доживотно. Кад прође уговорени рок или после смрти онога, коме је дата, враћала се натраг ономе, који ју је дао. Пронијар нема баштинскога права, него само право уживања прихода са уступљене му земље, и то не свију већ само извеснога дела прихода.

Проније је феуд тј. извор одакле су византијски и српски владаоци црпли материјалну снагу за своју државу. У исто доба проније су им служиле као фонд одакле су исплаћивали своје слуге, чиновнике и достојанственике.

Разлику између баштине и проније доста јасно повлачи чл. 59. Душановога Законика: *Пронију да нест вољан никто продати ни купити кто не има баштину. От пронијарске земље да нест вољан никто подложити под ирков; ако ли подложи, да нест твердо.* Између осталога овај члан показује како се и колико владалац стара да обезбеди своје право над пронијама, а види се да је владалац заиста господар земље дате у пронију. Г. Новаковић вели: „дати коме у пронију значило је дати му само на уживљење, или уступити му над неком земљом, селима или жупом, извесна права работе, која је државни поглавар имао права тражити од људи на оној земљи насељених[1]).“

Које су земље давате у пронију?

[1]) Ibid. 23—24.

На ово Успенски вели, да су се у пронију давале само оне земље, које нису биле дате другом у баштину, било цркви, било властели или ком другом лицу. У пронију су, изгледа, даване само сељачке баштине, тј. земље, на које су сељаци имали баштинско право. Уступањем ових сеоских баштина у пронију неком властелину није се крњило баштинско право ситних баштинара.

Према природи саме пронније, она није могла бити наследна исто онако као ни феуд на Западу Европе. У нашим споменицима на више места помињу се земље, које су држали пронијари. Тако у хрисовуљи Стевана Дечанскога од године 1326. призренској митрополији: „Село Хочу близу луке, што су држали прођарије и с људими села тога[1]).“ А у Душановој хрисовуљи од 7. маја 1336. год.: „Село Сикирик и земљу што је држал Ласкар Ко„таниц и земљу што су држали прођарије грч'ски Тутко, „Јасан, Ласкар Сидерован[2]).“ Или: „Ја Константин при„ложих церков матер Божију у Дренове, што су др„жали властеле моји Јаковац и Драгослав са сели, село „Дреново и село Рогово...[3]).“ Све ове земље, мислим, да су некад држали пронијари, па су враћене владаоцу. Али и у Византији и у Србији, као год и на Западу уживаоци феуда — пронијари — су се свим силама трудили да пронијарске земље присвоје и учине их баштинама.

Најпосле да видимо, ко је давао земљу у пронију? Као год што су на Западу давали владаоци земљу у феуд, тако су исто и наши владаоци средњега века давали

---

[1]) Гласник Срп. Учен. Друштва XLIX. Стр. 362.

[2]) Споменик Срп. Краљ. Акад. Наука. Књ. III. стр. 26. — Флоринскій Т. Аѳонскіе Акты. Стр. 28.

[3]) Гласник Срп. Учен. Друштва Књ. XXIV. Стр. 255.

земље у пронију. Али поред њих то су могли чинити и поједини манастири, цркве, велика властела, сви уопште који су имали великих баштина. Ово се непосредно види из Душановога Законика а непосредно из хрисовуље деспота Стевана Лазаревића, мајке му Милице и брата Вука[1]).

Мил. Вукићевић.

[1]) Mon. Serb., стр. 493.

О ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ

ЦРНОГОРСКОГА МИТРОПОЛИТА ВАСИЛИЈА ПЕТРОВИЋА

(Прилог критици извора за историју српскога народа).

I

1754. год. Василије Петровић пред сâм повратак из Русије у Црну Гору штампао је у Москви делце *Исторія о Черной Горѣ.* То је књижица, на чијој је првој страни натпис дела; на трећој натпис посвете Михаилу Иларионовићу Воронцову, вице-канцелару; на 5.—8. посвета написана 10. марта 1754. год. у Москви; на 9.—12. предговор; на 13.—39. сама Историја, завршена истога дана кад је написана посвета. Уз то још иду четири додатка: 1. списак српских архијереја у Турској сем црногорскога митрополита (стр. 40.—41.); 2. списак српских архијереја у ћесаревини (стр. 41.); 3. једна белешка о Дубровнику (стр. 42.), и на послетку белешчица о Црној Гори, њеном имену и политичком јој положају, према некаквој Историји Турскога Царства (стр. 43.).

Као давнашње, ово делце дуго је сматрано извором за Историју Црне Горе, те нешто због тога, а више због реткости првога издања, Јован Суботић прештампао га је у 68. књ. Летописа Мат. Српске. То исто учинио је Бодански у „Чтения въ императорскомъ Обществѣ Исторіи и древностѣй Россійскихъ,“ за год. 1860. књ. II.

Даље, двапут је издавано на француском: први пут у Revue de Nord (Paris II ser., 1837. tom III), а други пут у Revue de l'Orient, de l'Algeric et des colonies (Paris, 1862, nov.)[1]). И најзад Марко Драговић превео га је на српски и штампао као први додатак свом спису „Митрополит црногорски Василије Петровић Његош или Историја Црне Горе од 1750.—1757.", (Цетиње 1884.). Као давнашње штампано дело, оно је служило и за извор при писању расправа из историје Црне Горе; често је преписивано, и поједини одломци његови, из незнања, саопштавани су као нова грађа за историју Црне Горе[2]). Па и у последње доба осврне се по когод на њ. Ну стварна вредност тог списа, као историјског извора, јесте незнатна, јер и избор података и обрада њихова дају маха мислити како писац није ни мислио да читаоцима пружи праву, па ма и кратку Историју Црне Горе. О двема најглавнијим особинама списа историјског — о критичности употребљених података и о објективном излагању — овде не може бити речи, јер погледи владике Василија при писању ове Историје нису надмашавали корист, ради које је Василије ишао у Русију и која га је навела на штампање списа.

Обрада показује писца недовољно спремна за посао, којега се латио. Права историја Црне Горе у овој књижици заузима простор од 13.—39. стр., где има података за различне периоде из историје српскога народа, али нема никакве поделе. Па при свем том тамо се

[1]) В. *Оглед француске библиографије о Србама и Хрватима 1544—1900.* прибрао и средио Никола С. Петровић, Београд 1900., бр. 183. и 528. Петровић ова два превода обележио је као различне списе Василијеве, међутим то је једно исто. ова Василијева Историја Црне Горе.

[2]) Један одломак из ње штампан у *Голубици* књ. III., као *стари рукопис о Црној Гори* (стр. 240—244).

јасно разликују два дела: у првом су догађаји до 1711. год., а у другом од тога времена до 1750. Први део, ма да је много већи, служи за увод другоме, а обадва имају једну исту сврху. Садржина им је пак, у главном, ова. Пошто је изнео топографију Црне Горе, Доње Зете и Брда (стр. 13.—17.), владика Василије историјско излагање почиње с Бела Урошем, оцем Стевана Немање, према излагању општег дела у српским летописима (стр. 17.), потом помиње Стевана Првовенчаног и брата му Вукана, господара Зете и „родоначалника херцога зетских и црногорских“ (стр. 17. и 18.), Стевана Дечанског, цара Душана, који „завладѣвъ Болгарію, Грецію, Славонію, Хорвацкую, отъ части Венгрию и всю Истрїю; Венеція и Напулія была въ протекцію его“ (стр. 18.); спомиње краља Вукашина, говори о убиству Урошеву и маричкој погибији (стр. 19.), о краљу Марку и кнезу Лазару, нешто више о његову зету Баоши, сину Страцимирову, и Јовану Црнојевићу (стр. 20.); нарочито опширно описује Бој косовски (стр. 21.—25.); наводи ред владалаца од Стевана Немање до кнеза Лазара (стр. 25. и 26.); у кратко помиње деспота Стевана Лазаревића, Ђурђа Вуковића и синове овога, а нарочито Стевана, који је отишао у Црну Гору к Ивану Црнојевићу, где се и оженио; помиње и његов пород: архијепископа Максима, деспота Јована и стричевића им Змај-Огњеног Вука (стр. 26.); даље прелази на „херцегство црногорско“ Баоша и Црнојевића, износи генеалогију ових последњих до год. 1516. (стр. 27.—30.), па не додирнувши ни један догађај из праве историје Црне Горе, већ, пошто је само напоменуо како су Црногорци Млечићима помагали против Турака у рату кипарском, кандијском и морејском, а поглавито у овом последњем при заузећу Новога у Боки (стр. 30.), прелази на главни део излагања у својој Историји, на доба кад почињу везе Црне Горе с Русијом,

годину 1711., и пошто је ту истакао и више се задржао на позиву Петра Великог Црногорцима, и одзиву ових и нападу на Турке под владиком Данилом Шћепчевићем и војводама, на број четрдесет и три (стр. 30. до 32.), владика Василије нарочито истиче сукобе Црногораца с Турцима из 1712., 1714., 1716., 1717, 1718., 1727., 1732., 1739. и 1750. год. (стр. 32.—38.).

То је, у главном, садржина Историје Црне Горе Василија Петровића, при чијој се изради писац служио врло разноликим, али свагда некритичним градивом. Некритично градиво за први део дале су му „исторіи древніе" које „и теперь обрѣтаются во Афонской горѣ у Хилендару и въ Сербліи у лаври Студеници, у Дечани, у Сербской патріархи Пекской, у митрополіи Черногорской Цетинской;"[1]) исто тако усмено предање, а нарочито приповетке, као што је она о Косовском бој у, штампана у Starinama X; а има доста и владичиних дометака. Другом пак делу послужиле су за извор белешке, махом пре тога употребљене у његовим писмима, молбама и меморијалима, којима се у Русији обраћао царици Јелисавети, руској влади, Колегији иностраних дела, и угледним особама од утицаја. Али и поред свеколике диспаратности у употребљеним подацима, опажа се како су ови нарочито прибирани. Кроз цело делце провејава јасна тежња: да се међу свим српским крајевима поглавито истакне Црна Гора, која заслужује помоћ и заштиту Русије. И ту сврху имали су да потврде подаци. Зато да се упозна карактер овога списа владичина, није потребно толико задржавати се на испитивању тачности података, јер је то и лако и јасно према данашњем познавању историје српскога народа, колико му треба упознати намену. Кад се пак, то

[1]) *Исторія о Черной Горы*. стр. 10.

учини, видеће се да у колико владичина Историја има мало вредности као некритичан спис историјски, у толико му је већи значај као производа политичких идеја, којима се бавио Василије. Даље, спис је интересан и за упознавање саме личности пишчеве. Зато ни ова студија не тежи толико расматрању списа, као историјског извора, колико прилика које су га изазвале, и чему је све био намењен, јер се само тако и може упознати његов прави карактер.

II

Владика Василије бавио се писањем Историје Црне Горе још пре 1754. год. Трага о томе има у једном писму што га је овај 9. фебруара 1746. год., преко некога свог сродника Стевана Јовановића, послао грофу Бестјужеву Рјумину. Поред осталога он је тамо писао о тешком положају Црне Горе између Млечића и Турака, који мрзе Црногорце, и о томе како је штета што се нема новаца да се подигну школе и обнови црква на Цетињу, па је уз то додао како је „о всѣмъ же составлена исторія вкратцѣ и чрезъ насъ послата къ бывшему намъ милостивѣйшему государю Алексію Вешнакову....“ У том истом писму Василије је препоручивао пажњи Рјуминовој Стевана Јовановића с молбом да га даље препоручи цару, а затим је молио „высокосіятельство вашего государства повелѣніемъ *издати на щампи двѣ исторіе о Черной Горѣ* составлене вкратцѣ, яже присилаю вашему високосіятельству чрезъ вашего резидента въ Константинополѣе и моего господаря Алексія Михаиловича Обрешкова и Николая Јоановича Вешнакова, въ коихъ же исторіяхъ уразумѣти вашей милости мощно естъ о семъ народу и святыхъ церквахъ, братіе ваше православныхъ христіанъ; а наипаче о сей святѣй митрополіи: и колико отъ турковъ и колико од латинъ

имѣли есми обидъ и напастей и еще благодатію хрістовою и милостію Всероссійскаго императорскаго величества Черная Гора ни отъ турковъ ни отъ латинъ стоитъ необладаема".[1])

Какве су биле ове две Историје, поуздано се не зна. Марко Драговић, који се бавио прикупљањем података за историју Црне Горе тога доба у Петроградском и Московском Архиву, вели да им није могао ући у траг. Али чини ми се да нећу погрешити ако кажем да је у тим Историјама садржина првог дела била у главном иста која је у овој Историји штампаној у Москви 1754. год., јер су тамо подаци, које је Василије и раније могао прикупити, док се бавио у Пећи и на Цетињу. То су подаци из оних његових древних историја.[2]) Други пак део, судећи по последњим горе саопштеним речима из Василијева писма, поред онога што има штампана Историја у свом другом дѣлу, могао је имати више о борби владика црногорских са католицима, који су у то доба водили љути бој с православнима у Далмацији, и непрестано нападали цетињске владике, у којима су гледали своје највеће противнике. Даље, све три ове Историје, оне две од 1746., и ова штампана 1754. год., имају још нечега заједничког: све три изазвали су односи Црне Горе с Русијом, и то прве две односи црногорских владика и главара с руским дипломатским представником у Цариграду, а ову трећу потреба да се што јаче привуче пажња Русије на Црну Гору и лична корист владике Василија.

Али као што извесно има сличности у разради ових тријy владичиних Историја, тако има и разлике. Прво,

---

[1]) *Споменик Срп. Крал. Академије,* XXV, стр. 8. б *(Материјал за Историју Црне Горе* од М. Драговића).

[2]) Има места која су не само позајмљена него чак преписана од речи до речи из родослова и из приповетке о Косовском боју.

има разлике у томе што су у други део штампане Историје унесени неки подаци о догађајима из времена после писања оних првих двеју посланих Обрескову; и друго, на дефинитивну редакцију штампане Историје нарочито је утицао мòменат личне користи владике Василија у Русији, у само доба писања и штампања овог делца, због чега се још унапред може знати да оне друге две нису имале ни онога предговора у штампаној.

У оно доба владике и главари у борби с Турцима и Млечићима очекивали су највише помоћи од Русије, па су зато гледали да придобију рускога дипломатског представника у Цариграду, који ће се заузимати за Црну Гору на Порти и препоручити их у Петрограду. И ти односи што их је Василије одржавао са Вешњаковим нису се прекинули смрћу овога, јер чим је на његово место дошао нови резиденат Алексије Михаиловић Обресков, владике и главари ступише у договоре с овим. Ови су одржавали везе с њим преко писама, које су предавали которском провидуру, а овај их је слао баилу у Цариград, који их је потом предавао руском резиденту. Тако у јуну 1751. год., кад се владика Василије бавио изван Црне Горе, у Угарској, ради повраћаја ствари пећке патријархије, однесених приликом бегства патријарха пећког, владика Сава и главари саставише писмо за руског резидента у Цариграду и предадоше га которском провидуру Валерију Антелмију, који га посла у Цариград. У том писму владика и главари молише Обрескова за протекцију Русије над Црном Гором; и ма да то није ишло у рачун Сињорији, ипак је писмо предано коме је било намењено. Шта је пак Обресков радио по овој њиховој молби — не зна се. Познато је само то да су владика и главари били извештени, како би боље било да су на миру, да својим држањем не изазивају немире на крајини и да се не обраћају Русији, кад од ње немају шта очеки-

вати.[1]) Зато кад су ови видели да преко руског резидента у Цариграду не могу постићи што су желели, намислише да пошљу кога у Русију, да лично поради у корист Црне Горе. Али владика Сава био је болешљив и немоћан за толики пут, а други су били неумешни; зато то питање би остављено док се Василије не поврати с пута. А кад то би, овај, као највећи противник одржавања дотадашњих односа према Турцима и Млечићима, и највећи поборник према Русији, удеси да сâм иде у Русију, и 25. маја 1752. год. митрополит Сава и збор главара дадоше Василију три писма, од којих га првим препоручише милости царице руске Јелисавете, другим пажњи Колегије министарства иностраних дела,[2]) а трећим малоруском хетману Кирилу Глигоријевићу Разумовском.[3])

Са тим писмима владика Василије оде у Русију. У Петроград је стигао 12. октобра 1753. год.[4]), откуда се потом упутио у Москву, где је остао све до повратка из Русије.[5]) Из тог времена његова бављења у Русији,

[1]) „Pervenuto anche in questi ultimi giorni un incaricato d'affari della Corte di Russia in sostizione del morto Residente le consigni le lettere in questione, ma parmi di non vederlo ben disposto à far verun passo in favore de Montenegrini medesimi, di che non so biasimarlo, poiche la protezione che egli volesse per aventura acordare potrebbe più tosto convertirsi in danno che in avantaggio della Craina medesima, mal sofrendo la Porta che sudditi suoi presi siano in protezione de un altra Potenza e principalmente dalla Russia". У писму млетачког бана у Цариграду од 18. јула 1751. год. которском провидуру (*У Млет. Држ. Архиву*, препис приложен депеши провидура Антелмија из Котора од 21. августа 1741. год., *Rettori di Cattaro*, filza 20.)

[2]) *Споменик Срп. Краљ. Акад.* књ. XXV. стр. 9. а. и б.

[3]) *Ibid.*, 11.а.

[4]) *Ibid.*, 12.б.

[5]) *Ibid.*, 20.б.

М. Драговић прибрао му је дванаест писама, упућених Колегији министарства иностраних дела, кнезу Воронцову, Бестјужев - Рјумину, Разумовском, Сенату, грофу Шувалову и царици Јелисавети. Свима овим писмима смер је један исти. У свима њима или се царица моли за помоћ Црној Гори или се ангажују друге личности, да на том пораде код царице. Свуда тамо владика Василије описује стање Црне Горе, истичући свагда особиту оданост њену према Русији, муке што их народ пати од Турака и незгоде од Млечића, а нарочито набраја услуге што их је Црна Гора учинила Русији приликом њених ратова са султаном и турске нападе на Црну Гору, почињући са излагањем догађаја из 1711. године, а то је доба, од кога датирају односи Црне Горе с Русијом.[1]) Ну владика Василије не казује само већ учињене услуге Русији. Он обећава да ће Црна Гора и даље чинити што је чинила: да ће се залагати за славу Русије; па је зато тражио да се руска влада постара и Црну Гору заштити не само од султана, већ и да се предложи ћесарској и млетачкој влади, да буду наклоњене Црногорцима и да их пўштају кроз своје земље.[2]) По његову мишљењу, то није било тешко постићи, кад је Црна Гора била политички слободна и потпуно независна, па јој зато и прети опасност од мусломанства и католичанства. А да Црна Гора што лакше буде заштићена, по њему најзгодније је било да је Русија узме под своју заштиту и да царица изда грамату како црногорско кнежевство никоме другом није подчињено до Русији, па је чак предлагао и да се Црна Гора стави у титулу руских царева.[3])

[1]) *Ibid.*, 12.а, 14.б, 17.б.
[2]) *Ibid.*, 12.б, 13.а.
[3]) *Ibid.*, 14.а, 21.б.

Али владика Василије био је толико неумерен у хвалисању, да му се није могло за све веровати. Зато кад је 22. априла 1753. године био упутио писмо државном канцелару и у њему изнео стање Црне Горе и тражио заштиту Русије над њом, која би се очитовала у нарочито изданој грамати, одговорено му је како је ради тога потребна формална молба од тамошњег народа. Па и оно владичино стереотипно понављање једног те истог, често нејасно казивање, без ближих одредаба и свагда без довољно реда, није уливало довољно поверења. Зато је од њега тражен потпун, тачан и јасан меморијал о Црној Гори. У Млетачком Државном Архиву, у свежњу под Cattaro, № 115., Popolazioni suditte e confinanti, где има хартија које се тичу Црне Горе и докумената од Василијеве руке, и један примерак владичине Историје Црне Горе на италијанском, чува се и један табак, на коме су читко и јасно француски написане тачке за потпун меморијал о Црној Гори. Тамо се тражи тачно и поуздано обавештење о положају Црне Горе, о њеној величини, о границама и суседима, о политичком стању и грађанској управи, о црквеном стању и вери; тражи се извештај да ли су сви становници исте народности, да ли сви чине народ слободан и независан; у случају да их има слободних и неслободних, да се обележи под чијом су влашћу ови последњи; откад и како су се подчинили; је ли то по каквом уговору, је ли по сили или својевољно; да ли плаћају данак и у чему се састоји; у којим варошима живе слободни, а у којима неслободни; је ли народ многобројан и имôван, а нарочито они независни.[2])

[1]) *Ibid.*, 14.а, и б.

[2]) „On souhaite d'avoir des informations justes et sures par rapport:

1., à la situation du pais de Montenegro;

Овим је питањима јасно тражен тачан меморијал о Црној Гори. И несумњиво је да је овај документат у вези с мисијом Василијевом, јер га је само он могао донети собом из Русије, и од њега га неко касније узео и с другим хартијама предао Млечићима. Али и ако је владика имао тако јасно постављена питања, он на њих није јасно одговорио. Као једна врста одговора на та питања, било би оно владичино писмо Колегији иностраних дела, објављено у Споменику XXV, стр. 15. под бр. 24., у коме су описане покрајине црногорскога кнежевства и њима суседни крајеви, слободни и другоме подчињени, вере православне и католичке. Али тај меморијал нетачан је, и нетачности у њему јесу намерна творевина владичина, само да би Црну Гору представио већом и моћнијом. Тај меморијал јесте нетачан исто као и последњи што га је владика Василије написао у Русији приликом свог бављења, као његова Историја Црне Горе, штампана у Москви 1754. год., која је постала из раније израђене Историје Црне Горе и ових писама и меморијала створених у Русији.

2., à sa grandeur;

3., à les limites et voisins;

4., à son Etât politique ou Gouvernement civile;

5., à son Etât Ecclesiastique ou de la Religion;

6., si tous les habitants sont de la même nation;

7., s'ils font tous sans exception un peuple libre et independant, et;

8., en cas qu' il y en ait des libres et des non libres, sous quelle domination se trouvent seux-ci;

9., depuis quant et comment ils sont devenus sujets, si c'est par quelque traité ou force ouverte, ou sujettion volontaire;

10., s'ils payent quelque tribut et en quoi il consiste;

11., quelles villes habitent les libres et les non libres;

12., si c'est un peuple nombreux, opulent, surtont les independants.«

Расправљајући о истрази потурица у Црној Гори 1709. год., а поводом питања зашто владика Василије у овој својој Историји Црне Горе ништа не рече о том догађају, рекао сам: „Василијеву Историју Црне Горе не можемо сматрати правом историјом, јер њен писац нити је желео нити је имао моћи да од ње створи критично дело, већ је пред очима имао, за ону прилику, много пречи задатак: да поднесе меморандум руској влади, коју је овај врло умешни човек хтео јаче заинтересовати за судбину Црне Горе. Дакле, при оцени самога дела у првом реду потребно је схватити тенденцију његову, и кад се то има на уму, видеће се да је она врло некритична и да у њој не треба ни тражити податке о истрази потурица".[1]) Сада томе треба додати да узрок тог испуштања помена о најзнатнијем догађају из историје Црне Горе јесте исти, са кога у Василијеву делу нису споменути ни многи други знатни догађаји, а због чега је опет на казивање о престанку негдашњег краљевства српског, а потом деспотства, надовезано излагање из историје Зете, а затим Црне Горе, речима „на мѣсто оних Герцоговъ владѣютъ Митрополити".[2])

Владика Василије у својим писмима, молбама и представкама руској влади и појединим особама није никад престајао тврдити како је Црна Гора, од како је, била слободна, па је то исто имао у виду и при писању Историје, која му је била закључни меморијал из првог бављења у Русији, меморијал поднесен ширем кругу него што је био онај, кому се пре тога обраћао писмима и молбама, и у исто време одговор на горе изнесене тачке постављене од стране руске владе. Да би постигао даље

[1]) *Две расправе из историје Црне Горе*, Земун 1900. стр. 36.

[2]) *Исторія о Черной Горы*, стр. 30. Упор. *Споменик XXV*, стр. 14. б.

врхе, владици је било јако стало до тога, да положај своје земље према суседнима обележи као потпуно независан; зато се клонио изношења свих података који не би ишли у прилог тој поставци, па је стога онако брзо са помена о владавини Црнојевића, истакнувши само прелаз власти са светских господара на цетињске митрополите, прешао одмах на догађаје од 1711. год., који су му, у оној прилици, били пречи за истицање него многи ранији догађаји. Интереси Црне Горе налагали су му да питање о политичком положају њеном и независности истакне као утврђен факат и да на њему заснива своја даља разлагања. И он је тако радио. Радећи пак тако он је чинио услугу својој земљи и лакше крчио пут својој мисији у Русији, али је тим највише допринео да се укорени заблуда с погрешним судом о политичком положају Црне Горе и њеној независности како оног тако и ранијега доба. Јер самосталност Црне Горе за дуго време постојала је само као идеја, на чијем су извођењу читава поколења неосетно радила. Она се поступно развијала под стицајем све повољнијих политичких прилика, поступно добијала је све одређенији облик, док се најзад није привела у дело. Али све то још није било у доба, кад је владика Василије писао овај свој спис. Међутим он је врло добро знао како је било с тим најглавнијим питањем. Он је знао да није било како га је представљао, али је знао и зашто га је друкчије морао изнети. Па пошто је то питање у спису најглавније, јер је проведено кроз цело дело, јер сви прибрани подаци имају да га утврде — да видимо шта је било у ствари, па да потом осмотримо и друге стране списа у вези с Василијевим политичким идејама. И то питање морам овде расмотрити у толико пре, што о њему нигде није расправљано, тако да бих читаоца могао упутити на готове радње.

III

Скоро за читавих две стотине година, од престанка владавине Црнојевића и признања турске власти у Црној Гори па до пред крај седмнаестога столећа, тамо није било једнодушнога рада нити покушаја за политичком самосталношћу. Племенски живот био је тада у потпуном јеку. Племена су једна према другима била самостална и потпуно независна, тако да их је покаткад само велика невоља удруживала. Али је то бивало кратког века. Међутим ту племенску подвојеност помагали су Турци и ради тога издавали су берате како појединцима тако и читавим племенима. Шта више они су ишли на руку и стварали су погодбе за опстанак ове подвојености једних племена од других; а представници султанове власти помагали су распру и изазивали међусобне сукобе, како би, не дајући маха племенима да упознају заједнички интерес, коме би се подчинили посебни, племенски, имали што лакше Црну Гору под руком. Та пак разбивеност и истицање појединачних интереса над заједничким допринели су те је Србин у Црној Гори чувао крш, да би у њему, као појединац, био што самосталнији и што јаче заштићен од свог брата и суседа, исто као и од заједничког непријатеља Турчина. Отуда су православни међу собом могли трпети потурице, за које је вредило друго правосуђе, чијем су се кадији и сами обраћали по који пут у спору с потурицама, или кад је когод од њих узимао силу за право према немоћнима; отуда су врло често једна племена помагала Турцима против других; плаћала су харач скадарском санџак-бегу, а одбијала давати га другим, позивљући се на султанске берате. Због свега тога и дешавало се да су се племена удруживала само у случају кад су Турци неправедно ударали већи намет него су ова била дужна и могла дати. За свих две

стотине обележених година било је самосталности појединаца једних према другима, као и племена — али за све то време ова никад не покушаше да поред те самосталности стекну и укупну државно-правну независност према Турцима.[1]) И тек кад је млетачка република 1684. год. заратила с турском царевином и за своје ратне операције у Херцеговини и Арбанији придобила племена црногорска и брђанска, и пошто је за време рата међу овима била ублажена ранија необично јака племенска подвојеност[2]) — главарима њиховим, а поглавито духовним старешином, као најувиђавнијим, овладала је мисао да се према Турцима продужи стање, у коме су црногорска племена провела петнаест година.

У томе је почетак рада код црногорских племена на трајнијем заједничком раду и на еманциповању од власти турске. Само рад владике Висариона и његових присталица, због сувишног наслањања, или боље рећи због службе Млечићима, није дао маха да се довољно испољи та тежња.[3]) Јер док је Млечиће пратила срећа, црногорска племена била су се махом подала млетачкој власти, која је желела да се по што по то утврди на Цетињу, како би потом завладала свом Црном Гором. И да би у том успели, представници млетачке власти придобијали су народ дајући му не само праха, олова и оружја, него и хлеба, да се прехрани, док су главаре

[1]) О државно-правном положају Црне Горе према Турцима од 1528. -1684. биће речи у засебној расправи.

[2]) О овом види више у мојим расправама: *О Црногорском устанку у почетку морејског рата* (Н. Сад. 1903); *Последње две године живота и рада харамбаше Бојa Николића Пивљанина* (Београд, 1901.) и *Цетињски владика Висарион* (Две расправе из историје Црне Горе).

[3]) О владици Висариону и његовим односима в. у поменутој расправи (*Две расправе из Историје Црне Горе*, стр. 5.—24.).

држали себи привржене помоћу плаћа.[1]) И тако радећи Млечићи су за време овога рата били успели да им црногорска племена послуже за заштиту њихових крајева од Турака, противу којих су их непрестано упућивали,[2]) али су тим допринели и јачем одбијању црногорских племена од Турака и еманциповању првих од власти других. На тај начин положај Црне Горе према Турцима изменио се много према ономе пре 1684. год., тако да и кад су 1692. год. Турци одагнали Млечиће с Цетиња, Црна Гора не поврати се у раније стање подчињености Турцима. 1692. год. Млечићи су били одагнани с Цетиња, али се ни Турци нису тамо задржали. Зато су се Млечићи трудили, ако црногорска племена немају под својом влашћу, да их бар немају против себе и својих крајева, суседних Црној Гори, стога су и даље плаћали главаре.[3]) Али и Турци су хтели да их имају уза се, а против Млечића, да овима не даду поново се утврдити на Цетињу. Услед тога између Млечића и Турака настало је отимање о црногорска племена ко ће их имати уза се. Само док су их први митили плаћама и поклонима, други су претили, јер су рачунали да ће то лакше постићи силом.

У тој продуженој борби Млечића и Турака црногорска племена и њихови главари будући између Млечића, који су их помагали да се ослободе испод власти турске и давали им плаћа и поклона, и Турака који су им претили силом, били су се нашли у недоумици. Уз Турке им се није хтело, да не би постали раја и изгубили оно стечене слободе, а ни уз Млечиће није

[1]) *О црногорском устанку у почетку морејског рата*, стр. 11., 12. и даље; *Il Montenegro da relazioni dei proveditori veneti* (Roma 1896.), стр. 36., 38., 42., и даље.

[2]) *Il Montenegro* etc. 38., 48., 50., 51. и даље.

[3]) *Ibidem.*

им се допадало отворено пристати, на њихову страну прећи и за њихов рачун туђи се с Турцима, јер су Млечићи били дали довољно доказа своје немоћи, да их помогну у тој борби. Услед тога настала је једна неодлучност[1]) и повијање на једну и на другу страну, што за Млечиће није било од штете, само кад Црногорци нису били против млетачког становништва у суседним крајевима. Последица пак тога беше: да је Црна Гора и даље према Турцима заузимала положај, који се својим карактером све више удаљавао од онога пре 1684. год. И то повијање, а не отворен рад с Млечићима, види се чак и код владике Данила из породице Петровића, кад је ступио на столицу цетињскога владике 1697. год. Само та неодређеност, то повијање на једну и на другу страну, није могло дуго трајати, јер су се јавили догађаји, који су нагнали владику Данила да се остави повучености па да поради на што одређенијем положају црногорских племена према Турцима. Та владичина тежња изазвала је јаче делање на остварењу мисли, која дотле није имала одређенога правца. Ну пре него је то наступило, рад на еманциповању црногорских племена од турске власти прошао је још кроз неке мене, које нам треба овде показати.

Кад је закључен Карловачки мир Млечићи с црногорским племенима и њиховим главарима нису више могли имати односа, какви су били за време рата, јер су по одредбама закљученог уговора признали Турцима власт над крајевима, које је република, помоћу побу-

[1]) Главни провидур далматински извештавајући Сињорију о држању Црногораца у катунској нахији, у депеши од 25. септембра 1693. год. писаше како „La forza di Solimano li tien oppressi: et è facile, che *seguitino la fortuna del più potente.* Puo ben sperarsi che, se retrocedesse la sorte de gl' Ottomani, s'assoggettessero più tosto al Dominio Serenissimo ch' à quello di Cesare...“ (*Il Montenegro,* 108).

њених племена, имала под својом влашћу,[1]) као што је био случај с катунском нахијом, с Никшићима, Дробњацима и т. д.[2]) Али и ако су они то учинили, и ако су Млечићи признањем турске власти над катунском нахијом и херцеговачким племенима као изједначили ове у погледу ранијих односа, ипак су они исти повукли разлику у положају црногорских и херцеговачких племена како према себи тако и према Турцима, јер су главарима црногорских племена продужили давати плаће, а другима не. У осталом, разлика у односу црногорских и херцеговачких племена према Турцима после 1699. год., види се и по томе, што док су друга, чувши да ће према одредбама уговора поново потпасти под Турке, с којима су се толико крвили, изјавила како ни по што неће под њих, и да ће радије изгинути бранећи своју слободу,[3]) дотле црногорска племена нису тако рећи ни хајала за то. И она, заиста, нису била признала власт турску над собом онако као херцеговачка, и рачунајући да ће у крајној невољи моћи наћи склоништа на млетачком земљишту, продужила су нападати по који пут на Турке и наносити штете султановим поданицима, због чега се 1701. год. скадарски паша спремао да их казни за тај рад.[4])

Али Турцима се није допадао овај нови положај црногорских племена, којим се обележавало све веће удаљавање ових испод њихове власти. Нарочито то нису хтели сносити што су после закљученог Карловачког мира, незаузети према Млечићима и ћесаревцима, као

[1]) Тачка 10., 11. и 12. уговора између републике и Порте, закљученог у Карловцима 26. јан. (по нов.) 1699. (*Acta Pacis Posaroviсensis de Anno 1718*. Pars I. p. 929. — *Österr. Staatsarchiv* N. 357. *Turcica*. — За овај податак хвала г. Dr. Мил. Р. Веснићу).

[2]) *Il Montenegro*, 114.

[3]) *Ibid.*, 115.

[4]) *Ibid*, 116.

раније, имали потпуно одрешене руке. И што су хтели, они су то учинили. Силом су повратили своју власт над Црном Гором и постали обесни према њеном становништву, остављеном самом себи. Нарочито потурице високо дигоше главу нашавши моћне потпоре у скадарскога паше и бегова спушких и подгоричких. Тада многи Црногорци остављени сами себи, нешто под претњом а нешто мићени од Турака, стадоше примати ислам. Према православнима Турци употребише и друге насилне мере, од којих не би поштеђен ни владика Данило, кога ова насиља, а још више турчење православних бацише у бригу.[1]) Зато он смисли да из Црне Горе уклони највећи ослонац власти турске: да истреби потурице, узрок свему овом злу. И његова намера двапут би само узалудан покушај, али се трећи пут оствари. У катунској и у једном делу ријечке нахије о Божићу 1709. год. нестало је потурица, од којих неки изгибоше, а други пристадоше да се врате у хришћанство.[2])

Овај догађај, ма како да изгледа мали, од великог је значаја. Он чини један прелом у историји Црне Горе. Јер пошто је истрагом потурица уклоњен ослонац власти турске у Црној Гори, створен је основ за право еманциповање од ње; њим је учињен један политички корак одређенијег карактера, којим се ишло ка остварењу мисли о што јачем груписању племена црногорских са заједничким интересима и задобијању политичке самосталности. Истина, тим кораком Црна Гора још није постала потпуно слободном, нити је стекла погодаба за развој праве државне самосталности, али је то био корак који је водио к остварењу те мисли.

Према поузданим историјским подацима постоји велика разлика између положаја Црне Горе за владике

[1]) *Две расправе из историје Црне Горе*, стр. 45.—51.
[2]) *Ibidem.*

Данила пре 1709. год. и после тога. У Црној Гори пре 1709. год. било је потурица, на које су се наслањали Турци, док после тога доба о њима нема више помена, бар у катунској и једном делу ријечке нахије, над којима владика Данило није имао само духовне већ и нешто политичке власти; пре 1709. године у Црној Гори било је и представника мусломанске вероисповести, а после тога времена нема га; пре тога времена био је тамо и представник турскога правосуђа, а после га нема; пре 1709. год. Млечићи су позивали владику и црногорске главаре да се буне против султана и његових намесника, а после тога позивају их на заједничко ратовање и пристају да с владиком и главарима, као представницима народним, сређују акта државно-правнога карактера, која имају вредности не само док су савезници у рату с Турцима, већ и касније; па и сами Црногорци у зборској одлуци од 23. фебруара (по нов.) 1717. год. веле да су са себе збацили турски јарам, који су *раније* сносили,[1]) и ради што лакшег одржања тражили су млетачку заштиту. Али при свем том еманциповање од турске власти још није потпуно изведено, јер су Црногорци и даље давали скадарском санџак-бегу неку своту у име данка.[2]) И то су чинили да би били на миру од управника других суседних покрајина турских, међутим у земљи није било никог да владикама ремети рад на обележеној идеји.

Ну да мисао владике Данила постане што више остварљивом, и да му, као духовном поглавару, који се, зарад верских и политичких смерова, постарао да на терену своје политичке акције, истреби ислам и свој даљи рад

[1]) Infatti scosso il barbaro giogo, cui malgrado servivano, corrono volontari à gettarsi nel grembo del primo lor Principe...“ (*Il Montenegro*, 132.).

[2]) Види даље стр. 78.

заснује на помоћи искључиво православнога живља и ојача свој ауторитет, који ће му помоћи како код суседнога становништва српског тако и према Млечићима — да постигне све то, владици Данилу јако је помогло стварање веза с Русијом од 1711. год. Те године пуковник Михаило Милорадовић и капетан Иван Лукачевић дођоше у Црну Гору и донеше цареве грамате, у којима се Петар Велики обраћао Црногорцима за заједничко ратовање против Турака „гонитеља Христове вере православне и народа". И Црногорци, немајући непријатеља у својој средини, који би их омели да сву пажњу обрате на догађаје ван уских граница своје земље, пристали су на царев позив, латили су се оружја, на заједнички рад позвали су суседна племена херцеговачка па напали на оближње Турке и сагнали их у градове. Ну како њихова акција престаде са престанком рата између Русије и Порте, суседни Турци обрнуше се на Црну Гору, да на њу искале свој гнев. Ну напад ових 1712. год. био је безуспешан; али 1714. год. Нуман паша Ћуприлић прегази Црну Гору и за собом остави згаришта.[1]) Па ипак Црногорци дигоше главу, и кад млетачка република 1715. год. мораде заратити с Портом и у помоћ призвати ћесара, обрати се и Црногорцима, на што се ови одмах одазваше и ступише у акцију.[2]) Они су били први што помогоше Млечићима. И интересно је запазити како овом приликом ни код Црногораца нити пак код њихових главара не беше више оног устезања ни бојазни, као раније за бечког (морејског) рата. Али то је јасно, кад се зна да је томе узрок друкчији положај Црне Горе према Турцима у ово доба него што је био пре бечкога рата. Сада су се Црногорци могли

[1]) *П Montenegro*, 129.

[2]) *Ibid.*, 129., 130.

много лакше закавжити с Турцима, јер владика Данило, пошто је успео да у Црној Гори истреби потурице, био је прегао да измири браства и племена, те да тако суседне паше лиши једног средства, којим су се дотад користили, кад су хтели нагнати Црну Гору на какву год обавезу.

Али 1718. год. млетачка република у друштву с ћесаром среди мир с Турцима не учинивши ништа за своје савезнике Црногорце. Шта више она прећутно признаде султанову власт над Црном Гором.[1]) Ну тај акат не измени однос Црне Горе према Турцима, према ономе какав је био пре 1715. год. Шта више учешће Црне Горе у овом рату допринело је да се пође један корак унапред, јер како се 1717. год. млетачка република била примила заштите над Црном Гором, а следеће године морала је напустити, али се и даље држала обавеза према владици и народу у Црној Гори, то је сама она потврдила да има разлике у положају Црне Горе према Турцима не само пре 1709., већ и између 1715. и 1718. год. Отуда, и ако се млетачка република морала одрећи своје заштите над Црном Гором, и ма да је онаквим уговором о Пожаревачком миру признала султанову власт над њом, ипак је она својим држањем према Црној Гори после 1718. год. у више прилика показала како не сматра да је положај ове и даље остао какав је био раније.

Од интереса је запазити још један факат. Рат 1715.—1718. год. за Црну Гору није био од значаја само стога што су између ње и млетачке републике били односи каквих није било раније. Од тога факта много је интересније други један, који помаже разјашњењу

[1]) В. 2. и 5. тачку уговора између републике и Порте (Vendramino Bianchi, *Istorica relazione della pace di Posaroviz*, Venezia 1719., стр. 192. и 193.).

првога. То су владичини покушаји из овога времена да створи везе с Бечом, тешњи односи са православним становништвом околних крајева, нарочито млетачких, примање на се улоге посредовања између млетачких поданика православне вере и поглавара православља код Срба, и ојачавање раније створених веза с православном Русијом.[1]) Нарочито је интересно ово јачање веза с Русијом, на коју упиру погледе и други Срби сем оних у Црној Гори, а она им не одбија молбе, него се заузима за њих.[2]) А то је у толико интересније што с тим појавом у непосредној вези стоји уздизање угледа црногорског владике и Црне Горе код околних Срба православне вере. На том јачању веза Црне Горе с Русијом владика Данило радио је и непосредно. Он је 1715. год. ишао у Русију, и кад се отуд вратио, није донео само грамате, и новца и поклоне за цркве и јунаке, него још и ојачану мисао о раду на горе показаној идеји, при чему је имао да се користи својим чином.

Утицај тога види се већ у владичиним преговорима с Млечићима 1717. и 1718. год., када је овај нарочиту пажњу био обратио на положај и права православних према католицима у млетачким крајевима, суседним Црној Гори. Млечићима се никако није допадало јачање православља у Далмацији, а још мање посредовање Петра Великог у корист ових и рад патријарха Мојсија Петровића и његове посете црквама православним у Далмацији,[3]) али их је једно време невоља нагонила да прибегавају помоћи цетињскога владике, који се тим користио и постигао знатан успех према Млечићима. Према дукалима

[1]) *Il Montenegro,* 130., 143. Упор. и препис владичина писма провидуру котор. од 2. маја 1725. и писмо овога Сенату од 6. маја (*Il Montenegro,* 150.).

[2]) Еп. Никодим Милаша *Православна Далмација,* 333.

[3]) *Ibid.,* 349.

од 7. маја[1]) и 4. јула 1718.[2]) он је добио црквену власт не само над православнима у ранијој Црној Гори, над којом се простирала млетачка заштита, него још и над православнима у суседним млетачким крајевима.[3]) А то није била мала добит. То је знатна тековина владичина, на којој је он заснивао свој даљи политички рад према Србима ван Црне Горе, код којих је имао да нађе потпоре за што јаче еманциповање од власти турске. Од коликог је пак значаја био тај владичин рад види се најбоље по суђењу самих Млечића, који су у томе убрзо стали увиђати опасност по интересе своје и католичке цркве. Нарочито им је био непријатан договоран рад двојице православних владика, црногорскога Данила и приморскога Стевана Љубибратића.[4]) У осталом везе владике Данила с Љубибратићем на једној, а с Русијом на другој страни учиниле су да рад на јачању православља у оном крају добије карактер владичине политичке акције у вези с Русијом, у чему су католички бискупи назирали нарочиту опасност, због чега из срдбе

[1]) *Il Montenegro,* 144., 145.

[2]) *Ibid.,* 145. и 146.

[3]) „Venimo in deliberazione d' assentire all' essercizio della vostra Giurisdizione Ecclesiastica nei Paesi e Luoghi venuti nella presente Guerra sotto il Dominio della Republica, e l' uso libero del rito Greco Serviano, accordandovi stessamente la facoltà di poter restaurar le Chiese, che fossero pregiudicate, et erigerne di nuove ancora in ogni luogo, pur alla med^ma vostra Giurisdizione soggeto...“ (у дукалу од 7. маја)... „che alli sudditi del Rito Greco serviano, nella sua Diocesi esistenti, cosi del vecchio, che del nuovo Dominio sia permesso il riconoscer il suddetto per suo Vescovo e Pastore“ (у дукалу од 4. јуна 1718. год.).

[4]) Шибенички бискуп Донадони у једном свом писму називаше их „due falsi Vescovi Serviani: Stefano Gliubibratich in Dalmazia e Danielo, vescovo di Monte Negro“ (Еп. Н. Милаш, *Documenta,* 193. Упор. и писање надбискупа Змајевића од те исте године, стр. 197.).

обојицу владика називаху лажнима, а Љубибратића већ и не сматраху друкчије до агентом руским.[1]) А потпуно је појмљиво зашто да се ово не допада Млечићима. Овакав рад увећавао је углед владике Данила, и давао све више хране амбицијама овога, а све на штету републике. Али то је ишло у корист Црне Горе. То је ишло у прилог не само што јаснијем одређивању њеног положаја према републици, већ јој је и ојачаван углед код Срба. Она је стицала све већег поверења код Руса, а и јачала је идеја о правој самосталности према Турцима. Свим пак овим стваран је поуздан основ за даљи рад у започетом правцу. И кад се једном обезбедила изнутра од потреса, који јој раније нису дали да дигне главу, и окрепила тековинама стеченим под владиком Данилом; кад је на основу услуга учињених млетачкој републици с овом створила односе друкчијега карактера него су били раније, и нашла ослонца и моралне потпоре код православне Русије, која почиње обраћати више пажње православнима на Балканском Полуострву, Црна Гора стекла је погодаба за јачање и еманциповање од турске власти, па је чак могла силом и оружјем одбијати захтеве босанскога везира и подчињених му паша, да му плаћају што му нису били дужни плаћати.

Тако је било с Црном Гором, кад је 1735. год. умр̏о владика Данило. У том истом правцу тежио је да ради и његов последник и синовац му владика Сава. Истина, овај није уживао онолико угледа, није имао онолико моћи, нити је био енергичан као владика Да-

[1]) „Allorche l' essercito moscovito s'incaminava verso Prut, abbiamo veduto li Montenegrini muover guerra al Turco; sudditi della Republica sedotti da quel vescovo; la Città di Cattaro in pericolo d' esser sorpresa; il monaco Gliubibratich (che fù poi vescovo espulso) emissario dei Morlachi à prendere l' armi contro il Turco". (Еп. Н. Милаш, *Documenta*, 303.).

нило, али се ипак старао да тековинама свога претходника придода коју нову. И заиста, користећи се приликама, он је отишао један корак даље од владике Данила. Год. 1736. руска царица Ана Ивановна објави Турској рат, у који загази и ћесар Карло VI. Тада овај, по угледу на своје претходнике у сличним приликама, покушао је да, ради што већег успеха, позове на устанак и у помоћ Србе под турском влашћу. Од ових неки се одазваше позиву, али други прстом не макоше. Међу првима била су нека брђанска племена, која се латише оружја и пођоше у сусрет ћесарској војсци, која је из данашње Србије оперисала у југозападном правцу. Па и Црногорци су били позвани, али се не одазваше на ћесарев позив, јер је владика Сава сматрао за пробитачније да Црна Гора остане на миру. И заиста, то је било боље за Црну Гору, него да узалуд троши снагу за ћесаревце, који се при закључивању уговора не би ње ни сетили. И она се том приликом користила, како то вели владика Василије у једном писму од 1755. год., упућеном кадији, муселиму и свим агама из Подгорице, Спужа и Жабљака.

Те године, прво аге из Подгорице, Спужа и Жабљака, а потом кадија и муселим упутише писмо владикама, Сави и Василију, сердарима, капетанима, поповима Ђурашковићу и Милићу, и свим главарима црногорским, позивљући их да султану плате данак, од кога су за прошлу годину платили нешто, а за ту још ништа нису дали. Они јавише како је дошао везир и послао свог ћехају, који је позвао именоване главаре, да дођу, виде полице (тескере) и плате данак, што ако не учине, везир ће, по султанову наређењу, доћи и силом их нагнати на извршење султанова фермана.[1])

[1]) Италијански превод писма приложен депеши которског провидура од 26. октобра 1755. год.

На то писмо владике одговорише: како Црна Гора, од како постоји, није плаћала данка Босни (босанском везиру), и кад је подигнут Спуж, паша Хода-Верди дао је две нахије, катунску и ријечку, владици Данилу, а Бјелопавлићи, Плешивци, лешанска и црмничка нахија потпале су под Спуж; владика Данило био је султанов човек, док га Демир паша не домами на веру и хтеде на колац набити.[1]) Кад се пак доцније Русија и ћесар дигоше против честитог Отмановића, па се и Турци кретоше, Црногорци и владике не хтедоше то учинити. Зато честити Отмановић на вечита времена ослободи данка владику и Црногорце.[2]) На основу тога доцније, 1743., на састанку турских и црногорских главара у Дражевини био је срећен прави мир и повраћено пријатељство, али се то није допало спушком капетану, који прекрши мир и дату веру па нападне на Црну Гору; а касније 1754. год., нађе неке људе, па с њима, под видом изасланика с црногорскога збора, оде везиру на Гацко и представи му као да је довео сву Црну Гору, да султану плати данак.[3]) Владике протестоваше против тога поступка спушког капетана наводећи да нису дужни давати данка, а нарочито за Грбаљ, Махине, Поборе и Брајиће, који су млетачки, и истичући како га катунска и ријечка нахија не могу дати још и стога што су гô камен, без поља, њива и риболова и да ће се зато жа-

[1]) В. навод у *Две расправе из историје Црне Горе*, стр. 48., нота 30.

[2]) „Si mossero in allora Moscovia e l' Imperatore contro il stimato Osmanovich. Si levarono anche li Turchi, ma li Montenegrini et il Vescovo Sava non ha voluto, et perciò il stimato Osmanovich dava al Vescovo Sava et alli Montenegrini *diede l'essenzione perpetua del tributo.*“ (Превод писма двојице владика приложен депеши котор. провидура од 26. октобра 1755. у Млет. Држ. Архиву).

[3]) *Ibidem.*

лити самом султану нека их остави по старом, да Црна Гора даје само данак султанијама.[1])

Наведени подаци казују како се у развоју Црне Горе од 1709. год. опажа све веће удаљавање од Турака, како се у појединим моментима опажа и нешто самоопредељивости, којом се очитује тежња за што јачим еманциповањем од власти турске. У прилог том побољшању односа, Црногораца и Турака, после 1736. год. а под извесним погодбама, иде и сукоб Црногораца с Млечићима год. 1737. Тада су се на међи догодиле смутње, за које Млечићи оптужише Црногорце, те им одузеше раније им даване плаће и затворише им своје пазаре у Приморју.[2]) Изгледа да су до овог доста заоштреног сукоба Црногорце довели побољшани односи на другој страни, с Турцима. Само, као што смо видели горе, ова тековина владике Саве није била дуга века, јер суседне старешине турске не остадоше на миру све док се новим султановим ферманом није поништио онај ранији. На тај начин односи Црне Горе с Турцима повратили су се у стање какво је било пре 1736. год. Али и ако је питање о еманципацији Црне Горе од турске власти пошло за неко време уназад, и ако о

[1]) „Scrisse à peso di tutto il Montenegro mille Teschiere. — Li Montenegrini quando poi rilevarono dissero che se gl'Aghe vogliono moversi da Spuz con Capitano non hanno alcuna azione sopra niuna Villa di Montenegro, e che abbandonino ciò, e che loro non vogliono pagar per quelle che sono sotto il Principe, cioè Zuppa, Maine, Pobori e Braichi. — Che se non vogliono, ma solamente la Villa di Catun e della Fiumara, quali dicono che mai possono ciò contribuire, perche non hanno il modo mentre non hano Campagne ne Terre ne Peschiere, ma tutto in sasso, soli s'affligono e piangono al Divano nanzi il stimato Gran Signore di lasciarli nell' *uso antico*, che tutto il Montenegro contribuisca alle sultane" *(Ibidem)*.

[2]) М. Драговића *Митрополит црногорски Василије Петровић*, стр. 23. и 24.

државној самосталности Црне Горе у ово доба још не може бити речи, ипак се према стању од пре 1709. год. знатно одмакло унапред. Јер овај привремени успех владике Саве, и оно његово касније позивање на султанов ферман, којим се 1755. год. хоће да одбије тражени данак султану, и то после оног рада владике Данила на стицају политичке самосталности Црне Горе, јесу један доказ више да положај Црне Горе према Турцима у ово време не можемо изједначити с оним пре 1709. а још мање с оним другим од пре 1684. године.

Али ако Црна Гора у доба рада владике Василија није била према Турцима у положају, у каквом је била пре 1684., пре 1709. па и пре 1736., она ипак није ни потпуно слободна и независна од Турака, како ју је Василије представљао у својим меморијалима, па и у Историји. На еманциповању Црне Горе од Турака и на задобијању политичке самосталности рађено је непрестано за све обележено време, али се више није могло постићи зато што су биле врло тешке прилике, у којима се налазила Црна Гора. И владика Василије знао је за то. Он је врло добро знао какав је био државно-правни положај Црне Горе према Турској. Да је пак, он то знао, види се с друге стране, из његових меморијала, молаба, представака и писама, нарочито из ових последњих. Али, и ако је он то знао, ипак није хтео рећи тако у свом спису, јер би му успех у Русији био знатно мањи. Помоћ од Русије била је сврха његова пута и побуда за рад. Отуда је појмљиво што је постанак Историје изазвала корист, до које је рачунао тамо доћи. И он да би то постигао, ствар о Црној Гори изнео је тако да за њу што јаче заинтересује руске меродавне кругове.

Радећи тако свој спис и представљајући у њему најглавније питање друкчијим него је било, он је обманув руске кругове. Али тим својим радом он је и највише

допринео да се мисао о потпуној и сталној независности овога српског краја према Турцима рашири и у историјској књижевности укорени. Ну Василије није неверно представио само питање о политичком положају Црне Горе према Турцима. У његовој Историји има још које чега што спису одузима сваки карактер озбиљног историјског дела, што опет није чудо, кад се има на уму какав је био владика Василије, шта је радио пре него је написао ово дело, и какве су га побуде нагониле на многе кораке, досад мало или нимало познате. Он је био подобан да у своју Историју Црне Горе унесе не једну нетачност, него врло многе. Он је то могао учинити само зато што је помоћу тога лакше стизао постављеној мети.

IV

О политичком раду владике Василија из времена пре 1750. год. мало се што тачно зна. Међутим то је потребно знати ради што потпунијег суда о Василију, као творцу оваквог списа историјског. О томе за овај мах имам при руци нешто архивских података, али се ови не тичу политичког му рада. То су више или мање подаци индиферентна карактера према питању постављеном у овој расправи. Али ипак међу њима има и таквих, који нам, доведени у везу са подацима о каснијем му раду, допуњују по неку страну Василијева карактера.

За ранији рад Василијев не може се ништа користити ни делом М. Драговића „Митрополит црногорски Василије Петровић Његош или Историја Црне Горе од 1750.—1766. год.“, јер и ако тамо има некаквих података из времена 1737.—1744., из оног доба смутње и сукоба Црногораца с представницама млетачке власти у су-

седном крају, ипак то ничему не служи.[1]) Јер, прво, Драговић томе не казује извора, и друго, кад се неки од података наведених у тој књизи упореде с оригиналима, од којих су једни објављени а други се чувају у Млетачком Архиву, види се како их овај не саопштава тачно или из њих износи само она места, што иду у прилог његовим погледима на Василијев рад. Стога се не могу поуздати у Драговићево тврђење нити примити за поуздано све тамо речено о раду владике Василија пре 1754. год. За то ми пак, нарочита повода даје релација изванредного которског провидура Марка Кверини, прочитана у Сенату 13. јула 1742. год. Из те се релације види како су други узроци оном сукобу Црногораца с Млечићима, а не они што их казује Драговић.[2])

Али ма какви да су ти подаци у погледу тачности представљања догађâјâ у доба сукоба Црногораца с Млечићима, као и касније, из њих онаквих како их је саопштио Драговић, упоређених с каснијима које имам при

---

[1]) *Наведено дело*, стр 25.—27.

[2]) „...Non devo però tacere all' Eccell^{mo} Senato altro mottivo della loro inquietudine, e continui reclami, cioè à dire la pretesa ripristinazione delle consuette paghe solite queste nelle passate guerre ad essere dall'Eccell^{mo} Senato accordate à quei popoli come à ben affetti, restarono poscia con proviidi oggetti da alcuni anni sospese nella tranquilità della pace in mezzo alla quale averian forse potuto eccitar torbidi e diffidenze.... Sopra il punto per tanto di loro paghe tante volte promosso e sopra il quale per pubblico comando ho distintamente informato col riverente mio dispaccio de N. 30. segnato 10. febbraio 1740. non ho voluto maggiormente rendermi importuno all'Eccell^{mo} Senato colle frequenti loro instanze e meno permettere i tumultuosi ricorsi che voleano portare persino al Trono di Vostra Serenità. Ne altro infine ho fatto loro assaggiare che una qualche lusinga di averle un giorno a conseguire qualora avessero essibite, continuate e sicure prove di moderazione verso de sudditi" (Ediz. Nozze Milin Raccanelli, Venezia, 1874., стр. 15. и 19.).

руци, да̂ се извести закључак, интересан за ову прилику: да се Василијев начин руковођења црногорским пословима и односима према суседима потпуно разликује од рада митрополита Саве. Јер док је овај други био миран и скроман, те није желео да свој народ доводи у незгоду и у сукоб са суседима, него се старао да одржава добре односе како са Млечићима тако и с Турцима, чим је црногорским пословима стао руководити Василије, одмах односи са суседима добивају друкчији карактер. Тако кад 1742. год. митрополит Сава оде у Русију, а у Црној Гори остаде Василије, између Црногораца и млетачких поданика у Приморју настаде гложење, а потом оружани напади и пљачкања. У тек умирену крајину би поново бачен огањ, који распириваше Василије подбадајући Црногорце да нападају млетачке поданике, а потом Сињорији оптуживаше њене чиновнике, као да они изазивају сукоб. И та размирица потраја за све време док је митрополит Сава био изван Црне Горе. Чим се пак овај поврати, поредак би успостављен. Зато которски изванредни провидур Ђан Батиста Албрици у релацији од 9. новембра 1745. год. хваљаше митрополита Саву као човека мудра, који је умео прекинути нереде на крајини, док је Василија оцртао као човека врло немирна духа, који пред собом тиска елеменат нереда, не би ли из заплета с Млечићима извукао што више користи.[1])

[1]) „Da che è ritornato dalla Moscovia il loro Vescovo Sava, uomo di prudenza e di credito, per l' occasione de viaggi e per la pratica delle Corti, hanno intieramente dimesse le passate molestie, e gode d'una quiete tranquilla tutto il confine. — Il Vassilie torbido ed inquieto, è di quel carattere che sarà noto à Vostra Serenità, tenta discreditarlo, e di autorizzare con ideate e bugiarde rimostranze per quello professa il Vescovo li ricorsi dei Montenegrini in tutti li articoli qui prodotti... Per mio fiacco parere credo intanto, che il Ve-

Ну прави рад владике Василија настаје тек после 1750. год. Од тога времена његово учешће у руковођењу пословима црногорским бива све јаче, тако да по интенсивности рада митрополит Сава долази на друго место. Али томе се не треба чудити, кад се има на уму да су карактер и правац рада, којим је ишао Василије, при свем том што су били опаснији, много више годили Црногорцима, јер им је изгледало да много брже воде политичкој самосталности, него рад митрополита Саве, који је зарад оно стечене слободе гледао да буде добро са суседима, па је признавао зависност Црне Горе од Турака и одржавао пријатељство с Млечићима, жалећи се на Василијеве поступке. Супротно митрополиту Василије је био немирна духа, који је задовољства налазио у вечитом покрету. Нарочито у ово доба њим беше овладала необично силна тежња за истицањем. Он се истицао у свакој прилици, тражио је да и други о њему говоре, и својим радом свесно је тежио да се истакне над митрополитом Савом, па је у томе чинио кораке, који су могли довести у питање оно мало слободе стечене радом његових претходника. Насупрот пак тому он није имао смелости да погледа опасности у очи. У сваком тренутку он је био готов да Црногорце увери како не

scovo sia l'origine della quiete presente, perchè del tutto diverso dalla direzione dell'altro, che è un martice incessante per riaccender il fuoco e suscitar le discordie, sa con savie insinuazioni penetrare lo spirito de ragionevoli, et è in grado di guadagnar coi doni l'animo torbido e fluttuante da più venali. Non è pero improbabile, che ai consigli et alle dimostrazioni d'amore che pone in uso per captivarsi gli animi di quegli abitanti non aggiunga ben spesso anche la lusinga di conseguire le paghe, quando il loro contengo, non deviando dalla pace, che attualmente regna al confine, corrisponda al desiderio de sudditi et alla publica aspettazione". (*Relazione del N. U. Gio. Battista Albrizzi*, ritornato da proved. estr. di Cattaro. Venezia 1861. Nozze Moro-Burovich, стр. 18. и 19.).

треба да имају много обзира према Млечићима и да нипошто не плате Турцима тражени харач, и радио је тако све док га ови нису послушали; али чим су Турци нагрнули на Црну Гору, владика Василије знао се постарати за своју личност, а народ оставити да се коље с Турцима.[1]) У колико је пак, код њега мање било храбрости, у толико је јаче била развијена тежња за интригом и преваром, са којима се паралелно истиче и тежња за истицањем себе и својих заслуга. Отуда у колико се пажљивије прати његов политички рад, како онај пре одласка му у Русију тако и онај даљи, после 1754. год., у толико се све више стиче уверења о тим његовим карактерним особинама, које се указују како у његову раду у земљи тако и у оном у иностранству. Та особина стално провирује из свих његових писама и представака млетачкој Сињорији и њеним службеницима; то обележје има и његов рад у Русији; а тим се одликују и сви његови поступци према угледним особама, с којима је долазио у додир. У свакој прилици Василије је увећавао заслуге своје и својих; а ако му је по гдегде незгодно било тако радити, он је гледао да истакне Црну Гору с намером да тим својој личности дâ већег угледа, па да постигне што је желео.

У досад објављеним документима о владици Василију имамо доста података о његову измишљању, дотеривању и сувишном хвалисању. Али да оставимо на страну све оно што су о њему писали млетачки провидури и сопракомити, па је за оцену тог његова рада доста и само оно што је он сâм изнео у појединим својим пи-

[1]) Тако је на пр. урадио Василије, кад је 1754. год. дошавши из Русије у Црну Гору изазвао нереде и сукобе како с Турцима тако и с Млечићима, па кад су 1755. год. Турци нагрнули на Црну Гору, он је из ње побегао и отишао у Русију.

смима и меморијалима. Он тамо није одмеравао шта ће рећи. Тако, на пример, у оном писму од 9. фебруара 1746. год., што га по свом рођаку Стевану Јовановићу беше послао у Русију грофу Бестјужеву Рјумину, и где је реч о оним двема Историјама Црне Горе, Василије говори о потреби образовања народа у Црној Гори, па да би то што јаче представио, вели: „Народъ же сей вельми храбръ и остроуменъ естъ, того ради болѣзнуютъ Венеціани, аще бы въ Черной Горѣ произашла школа философіи, филологіи и риторіи, то вси римскія церкве сынове приступили бы православію (таковаго же суть ума Черногорцы, яко не мало ученый можетъ препрети великаго философа римскаго).[1]) Како је пак измишљајући знао истицати и величати самога себе, леп пример имамо у његову поступку у карловачкој митрополији од 1750. године. Годину дана пре тога, 1749., пећки патријарах Атанасије II Гавриловић беше га послао у Карловце да тражи и у пећку патријархију да поврати ствари, што их је у Ћесарију био однео патријарах Арсеније IV Јовановић, приликом бегства из Пећи. Василије се прими те мисије, али кад дође у Карловце, он помисли да, поред добивеног задатка, испослује и штогод за себе, па да би то извео што лакше, он 1750. год. прво удеси једно писмо пећког патријарха под 25. мартом, у коме себи даде достојанство „свободнаго монастира Цетїнскаго, скендериски и приморски митрополитъ“, а потом у име патријархово упути молбу царици Марији Терезији, да му се допусти купљење милостиње по Ћесарији.[2])

Тому много не уступа ни његов рад у Русији. Из његових писама и молаба подношених царици и Коле-

---

[1]) *Споменик* XXV, стр. 8.б.

[2]) *Споменик* XXXIII, стр. 28.б. (у чланку Дим. Руварца *О Василију Петровићу, владици црногорском.)*.

гији иностраних дела види се како се у његову раду, поред опште користи за Црну Гору, истиче његова лична корист, истиче се себичност, необично јака тесногрудост; види се како ни тамо није мерио речи. Он се, у осталом, бољи не указује ни у писмима писаним царицама Марији Терезији и Јелисавети Петровној, где једној вели како је пећки патријарах Црногорац Арсеније Црнојевић задужио ћесарски дом што је много хиљада Срба или Црногораца узео „из своје престонице Пећи у Црној Гори“ и с њима кроз Босну прошао до ћесарске војске 1689. год.[1]), због чега су Турци често нападали на Црну Гору; док опет другу уверава како су Турци на Црну Гору нападали зато што су Црногорци помагали Петру Великом.[2])

Али како је Василије имао мало скромних жеља. према којима је требало одмерити награду, види се и из једне његове досад нигде необјављене молбе царици Јелисавети, од 26. дек. 1756., коју је поднео с неколицином главара што с њим беху у Русији. Он тамо није тражио ништа мање него да му се дâ: „перво, дат ни педсать тисящь червеноць на годь; второе прошенїе: дат ни артилѣрїю и искȣснихь в томь каковимь образомь можно би било стать противь неприятельа; третие прошенїе; дат ни инзенадȣре ѿ злата и сребра, которимь бисмо могли сискать рȣде в нашой земли и да печатано бȣдетъ на имѧ вашего императорскагѡ величаства; четвертое: дат ни печать книжною и ваше масторе; пѧтое: с вашим величаствомь испросить ȣ римскїе императрици фїюмȣ ради комерцїе що би из балтинскагѡ мора при-

[1]) *Ibid.* 29.б — Упор. Василијеву *Историју Црне Горе,* стр. 37. и 38.

[2]) *Споменик* XXV, 12.а, 14.б, (в. и 17.б.); *Истор. о Черной Горы,* стр. 30. и 31.

ходили во адриатичаское море и вашему императорскомꙋ величаствꙋ не мала прибиль втомь состоить не токмо ѡ комерцій но и с малꙋ честь воинства тꙋ собрано бꙋдеть; шестое: напꙋлитанскїемь кралемь привест ни ꙋ саюзь любии что би намь даваль и привозиль пшеницꙋ ради два регимента ꙋ которомь состоить .к. (20) тисѧщъ военаго чина для опасности нашеѧ земли и ѡбраненїю противь непріѧтелѧ и ми ѡбещаемся за сіе дать напꙋлитанскомꙋ кралю единꙋ региментꙋ нашего народа; седмое наше прошеніе: котори здѣ черногорци пришли из лꙋчшихь домовъ пожаловати ихь капетанима, тенентима, барѧктарима, ундерь ѡфицирима, капꙋралима; осмое наше прошеніе: малолѣтнїе дети два на десѧть которихь ми привели ради назк и да повелит ваше имераторское величаство ѡбꙋчити ихъ (въ) шляетском корпꙋсꙋ що би знали какъ ѡ военомь деле такь и добре изꙋчитсѧ ѥзикꙋ францꙋскомь так и ѣлацкомь, латинскомь и талїѧнскомь и когда ва восемь бꙋдꙋть искꙋсни, то ихь посилать ва чернои горѣ и на ихь мѣсто паки два на десать приводить на кощь вашего императорскаго величаства. Ми за сїе обещаваемся нашего народа региментꙋ садержать ꙋ росиское госꙋдарство тисящꙋ человековъ, и малимъ временемъ кровию заслꙋжити какь и наши предки...[1]).“

Такав се владика Василије указује и у својој Историји Црне Горе. Шта више његова себичност у овом делу указује се много јаче него другде. И она се не огледа само у питањима која су се тицала његове личности него и у онима од општег значаја. Ми смо већ видели са каквих је намера Василије преувеличавао значај Црне Горе и нарочито је истицао изнад свих српских по-

[1]) Препис, с другим писмима, приложен деп. которског провидура Данијела Ренијера од 27. августа 1759. (У Млет. Држ. Архиву, *Dispacci dei rettori e proved. in Dalmazia e Albania, Cattaro)*

крајина. То се види и из овог дела. Он је овде Црну Гору представио земљом великом, па јој придодао крајеве, који нису спадали у њу, и знатно увећавши сваку од нахија, представио ју је плодном и насељеном многобројним људством, истакао је изнад других због славне јој прошлости, као колевку знаменитих владалаца и догађаја; и да би у томе постигао што већи ефекат, он је нарочито гледао да умањи углед других покрајина српских. Али ма да је он овим списом имао да постигне једну даљу политичку сврху, он се ипак није могао еманциповати од ситних и личних интереса, који избијају на свакој страни овог дела, а нарочито у предговору.

Ти себични интереси и врло уски погледи на општу српску ствар дали су колорит целом спису. Због тога у предговору његове Историје нема ни једне лепе речи ни за коју српску покрајину сем Црне Горе, ни за којег другог Србина сем Црногорца. Само по тако скученим његовим погледима на општу српску ствар ћесар је имао право што је на доживотни затвор осудио деспота српског Ђорђа II Бранковића, званог лажног, зато што се усудио назвати „повѣлитель“ Црне Горе[1]); себичност је такође узрок што Василију нарочиту пажњу привлаче Бошњаци и Херцеговци, који од Дубровчана добијаху атестате о свом властелинском пореклу, па се тим користе, иду у Ћесарију и Русију и новац зарађују[2]). У њега завист изазиваше и Херцеговац Богић Вучковић, који је такође од Дубровчана добио атестат како води порекло од Страцимира Баошића, зетског господара, па је с њим отишао ћесару, представио му се како је 1737. год. повео Црногорце у помоћ његовој војсци, и како је, пошто се ова повукла из турских крајева, пострадао и у Турској изгубио све што је имао, те тако успео да га

[1]) *Исторія о Черной Горы*, стр. 9.
[2]) *Ibid.*, 10.

ћесар награди новцем и имањем[1]); њему је криво на писца Мавра Обринија само зато што је овај написао Словенску Историју, која је била преведена на руски, и у њој славио Дубровчане изнад свих осталих, и казао како је Стеван Немања пореклом од сиромашног попа Стевана од Пљеваља у Херцеговини, насупрот казивању старих родослова српских, да је родом из Зете[2]); њему је криво још и што се многи други Херцеговци користе примером Богића Вучковића те иду у Русију и тамо, на рачун и под именом Црногораца, стичу милости и награда[3]). Све то изазивље у њега гнев и завист, који добивају вид ближих, непосредних побуда писању његове Историје Црне Горе. „И за таковую притчину", вели он тамо, „во кратко сїю исторїю предложу, изъ многихъ вышереченнихъ исторїяхъ сербскихъ выписанную, которїе обрѣтаются въ реченныхъ монастырехъ, что о Царехъ Сербскихъ и Герцогѣхъ черногорскихъ; а послѣ того дѣиствително пред Цари наши само персонѣ присутствовали, а отчасти и мы очевидно смотрѣли. — При том и оной земли расположенїе, и каковїе народи, и отъ которихъ фамилїяхъ главнїе офицеры кратко изяснихъ особливо для обманищиковъ, что понынѣ не могли бы на имя честнихъ людей въ государствѣ являться, и всякъ своимъ именемъ да будетъ доволенъ[4])."

Дакле, сâм Василије као ближу побуду писању Историје Црне Горе и њеном штампању у Москви износи тежњу да омете Бошњаке, Херцеговце и друге Србе, да се не користе у Русији добрим расположењем према Црногорцима, него да га сачува само за ове. Кад је пак таква побуда писању једнога историјског списа, јасно је

[1]) *Ibid.* 11.
[2]) *Ibid.* 10.
[3]) *Ibid.* 12.
[4]) *Ibidem.*

да у њему не можемо имати потпуне вере у све употребљене податке о личностима и догађајима. Кад пак још уз то знамо и какви су подаци и какви су извори, којима се служио владика Василије за израду свог списа, — јасно је како у овој његовој Историји немамо више изворно дело, погодно за проучавање догађаја и прилика онога доба, него само један од многих података за проучавање личности владике Василија и његових личних и политичких смерова. Ми, дакле, данас имамо схватити карактер тога дела без мало исто онако као што су га схватили његови савременици, који су добро познавали владику и његов приватни и политички рад.

Један од тих његових савременика јесте млетачки главни провидур у Далмацији Франческо Гримани, који у врло опсежној депеши од 8. фебруара (по н.) 1755. год. из Задра, извештавајући млетачку Сињорију како је дошао до једног примерка Василијеве Историје Црне Горе, писаше да овај у тој Историји „описује Црну Гору, у којој је власт у рукама владичиним, као једну од највећих и најплоднијих покрајина у свету; у њу убраја и крајеве Ваше Преузвишености и истиче, свакојако с нарочитом намером, како је његов народ подигао Котор. Он од сваког села гради покрајину, и дичну титулу кнезова и војвода даје старешинама породица, за једну од којих вели да је успела ступити у ред млетачке властеле и наводи њене женидбене везе; увећава број и јунаштво овог народа додајући како је глас Црне Горе довољан да себи привуче Србе, који су уз моћне владаре или уз самога оца папу. У главном, основна сврха ове Историје јесте да се задобије милост Сињорије и заштита Русије у нади да ће ова монархија која се држи исте вере, ценити и бити наклоњена становништву Црне Горе и учинити што у корист његову[1]).“

[1]) В. у *Две расправе из историје Црне Горе*, стр. 37. и нота 5.

Истина, ово су речи једнога од оних што су попреко гледали на Василија и на његов рад због штете по млетачке интересе у оном крају, те би се, на први поглед, таква оцена могла приписати његову нерасположењу. Али, и ако је било тог нерасположења, и ако су Млечићи попреко гледали на Василија, ипак се мора признати тачност суда провидурова у погледу Василијеве сврхе с Историјом, јер потврде томе имамо како у досадашњем расматрању његова рада, тако и у речима другог Василијева савременика, његова сарадника и пратиоца му у Русију, јеромонаха Теодосија Марковића.

2. јула 1759. год., приликом другог Василијева бављења у Русији, Теодосије написа и поднесе једно писмо Колегији иностраних дела у Петрограду, у коме оцрта његове тежње и многе обмане по меморијалима и у Историји Црне Горе, штампаној у Москви. У том писму, пошто је прво изнео како је владика Василије кришом побегао из Црне Горе у доба највеће опасности од Турака, који беху нагрнули на њу, и како је, саставши се с руским официрима на Ријеци, отишао преко Беча у Русију, јеромонах Теодосије писаше даље овако: „и тако виѣѹ сада многе неправде да састалае(!) прешсвещени Василій и да вара рѹскѹ имперїю и самѹю ея шбладателницѹ, какое и ѹ первѹ свою битность ѹ свою *неправеднѹ исторїю* написа себе да е дѹски синь. Дѹке ни било ѹ чернѹ горѹ богь весть и бѹдета и защо чернѹ горѹ содержаеть сѹлтань тѹраткой шд оного времена когда зентою завладаль и еще у неправеднои исторїй пишеть що толико градовь обретается в чернои гори. Я по истинои сѹщои правди доносимь что во чернои гори неть ни шдинь. шнь прешсвещенеиши ищеть сѹмѹ на двадесать тисящь народа военаго, я по истинои сѹщои правди доношѹ что в чернои гори всякого рода какь мѹшкога такь женскога, ѣетинскога не имѣеть .к. (20) тисящь.

шнь прешсвещенеишй пишеть себе повелитель черногорски и приморски, зете и скендерїе и то (е) явна неправда. Ва зети тврацкїи гради шбретаются: спвжь, подгорица, жаблакь, і какш шнь можеть в тврацкои власти себе именовати повелителя. Такь и приморскои повелитель шнь бить не можеть, понеже власть состоить реіпвблики венециянскои и шбретаются градови реіпвблике венеціянске: кащель нови, которь, бвдва, и такш все приморїе состоить во владателство венеціянскїе респвблики, и що шнь прешсвещенеишїи Василїй жалбв приносить противь тврковь и венеціяновь що они согласилися истребить черногорскои народь, и то все неправда, всегда всякомь противномь слвчае давали венеціяни черногорцемь поможенїе дондеже шнь прешсвещенѣишїй Василїй принесаль из росій денги и разбоиникомь даваль да нападенїе твореть против поданиковь тврацкїехь и венеціянскїехь какь издешни черногорци которій шбретаются могуть правьдв сказать еже ли хощвть...[1])."

Овај други савременик Василијев казује много више од првога. У његовим речима имамо врло тешку оптужбу против рада Василијева и допуну горе исказаном суду о Василијеву делу, које не треба сматрати Историјом, већ једним од његових многобројних меморијала, с том разликом само, што су они други били подношени царици руској, министарству, Колегији иностраних дела, или појединим особама у Русији, угледним и од утицаја, а овај је био упућен ширем кругу ондашњег руског отменог света и јавном мнењу руском, од кога се такођер посредно очекивало помоћи за Црну Гору.

А кад знамо даљу Василијеву сврху с овим делом и ближе побуде, које су делу дале онакву боју, као и кад нам

[1]) Препис писма приложен деп. которског провидура Ренијера од 27. августа 1759. (в. ноту на стр. 87.).

је познато зашто су онако пробиране и груписане поједине чињенице, ми не само што, поред поузданије грађе за Историју Црне Горе онога доба, нећемо ово дело сматрати правим историјским нити извором за историју Црне Горе, већ имамо још и кориговати досадашњи суд о њеном писцу, владици Василију. Доводећи у везу његов рад у Црној Гори, као и ван ње, с приликама у којима му се налазила ужа отаџбина, и какав је био положај њен према Турцима и Млечићима, ми ћемо му признати да је доста допринео еманциповању Црне Горе од турске власти и што се о њој много више водило речи у Русији, али нећемо веровати свему што је говорио и све док сваки податак, који је изишао испод његова пера или је постајао његовим утицајем, не подвргнемо озбиљној критици.

Ово мишљење нагласио сам раније на једном месту[1]) а сада га утврђујем овим расматрањем његове Историје Црне Горе.

Јов. Н. Томић.

---

[1]) *Срп. Књиж. Гласник*, II год., стр. 555.

НАЈМЛАЂИ КРУГ НАРОДНИХ ПЕСАМА.

ИСТРАЖИВАЊА

ПРОФ. АНДРЕ ГАВРИЛОВИЋА.

Под најмлађим кругом српских народних песама разумем оне епске песме које опевају борбу за ослобођење Србије 1804.—1815. године. Међу тим то није уопште најмлађе певање народно. Кругом можемо ове песме сматрати стога што у њима има основнога јединства, једне мисли водиље, више мање једна су иста лица под једним врховним водством — те представљају једну целину према осталим народним песмама. Чега, пак, немају да би могле чинити потпун круг песнички, видећемо у даљем излагању. А *последњим* или *најмлађим* називам га стога, што се у склапању поетских циклуса и почињући с песмама о Краљевићу Марку, код њих мора данас стати, јер се даље не може ићи. То је најмлађи слој међу онима који су зрели за научно испитивање. По времену после њих долазе песме у којима се певају новији бојеви црногорски, али у овим песмама нема никакве друге међусобне заједнице до једино идеје; а она је — борба против полумесеца — готово начелно обележје укупнога певања народног. Најзад није још расчишћено питање да ли се ове песме и могу узети неоспорно као

песме народне. Од њих треба рачунати само оне „које заиста у народу живе или о којима се поуздано зна да су се на ширем пространству и за дуже време у народу певале.“ Ово су речи П. П. Ђорђевића из његова „Кратког прегледа српских народних песама“, који нема научне вредности на коју није ни претендовао као компилаторски нацрт познатих резултата, али му је та напомена потпуно на своме месту. За њу је везано још и ово објашњење: „Ову ограду умесно је, мислимо, додати с тога што међу штампаним црногорским песмама има доста и таквих, које су из уста првога им састављача одмах ушле у књигу, те се не само на њима виде сви знаци појединачкога стварања, него се и много може сумњати да су оне заиста у масу народну продрле и дужега живота у народу биле.“ Па и кад се утврди исправност појединих изабраних песама, из њих је теже круг склапати. Даље о овом питању нећу говорити, а дотакао сам га се само у толико, колико је било потребно претходно објаснити зашто песме о ослобођењу Србије сматрам *најмлађим кругом* српскога народног певања.

У овај круг долазе песме које се у IV књизи Вукова зборника налазе под бр. 24—41, 43—46, 62.

Као што сам више пута имао прилике нагласити, у литерарно-историском испитивању ретко се кад треба руком пружити и за другу коју збирку изван Вука. С тих разлога, више пута исказаних, ни у овој се расправици неће ићи преко означене грађе Вукова зборника. у толико пре што друга грађа готово ишчезава и бројно и квалитативно према песмама Вуковим.

Најстарији предмет овога круга јесте сам почетак буне против дахија а најпознији — бој на Чачку 1815. године.

Вук је те песме записао или их добио:

Од *Филипа Вишњића:* Почетак буне против дахија, Бој на Чокешини, Бој на Салашу, Кнез Иван Кнежевић, Бој на Мишару, Милош Стоићевић и Мехо Оругџијић, Бој на Лозници, Луко Лазаревић и Пејзо, Бјелић Игњатије, Хвала Чупићева, Лазар Мутап и Арапин, Станић Станојло.

Од *старца Рашка* из Колашина, који је још у почетку српске буне добегао у Србију и настанио се у јагодинској Сабанти: Бој на Делиграду.

Од *Марка*, сина попа Филипа из Трнаве: Бој на Кукутници, Устанак кнеза Милоша на Турке.

„Од *једнога сељака* из Рудничке наије“: Растанак Кара-Ђорђија са Србијом, Бој на Чачку.

Од *Сава М. Мартиновића*, познатога емигранта црногорског и певача: Опет то из Црне Горе (варијанат песме Почетак буне против дахија).

Од *Јаникија Нешковића*, владике ужичкога: Спомен од боја на Кукутници.

За песме: *Узимање Ужица*, *Чавић Мустај бег и Карађорђије*, и *Скопљак војшти на Шумадију* — пропустио је Вук казати када их је и како добио. Њима треба додати и варијанат песме о бој у мишарском, који је, под именом *О смерти Кулин-Капетана*, штампао Вук у својој првој песмарици 1814. године.

У свему имамо *двадесет и три* песме, од којих су две — *Бој на Кукутници* и *Чавић Мустај бег и Кара-Ђорђије* — у одломцима.

Већина је од ових песама постала наскоро по догађајима који се опевају. Песма *Бој на Делиграду* постала је одмах, у самом логору делиградском. Вук о њој вели: „По свој прилици је Рашко ову последњу песму сам спевао у логору на Делиграду, јер је ја ни од кога тако по реду нисам могао чути, као од њега, а и они, од који сам је слушао, сви су ми казивали, да су је на

Делиграду чули од њега, и да ју је он онде често певао Петру Добрњцу.“ Вишњић је своје песме спевао не пре 1809. — јер је тада тек прешао у Србију, где се познао с јунацима и догађајима — али не ни после 1815, јер их је ове године већ Вуку певао у Шишатовцу. Поменути варијанат о боју мишарском Вук је 1814. већ штампао. Осталих девет песама Вук је чуо или добио у времену 1833.—1862., те су и наштампане тек у трећем издању IV књиге. Песма коју је Вуку послао Саво М. Мартиновић несумњиво је позна творевина овога човека, као што ће се даље утврдити. А песма добијена од владике Јанићија могла је, овака каква је у Вука, постати тек после 1860, а ни друкчија није старија од 1858 године. Осталих седам песама могу имати аутентичне старине постања.

Ја сам имао прилике један пут већ раније обратити читаоцу пажњу на околност да сав овај круг пева искључиво сцене са бојишта у Западној Србији — изузевши једну једину, Рашкову, песму о боју на Делиграду. „Поета Вишњић — рекао сам у Знаменитим Србима XIX века, књ. II, 37. — познавао је поглавито јунаке из Западне Србије, те је њих и опевао: такви исти јунаци из источних крајева нису били срећни да имају свога Вишњића те су и остали без песничкога спомена.“ И заиста бесмртна јунаштва Синђелићева, Вељкова и других из источних крајева остадоше неопевана. Западна, пак, страна не само што је имала свога Вишњића, него је уопште и географским положајем ближа оном делу који је дао најбољу нашу поезију. Она је дала и *друкчијих* народних песама о овоме времену. Те ћемо песме претрести на крају овога прилога.

Извор је овоме најмлађем кругу поетском у самим поетско-епским догађајима у вези са даровитошћу певачâ и остале околине; даље се он налази добрим

делом у дотадашњој поезији народној и, у неколико, у књижевном раду. То ће се јасније уочити из литерарно-историске, критичке и етичке анализе, на које сада прелазим.

* * *

Прелазећи на *литерарно-историско испитивање*, пре свега напомињем како скорашњост догађаја чини да је многа лица у овим песмама по све непотребно трагати и објашњавати их. Таква су лица позната у довољној мери историји, као што су Карађорђе и остале војводе, који су опевани. Па ипак је велики број лица историји непознат. Узимамо примере из прве најлепше и понајвеће песме *Почетак буне против дахија*. Ја сам већ имао прилике поменути како су нам из списка дахискога за сечу непозната ова лица: протопоп Никола из Ритопека, Станко оборкнез тамнавски из Љутица, Лаза Мартиновић кнез из Богатића, Михаило Ружичић кнез из Метковића, Јован кнез из Крснице. „Судбина нам је ових људи — рекох тада — непозната. Да ли им је Вишњић поменом мислио одати хвалу и признање за крв коју су пролили или за услуге које су тек доцније чинили народу? У сваком случају и они припадају оној бесмртној чети, коју дахије не уништише а себе убише.“ За једнога од ових казује нам песма *Бој на Чокешини* да је преживео сечу, пошао с војском Чокешини али се повукао пре боја:

Кнез Мијајло Ружичић пошао
Из лијепа села Метковића,
И он води три хиљаде војске;
Кад Мијајло опази Ћурчију,
Ђе Ћурчија струже уз планину,
Препаде се Ружичић Мијајло,
На мах своју распустио вајску:
„Моја браћо и моја дружино!

[illegible]

[illegible] са своје губе и по весни а по [illegible].

[illegible] Косовке д. весни зову Дин[illegible] и [illegible], а [illegible] се [illegible] звуциле на [illegible] [illegible] [illegible] Данкан и [illegible].

[illegible] за ослобођење Србије [illegible] се у овом [illegible] непрестано [illegible] [illegible] историк нора [illegible] и на [illegible] или ближе [illegible]

[illegible] Луку певају [illegible] своја пе[illegible] Мешају, на [illegible] историјски [illegible] о Луки [illegible] За бој [illegible] било [illegible] на [illegible] је [illegible] с Ми[illegible]. То је [illegible] паша [illegible]

Али осем овога двога — осем помена личности и причања догађаја — за литерарно-историско испитивање даје овај поетски круг још доста грађе и повода.

Пре свега ваља загледати ближе у постанак појединих песама. Ту наилазимо на интересне појаве: неке су самоникле по своме постанку, друге су постале по угледу — и целином и деловима — на старије популарне песме народне, а треће се на ранију тековину духа народног наслањају само појединим мотивима.

С правом је толико цењена песма *Почетак буне против дахија*. Први — лепши — део њен ја сам, са гледишта историског, исцрпао у својој ранијој расправи о Сечи Кнезова. Њу је створила песничка инспирација даровитога Вишњића. О томе не може бити сумње. Али се она у неким ситнијим појединостима наслања и на један — књижевни извор. И то сам згодном приликом такођер поменуо раније. У 7.—8. бр. „Градине“ 1900. године ја сам у чланчићу о Филипу Вишњићу изнео то ослањање.

Вишњићево класично певање — рекао сам на том месту — о приликама српскога војевања за ослобођење има свој извор понајпре у поетској души необичног гуслара а за тим у оним витешким доживљајима поколења, које бејаше „за пјесму створено.“

Али има трагова и чисто књижевног утицаја на певање Вишњићево.

Одмах чим је устанак узео шире размере и необичније успехе, још прве године војевања, испевао је Гаврило Ковачевић, земунски коричар „Пѣснь о случайномъ возмущеніи въ Сербіи приключившемся, и о изображеніи дѣлъ Сербіяновъ въ дѣйствіи произведенныхъ.“ Остављајући на страну остало што се о њој има рећи, застаћу само на напомени, да је ово књижевно певање

Ковачевићево било један — и ако незнатнији — извор за Вишњићеву песму о почетку буне против дахија.

У Ковачевићевој песми *вила* с Авале позива Србе да устану на оружје, а песник у напомени додаје: „Вилу ваља в место времена или *судбине* овде разумети.“ Овом почетку одговара и Вишњићев почетак, у коме се казује како небом вујају свеци да би се Срби дигли на оружје, те се износи *судбина*.

Али та сличност није у такој мери, да бисмо само по њој смели горњи закључак изводити. Она је много већа у саветовању самих дахија.

У Ковачевића дахија Аганлија говори у савету доста правично, такођер и Фочић Мехмед-ага; али је ратоборан Мула Јусуф, који предлаже:

Да пошљемо у Нахие Турке,
Нек повежу свим четником руке,
И нека се амо не поврате,
Докле Црног Ђорђа не ухвате,
И нека све овамо доведу,
Шта ће бити очима да виду,
Поглаваре све ћемо исећи,
Ђорђа жива на колац натаћи,
Онда ће се Раја поплашити,
И сва ће се буна утишати....

То прихваћа и Кучук-Алија, који прича како ће сам заћи по селима и убијати.

Стари је Фоча — мирољубив и мудар.

У Вишњића је у главном саветовање тако исто, само је у њега улога крвожедногa Кучук-Алије дата Мехмеду Фочићу.

Главна је, пак, сличност у држању старога Фоче.

За њега вели Ковачевић:

Старац Фочо у зачељу седи.

А Вишњић:

Старца Фочу вргли у зачеље.

У Ковачевића Фоча вели Кучук-Алији:

Хвала момче на совету томе,
И паметном разговору твоме,
Сламом не мо'ш ватру угасити,
Нег' ју мораш већма распалити...

У Вишњића Фоча вели своме сину:

Узми сламе у бијелу руку,
Мани сламом преко ватре живе:
Ил' ћеш ватру са тим угасити,
Или ћеш је већма распалити?

Има још неколико сличности између певања Ковачевићева и Вишњићева — н. пр. у казивању узрока устанку, или у причању догађаја сибничког и т. д. — али се они могу тумачити и тиме што су оба песника знала добро и тачно догађаје о којима певају.

За нас је главно, да по наведеним примерима можемо претпоставити да је Вишњићу било познато певање Ковачевићево, и да се он није уздржавао узети из њега по који леп стих, обрт речи и реченице или и целу слику. То сведочи о популарности Ковачевићева певања у оно доба, можда чак и у логорима српских ратника, где је Вишњић могао слушати монотоно читање појединих *полуписмених* писара војводских, јер сам, као слеп, није могао читати. Ако не тада — Вишњић је то певање могао слушати мало доцније у Срему.

Ковачевићева је књижица штампана у позну јесен 1804, а Вишњић је прешао у Србију — по Вукову казивању — 1809. у лето. Држимо да је Вишњић тек у Србији и могао сазнати за популарну књижицу Ковачевићеву, и да је, према томе, лепа песма „Почетак

буне против дахија“ — која је у поетском погледу недогледно над певањем смернога Ковачевића — постала тек после 1809. Узме ли се, пак, да је Вишњић за ту књижицу сазнао тек у Срему после преласка 1813. — а ни то није невероватно — онда је његова красна песма постала у времену 1813.—1815. године.

У склоп ове песме Вишњићеве ушло је што шта и од дотадашње тековине духа народног на пољу поезије. У њој се из књига инцијела говори:

„Тад је српско погинуло царство,
„Ми смо онда царство задобили,
„И два влашка цара погубили:
„Константина насред Цариграда
„Украј Шарца украј воде ладне,
„И Лазара на пољу Косову;
„Милош уби за Лазу Мурата,
„Ал' га добро Милош не дотуче,
„Већ све Мурат у животу бјеше,
„Док ми српско царство освојисмо,
„Онда себи везире дозива:“ — —

У Петрановића песми (бр. 37.) „Смрт Бановића Секуле“, одмах у почетку, Мурат пише Сибињанин-Јанку:

„Ми смо Турци царство задобили,
„Два смо цара вама погубили,
„Константина на сред Цариграда,
„А Лазара у пољу Косову:
„Милош уби за Лазу Мурата,
„Још нам Мурат бјеше у животу,
„Кад је нама царе бесједио,
„Да ми силу вашу пократимо.“

Кад би се, бар за оваке случајеве, могла утврдити релативна старина песама Петрановићевих, онда би већ

ово био добар доказ како се стварање Вишњићево ослањало и на дотадашњу народну поезију српску. —

Као варијанат ове песме штампао је Вук одмах за њом и другу у којој се пева *„Опет то из Црне Горе.“* Варијанта овде управо и нема: ово је *друга* песма, која пева како су се Срби дигли на оружје. Догађај, који се ту опева, нема везе ни сличности с оним који је у првој песми. Овај је прилог Вук добио од Саве Мартиновића, и ја поуздано држим да је ову песму сам Сава и испевао, као што је и са другима многима чинио. Основу је узео из причања Гаје Пантелића Воденичаревића и Јаничија Ђурића, савременикā, чија се казивања налазе у II и IV књизи „Гласника Српског Ученог Друштва“, где их је и Мартиновић нашао. Не знајући ствар ближе, Мартиновић је те *покушаје* Карађорђеве узео за прави почетак великога дела. Отуда је ушао у песму и Салим муселим т. ј. Сали-ага као што је у казивањима поменутих савременика. Све је остало — више или мање — ствар пусте маште Мартиновићеве. Стога је умесно додао при свршетку:

То је било, кад се је чинило,
Ни ту био нит' оком видио,
Но сам чуо, ђе ми други кажу.

Смрт Карађорђева оца и брата — Јована! — по све су неумесно и неверно у ову песму уплетене.

Бој на Чокешини исказан је, *сав*, причањем два врана гаврана као одговор на питање љубе кнеза прњаворскога Крсмана Вујичића. Само је погрешно стављен последњи стих под наводницу, као да га говоре гаврани. Он је, после свега, певачев додатак којим се завршује песма, и казује да је Јаков доиста погубио *доцније* Ћурчију, као што је у ствари и било, дочим гаврани при-

[illegible] облика —
[illegible] koju reč.
[illegible]
[illegible] стихове:
[illegible] и [illegible] Мрта биће још
[illegible] у [illegible]ору Кучук-
[illegible] на Чоке-
[illegible] једнак у
[illegible] осећа се
[illegible]

Дочекује Црнобарац Станко;
Што би Станко Турак' промашио,
Дочекује Латковић Јоване;
Што би Јован Турак' оставио,
Дочекује Нинковић Јовица;
Што б' Јовица Турак' пропустио,
Дочекује Чупићу Стојане.

То је у ствари позајмица из песме о Старини Новаку — III књ. Вукова зборника — где се казује:

Што пропушћа дели Радивоје,
Дочекује млади Татомире:
Што утече младу Татомиру,
Дочекује дијете Грујица;
Што пропусти дијете Грујица,
То дочека Старина Новаче.

Бој на Мишару је стекао, можда, највише хвале. А та хвала није оправдана. М. Ђ. Милићевић, похваливши Вишњићев „Почетак буне против дахија", вели у биографији његовој („Кнежевина Србија" и „Поменик"): „После је ишла све песма иза песме, лепша иза лепше, новија иза новије. Оне су све накити нашим народним песмама: све су смиље и босиље за гробове палих витезова, али се нама чини она најдивнија, где Филип тера вране гавранове, да Кулиновој кади кажу последњу судбину турства на земљи отетој, на светој земљи наших прадедова." П. П. Ђорђевић, не имајући критеријума за послове те врсте и поводећи се за ауторитетима, вели (Браство Св. Саве, III, 215.) о овим песмама: „И саме песме и имена појединих јунака ове епохе свима су нам довољно позната, те није ни потребно овде их нарочито истицати. Али нам је дужност нагласити да међу нашим песмама о борби за ослобођење има и тако лепих (доста је поменути: „Почетак буне *на дахије*" — [sic!] „Бој на

Мишару", „Бој на Делиграду", „Устанак кнеза Милоша на Турке" и т. д.), да се — по лепоти облика и језика, по племенитим осећајима којима су задахнуте и песничкој снази, којом су управо уметнички изведене — могу мерити с најлепшим песмама ранијих епоха." Остављајући на страну остале поменуте песме, изјављујем да се ништа од свега тога не може с разлогом казати за песму о боју на Мишару.

Основа је њене композиције у разговору Кулинове каде са гавранима, и сва је композиција изведена по другом делу збиља величанствене народне песме *Цар Лазар и Царица Милица.* Али, у овој старијој песми народној гаврани доносе Милици само прве гласе с Косова и врхунац катастрофе, казујући „обадва су цара погинула", а остало, детаље, прича слуга Милутин. Кулиновој, пак, кади гаврани причају сав бој, па је међу њима и Кулиновицом чак и поновљен разговор уз накнадна питања и објашњења!

Нарочито је по песми о Косову начин казивања:

Погибе ти Мемед-капетане
Од Зворника града бијелога,
Погуби га Милош од Поцерја:
Погибе ти паша Синан-паша
Из Горажда са Херцеговине,
Погуби га Лазаревић Луко;
Погибе ти Мула Сарајлија,
Погуби га Чупић код Дреновца;
Погибе ти Асан Беширевић
У Китогу луту зеленоме,
Погуби га попе Смиљанићу,
Погибе ти Дервенски капетан,
Погуби га Ваљевац Јакове,
На Добрави одсјече му главу,

У том је стилистичком темпу и даље причање о бежању турском преко Саве и о потери српској за њима.

А све то и сувише јасно упућује на причање слуге Милутина:

Ђе погибе славни кнез Лазаре,
Ту су млога копља изломљена,
Изломљена и Турска и Српска,
Али више Српска него Турска,
Бранеђ', госпо, свога господара,
Господара славног кнез-Лазара.
А Југ ти је, госпо, погинуо
У почетку у бој'ву прво̂ме.
Погибе ти осам Југовића.
— — — — — — — — — —
Ђе огрезну крвца до кољена.
Ту погибе Бановић Страхиња.
Милош ти је, госпо, погинуо,
Код Ситнице код воде студене,
Ђено млоги Турци изгинули.
— — — — — — — — — —

Изненађује мршавост у опису самога боја. *Описа* главнога боја управо и нема. Нека је накнада за то дата у причању епизоде о Цинцар-Јанку.

У главном је иста композиција и у песми коју је о томе предмету штампао Вук још у првој својој Пјесмарици. Али је она краћа и језгровитија па нема ни накнаднога питања Кулинове жене ни другога говора враних гавранова.

Али у свему овом певању о бој'ву мишарском — и ако је прост отпечатак старе народне песме о косовској погибији — ипак има елемената који ће је одржати на приличној цени. Мислим на завршну клетву каде Кулинове, клетву која је пуна карактеристике и истинске

Мишару“, „Бој на Делиграду [illegible] ли и познатији
на Турке“ и т. д.), да се [illegible] у и стихови ко-
по племенитим осећајима [illegible] анова:
чкој снази, којом су упра[illegible]
мерити с најлепшим п[illegible]
јући на страну ост[illegible]
се ништа од свега [illegible]
песму о боју на [illegible]

Основа је [illegible]
каде са гав[illegible] Вук о постанку песме
другом де[illegible] ској лепоти израза и
Лазар и [illegible] ањевим песмама, али је
народне,
сова [illegible] *Оругџик* прича ток боја:
пога[illegible]
ли [illegible] не шћеше,
н[illegible] ојаса —
[illegible] боја салашкога, где се вели:
[illegible] међанџије,
[illegible] не шћеше,
[illegible] од појаса. —
[illegible] опис двобоја између Милоша
[illegible] песми.
[illegible] сећања на старе јунаке:
[illegible] слободнога!
[illegible] старе јунаке.
[illegible] на међану...
[illegible] понешути и са свим оригиналан припев
[illegible] ерја и Милоша.
[illegible] има највише епскога причања до-

Почетак је парафраза почетка песме „Марко Краљевић и Арапин“:

Кулу гради црни Арапине,
— — — — — — — — — —
Па је онда кули говорио:
„Што ћеш пуста у приморју, куло?
— — — — — — — — — —
„Ал' тако ме не родила мајка,
„Већ кобила, која бедевију,
„Запрсићу у цара ђевојку“ — —

Према томе стоји:

Затјече се паша Али-паша
У Зворнику у својему граду
На ћитапу своме алкурану:
„Ој да би ме не родила мајка
„Ни влахиња ни млада Туркиња,
„Већ кобила која хата мога,
„Хоћу силну покупити војску“ — —

Још се у овој песми налази прилично других реченичних обрта и узвика Вишњићевих:

Боже мили и Богородице?

Мили Бого! Чуда големога!
Да се коме чуда нагледати — и т. д.

Луко Лазаревић и Пејзо одликује се, поред пуног епског причања, новинама историско-биографским за поједине личности нижега реда, што је, опет, карактеристика за оно доба.

И овде је складан додатак намењен глорификовању главног јунака. —

Такав се, оригиналан, допев налази и у песми *Бјелић Игњатије*, која се одликује чистим тоновима епскога причања. —

У *Хвали Чупићевој* карактеристична је иронија:

„Вала синко, Чупићу Стојане!
„Нисам знао што под скутом држим:
„Кад без мене можеш војевати,
„Сад ја, синко, могу почивати;
„Да би тако, Стоко, и не било,
„Доста мене, што говориш рабро.“

То вели Карађорђе. С тим је у складу Вукова напомена: „Какогод што се Чупић хвали овдје у пјесми, тако се и у говору хвалио и јунаштвом и богаством и свачим.“ —

У песми *Чавић Мустај бег и Кара-Ђорђије* почетак је позајмица из више старијих народних песама. Њен почетак гласи:

Још зорица не забијелила,
Ни даница помолила лица,
И од дана ни спомена нема —

С малим и по све незнатним изменама тако се одређивање времена налази у неколиким песмама овога круга.

Песма је недовршена. —

У песми *Лазар Мутап и Арапин* имамо провидну парафразу из старијих песама у мотиву кад Карађорђе бира у мислима кога би војводу послао место себе на мегдан Арапину:

Да би послО Лазаревић Луку,
Лука није срећан на мејдану;
Да би послО Чупића Стојана,
— — — — — — — — — —
Да би послО посинка Милоша,
— — — — — — — — — —
Тог ни једног послати не могу.

Осем осталих — овако ређање подсећа на мотив из *Боланог Дојчина* и на здравицу Лазареву о издаји.

И овде се, у једном случају, одређује време као и у *Бој у на Чокешини:*

У суботу на светог Лазара
Пред Ристово пред цвјетоносије.

Опис Арапова логора и чадора такође се ослања на описе из старијих песама:

Арап шатор с краја разапео
Под шатором пије рујно вино,
Пред шатор је коње ударио,
А за скопље свез'о бедевију.

Објашњивање:

Та ласно је кавгу заметнути,
Ал' је тешко крвцу опростити —

упућује на старије:

Опиће се, заметнуће кавгу,
Па је тешко цевап дати кавзи.

Тако се исто ова песма наслања појединим деловима на довде прегледане песме, што показује како је Вишњић исте делове употребљавао при склапању различитих целина.

Старински је мотив употребљен и у казивању како Мутап јаше бедевију побеђенога непријатеља а свога дората води у поводу.

Иначе је песма испевана у пространству старих песама с особито лепим завршетком. —

Растанак Кара-Ђорђија са Србијом не долази у најбоље песме овога круга. Мотиви су махом позајмица. Али је квари понајвише друга половина, где је казивање удешавано силом према историским догађајима. —

Скопљак војшти на Шумадију има од старијих мотива зарицање: А да би га не родила мајка — но кобила, која коња мога! — Тако је зарицање једном већ поменуто као позајмица.

За Србе се вели како је војвода повео у бој толико и толико „све *шијака*, крвава јунака“! —

Станић Станојло има интересност у песми коју одмах по учињеном делу пева хајдук Станојло. Несумњиво угледање на старије мотиве.

Још вреди истаћи, из истога разлога, стих: „Брате Гојко! зелена јабуко!“ —

Устанак Кнеза Милоша на Турке, где је интересан спомен Срацимира „од старине бана“, причају управо сав два врана гаврана кадуни Ћаја-пашиној. Овде је употреба гавранова била пажљивија, јер — као и у правом извору — „један грокну, други проговара“. Умесно је што се причање прекида нестрпљењем кадуниним у два — три маха. Гаврани казују кадуни све несрећније гласове, те је цела песма изведена у пространој градацији. На штету је пак композиције што се не казује само устанак већ — *и нарочито* — и бој на Љубићу.

Вреди прибележити мотив како Милош иде „у планину ђе зимују виле“, што је несумњив одјек старине.

Стих: „то им рече, уз кулу утече“ — чиста је позајмица познатога стиха из песме „Марко Краљевић познаје очину сабљу“. —

Бој на Чачку није цео већ су само „комади од пјесме“.

Веома је незгодно употребљен мотив кликовања вилина, јер она овде позива Турке да се чувају од Срба. Неподесно је понављање ради описа потере после боја, где настаје монотонија коју треба да отклони само по-један промењен стих, али је у ствари не отклања.

Паша скупља војску:

Све бекрију горег од горега,
А јунака бољег од бољега,
Који може стићи и утећи
И на страшну мјесту постајати,
А не жали јунак погинути — — —

Јасно је шта је овде позајмљено из старе песме *Старина Новак и кнез Богосав.*

Такође је употребљен стари мотив и у стиховима:

Пушко моја, не остала пуста!
Немој мене данас преварити!
Досле сам те сребром окивао,
Одселе ћу жеженијем златом
Код мојега славна господара.

Али ни у овој ни у претходној песми нема главнога поетскога дела: смрти Рајићеве! То би се могло правдати једино тиме што песма није цела. —

Спомен од боја на Кукутници несумњиво је смеса од двеју песама. Сâм бој на Кукутници пева и једна посебна песма, али је Вук од ње записао само одломак под бр. 37. Прва половина, пак, ове песме описује бој у довољном пространству, и завршује се тиме како је и сам Скопљак-паша рањен, што одговара историској тачности. После тога настаје *додатак* у коме се казује шта је било с којим од српских вођа у бој кукутничком. Пошто се ту помиње смрт Кнеза Милоша, то је јасно да је овај додатак постао после 1860. године, као што смо раније казали.

Правом народном песмом ја сматрам тек прву половину — у којој такође има при почетку неких измена. Онај *допев* индивидуални је додатак певача од кога је песма записана, само што је по пространству веома развијен, те квари хармонију. —

Осем свега што је довде казано о историском испитивању ових песама уопште и посебице, говор *о мотивима и употреби мотива* у песми има и нарочитога значаја. Поједини мотиви и јесу она духовна монета која прелази из руке — у овом случају: из уста — једнога народа другом. Такви су случајеви чешћи но што је позајмица основне садржине песмине. На овоме месту немамо случај позајмице из туђине: развијена је народна поезија била огромна домаћа ризница из које су и спеваоци и певачи овога најмлађега круга поетскога могли црпсти без потребе непосредногa позајмања из туђине.

Да поменемо такве *старе*, *одомаћене*, мотиве који су овде употребљавани — неки по више пута.

Интересан је, пре свега, мотив: играње у колу ради неке скривене мисли. И као што Краљевић Марко игра у двору Мине од Костура да би га лакше погубио, тако и овде Сали-ага игра у колу да би лакше уграбио сестру Карађорђеву.

Стари је мотив ударања руком по колену од жалосна изненађења, када пуца чоха од хаљине.

Занимљив је помен Маћедоније. На више се места кулминација боја казује сликом, како се црвен пламен за небо свезао. Чест је мотив да јунаци седе и пију вино — кад што и у механи — кад им долазе непријатни гласови, позиви и т. д. Занимљив је, пак, мотив по коме Турци не пију вина — бар не много — те не умеју, зато, у борби, како треба, коњима управљати. Окнивена грива на коњу Катића Јанка — што може бити и истинита појава — подсећа на особиту негу гриве коњске у старих јунака. Старински је мотив по коме се Турци машају недара младе девојке која им вино служи. Два пута је употребљена стара клетва — с неким варијацијама; пунија гласи:

Ко издао, издало га љето!
Бијело му жито не родило!
Стара њега мајка не видела!
Њим се мила сестра не заклела!

Стари су мотиви и реченични обрти: да се коме стати нагледати; нагони се јунак на јунака; те ти иди, те се напиј вина; често књиге земљу прелазише; та онда се пера осјетио; вјера моја тако ми помогла; синоћ мајка оженила Меха — а јутрос га на војску опрема — остаје му љуба нељубљена...; валовиту Дрину *пребродише — машише се* пусте Семберије...; није л' мајка родила јунака; сви јунаци ником поникоше; ками мајци да утећи хоће; Бог ће дати, да ће добро бити; би л' се јунак поуздао у се; честита ћу тебе учинити.

Такве су и честе претње турске српским војводама и набрајање шта ће се с којим војводом чинити.

Такав је и опис:

Све је бијел чадор до чадора,
Коњ до коња, јунак до јунака,
Бојна копља кано чарна гора,
Све с' вијају по пољу барјаци
Кано мрки по небу облаци;
Товни коњи а бијесни Турци —

Тако исто:

Браћо моја, пјешци и коњици!
Ви хајдете, како ви можете,
А ја одо како ђогат може —

што је позајмица — с варијацијом — из *Женидбе Милића Барјактара.*

Даље:

При појасу сабља ожедњела,
Пожељела крви од јунака..

Још поновљено поделу вјеске на *ојеје* и сећање на старо доба и минуле јунаке.

Стихови:

Стоји блека овца за јагњима.
Стоји мека јагња за овцама.
Стоји вика вола за јарићи.
А јарића трека за волама:
Стоји рика крава за телади.
А телади мека за кравама:
Стоји бука Мачванских волова...

само су парафраза старих стихова:

Одвојише овце од јагњади.
Одвојише краве од телади.
Старе мајке од деце нејаке:
Овце блеје — тугу заданоше.
Краве ричу — до Бога се чује.
Деца пиште као гује љуте.

Стихови:

Кака књига, кака ли је гласа?
И до сад су књиге долазиле.
Нијесмо их сузне пропраћали.
А данаске грозне сузе рониш —

само су варијација популарних стихова из песме *Сенковић Иво и Ага од Рибника* као и из других старијих песама.

Напослетку долазе популарни стихови, у различитим варијацијама:

Ради бисмо добре казат' гласе.
Ал' не знамо но каконо јесте!

У област овога испитивања долази и поглед на *топографију* поетску. Постање песама непосредно после догађаја или бар за времена док су још живи учесници

у њима искључује песничко маштање о градовима који нису „ни на небу ни на земљи“. Топографија је — за поезију — на своме месту, па се у погрешке не могу убројати ни одступања као што је н. пр. у стиху „у Лесковцу на Морави граду“. Ипак крупније погрешке није могао Вук оставити без исправке у напомени. Тако је урадио код помена реке Штире и код помена Бањс. У овом последњем случају вели Карађорђе:

Да би посл'о Вељка харамбашу,
Ко ће чуват' Бање и Косова
Од Турака љутих Арнаута?

Вук на то вели: „По овоме се види да слијепац Филип није знао, гдје је Бања...“ Нама је овде згодно потврдити и овим примером како је дотадашња народна поезија била Вишњићу — па и другим певачима — главни извор знања њихова. Вишњић је из песме о Страхињићу бану знао да постоји „малена Бањска крај Косова“, па чувши да Хајдук-Вељко држи Бању није ни помишљао да је то друго место. — — —

Како се из свега досадашњега разлагања види, у овоме кругу имамо последњи одјек народнога поетскога ђенија, одјек који се меша и слива у хармонију са вечито лепим звуцима дотадашње народне поезије.

* * *

Прелазећи на *естетичко* разгледање овога круга поетскога, одмах бележимо да су све песме једне врсте: она епска врста која је без мало једина у народној поезији и овде је заступљена искључиво. По поетском облику имамо рапсодије десетосложнога народнога трохејца, о чијим ћемо специјалним особинама даље казати неколико речи.

Од најдужих је песама *Почетак буне против дахија.* Она има 629 стихова. То је добра половина од најдуже песме Вукових зборника, од *Женидбе Максима Црнојевића.* Али и тај број стихова прелази за мало песма *Бој на Лозници*, која има 634 стиха. Четири се песме крећу између 400 и 470 стихова. Пет броје по 300—400. Једна песма има 268 стихова, а остале испод 200. Не рачунајући одломке, испод сто стихова имају песме: *Растанак Кара-Ђорђа са Србијом* — 91, и *Узимање Ужица* — 54. Ова је последња уједно и најкраћа песма овога круга. Просечна дужина ових песама износи око 300 стихова, што значи да певачи песама овога круга нису били сиромашни у употреби стихова. Цео, пак, круг има стихова преко 3600. —

Почетак је ових песама махом познати типични манир старијих народних песама. За њих може такође важити оно што је Грим казао за почетке ранијих наших песама: личи на орла који се најпре извије високо те шестари док се у тренутку не успреми ка предмету.

Неке се песме почињу *чуђењем:*

Боже мили! Чуда великога! —
Фала Богу, фала великоме!

У једном је случају *питање:*

Знате л', браћо, јесте л' запамтили?

Негде је спојено *чуђење с питањем:*

Мили Боже, на свему ти вала!
Да ли грми, да л' се земља тресе?
Да ли пуца Крњо и Зеленко — — —

Више њих почињу казивањем *времена*:

Још ни зоре ни бијела дана —
Још зорица не забијелила, и т. д.

Највише их је, пак, које у самом почетку износе *експозицију* из које ће се радња убрзо развити. То је изношење или у мотиву с летом враних гавранова или у казивању снова, кликовању виле, кукању кукавице или, најзад, у заклињању и зарицању:

Полећеше два врана гаврана —
Полећела два врана гаврана.

Санак снила Кучукова када.

Виче вила с Рудничке планине.

Закукала сиња кукавица —
Закукале до три кукавице.

Затјече се паша Али-паша.

Вино пију три српске војводе.

Често књиге земљу прелазише.

Књигу пише црни Арапине —
Књигу пише паша Скопљанине.

Непосреднији је почетак у овим случајевима:

Војску купи Кулин-капетане —
Протужио Бјелић Игњатије.

Понављање је овде осредње заступљено: лепих примера има у песми под бр. 25. (варијанат о почетку буне), у опису боја на Чокешини и на Делиграду, у песми о Милошу Стојићевићу и Меху Оругџићу и о Луки Лазаревићу и Пејзи.

Епитета, карактеристичних и ређих, има врло мало: шарени гарабиљи, танка вода (Јасеница), змајевито (јуначко) дете, валовита (Сава и Дрина), дињарлије капе (турске), стојни Биоград (што показује како је придев

узет у смислу сталног епитета који се придаје српском Београду).

Слик је ређа особина народних песама уопште. Овде га има у приличној мери. Он је и овде кад што случајан, али је више пута и намерно тражен од стране певачеве:

Тешке муке од душманске руке —
Би јој стала рука од хајдука —
Седам грла, четрнаест зрна —
Земљи паде, пушци огањ даде —
Те им винце изиђе у лице —
Како Српске сабље сијевају,
Мртве турске главе зијевају —
Ил' је твоја, ил' ће бити моја —
То говори а с душом се бори —
И са собом све води попове,
И он вози велике топове —
Плећи даше, бијежати сташе —
Оди мудро, не погини лудо —
Враг догоди, те Меха погоди —
На довату по бијелу врату —
Ђога сјаше, дората узјаше —
Вели Анто: „Јаој моја мајко!
„Мили Бого! Што ли ћу ти јако?“ —
Та они су на гласу јунаци,
Њих се боје сви Турци јунаци —
Не дај града без велика јада —
Китог проћи и у Шабац доћи —
Бакал паде, а Пејзо допаде —
Док до Марка путе просијече,
Седамнаест Турак' посијече —
Попе Луко, моја десна руко! —
Земља јечи ведро небо звечи —
Не ћу знати, што ћу теби дати —

Како вију по косама вуци,
А пјевају по селима Турци! —
Међу пуца, ђе му срце куца —
Онда Раде пушци ватру даде —
Те их кољу по Врачару Турци,
Као стадо по планини вуци —
Избави нас из душманске руке —
И пашине превелике муке —
Али стаде јека из пријека —
Хајдуцима сустадоше руке
Сијекући по клисури Турке —
Узми благо, колико ти драго.

Поређење има неколико карактеристичних случајева:

Трчи Анто по бедену граду
Кано соко по јелову грању —
Кано грозна киша из облака,
Тако с' просу пушка од Србаља —
А титра се златним буздованом,
К'о ђевојка зеленом јабуком —
Закла Пејзу као јагње б'јело —
Кад се Марко ногу докопао,
Кано соко крила на планини —
Али Мутап и по мраку види,
Кано звјерка курјак у по ноћи. —
Кад полеже дорат преко поља,
Кано зв'језда преко ведра неба —
Заскака се Чоњага Живане,
Како љељен од три годинице.

Алегорије управо и нема никако. Једини је случај кад Мутап обећава својима цео плен а себи задржава главе турске, па вели:

„Вама шићар, мени Турско здравље“.

Хиперболе посебне нема. Она је, колико је уопште има, у поређењу. Иначе забележих један, слабији, пример:

Веле људи, да је дван'ест сати
Од Тополе до бијела Чачка,
Мутап Лазар за два сата дође.

Палиголија је прилична:

Нити знаду, кад им данак прође,
Данак прође, кад им ноћца дође
Цвили Анто како љута гуја,
Како љута гуја под каменом —
Он пјешице свилен барјак носи,
Барјак носи, војсци калаузи —
Ја ћу њему доста оправити,
Оправити праха и олова —
Хоћу моју силу окупити,
Окупити Колашина града —
А његову љубу поклонити,
Поклонит' је паши Скопљанину —
А на ноге, седам брата мојих!
Седам брата, горскијех хајдука!
Нико тебе омразит' не може,
Омразити Богу и народу —
Побјегоше, робље оставише,
Оставише робље и топове.

Градација је ређа:

Бијежаћеш, но побјећи не ћеш;
Браниће се, одбранит' се не мо'ш;
Молићеш се, помоћи ти неће!

Слабија је:

Ни престаше, нити сна имаше,
Ни сједоше, ни љеба једоше,
Нит' стадоше, нити воде пише!

Врло је лепа градација у варијанту песме о почетку буне против дахија, где се поступно казује страховитост насиља турскога. Други је пример, у истој песми, у цени коју Карађорђе нуди за откуп своје сестре.

Примери за *анафору:*

Бише Турци украј воде Дрине,
Бише Турци за петнаест дана —
Виче Анто грлом бијелијем,
Виче Анто к'о да соко кликће —
Излијеће Поцерац Милошу,
Излијеће на горњу капију —
Учи књигу Лазаревић Луко,
Учи књигу, грозне сузе лије —
На мах пуче од стотине Срба,
На мах пуче стотина пушака —
Земљи падај, старац Радивоје,
Земљи падај, пушци огањ даји —
Ђе си данас, Чавић-Мустај-беже?
Ђе си данас? ниђе те не било! —
Иза себе удари Арапа,
Иза себе преко л'јеве руке —
Ишти, сине, небројено благо,
Ишти, сине, што је теби драго —
Оставише робље и топове,
Оставише хазну и џебану.

Опис је махом кратак. Важније случајеве наводимо:

Ал' да видиш војводину Јелу,
Колико је красна и угледна!
Све је коло главом надвисила
И дивнијем красом покрасила;
На њу сјаше свила и кадифа
Од врх главе до зелене траве;
На грло јој три струке ђердана,

Колико је грло у ђевојке,
Што јој није ђердан уфатио,
Би јој стала рука од хајдука. —

На њима је рухо једнолико:
Чиста свила до земље спушћена,
А кадифа у краћем скројена,
Све оружје у злато облито,
У рукама пушке једнолике,
Једног арча, од дванаест драма,
На глави им капе кадифлије,
Златне ките бију по појасу;
Јадној мајци, сви су ти једнаци! —

Скиде Луко пушку крцалијку,
Којано је обљевена златом
Од јалмана до горњег нишана,
На којој је тридес'т белензука,
Све од чиста жеженога злата,
Паразлана од тридес'т дуката,
На којој је до дванаест слова,
Свако слово у крв' окаљено,
На јуначко т'јело намјењено;
Она бије сваку амајлију. —

А слуге му дора изведоше,
Изнова му плоче пром'јенили,
И новијем клинцим' потковали:
Измили га ђулсом и сапуном,
Оседлали седлом сребрнијем,
Зауздали уздом позлаћеном;
Двије стране вргли у дората,
Метнули му до двије гадаре,
О ункашу балту оковану — — —

Завршетак је половине ових песама просто причање краја од догађаја. Друга, нешто мања, половина има при крају нарочити додатак у коме се или одаје хвала јунаку или се глорификује догађај. Ови су додаци махом врло лепи, па су и познати као посебне певаније н. пр. о боју на Салашу, Милошу и његову Поцерју и т. д. Али и таки додаци имају, кад што, прави завршетак — а он није облигатан ни код песама без такога додатка — у типском:

Ова пјесма свјема Србинима,
Од мен' пјесма, од Бога вам здравље!

Језик је ових песама, изузимајући особине црногорскога дијалекта у оних које се отуда, као и у осталих епских песама нашега народа. — Кад што без потребе остају речи *отац* и *старац* у вокативу какве су у номинативу. У Вишњићевим песмама налазимо и *жље,* а у једној из Црне Горе *дите*. Множина *Србини* и *Србови* употребљена је ради стиха, а провинцијални архаизам *си* налази се само у стиху: „пак си чупа своје русе косе", који је из оне песме о мишарском боју што ју је Вук штампао у првој песмарици својој. Бележимо још из Вишњића:

А пљесну се руком по кољену,
— — — — — — — — — —
На руци му три златна прстена,
Та сва три му *цркла* на прстима — — —

Напослетку помињемо да се у неколиким случајевима налазе и *неестетични изрази*. Осем онога што се из народне литературе може навести у име објашњења те појаве, у овом посебном случају не треба заборавити још и ове две околности. Прва је у огорчености које има за време самих догађаја, овако крвавих, а друга у факту да су те песме рано забележене, пре но што су се имале кад у том погледу дићи на потребну висину. —

[illegible]шаји да се из народних
[illegible] целина, као и резул-
[illegible] доба дошло. Изгледа да
[illegible] узео на око круг пе-
[illegible] тим песме о борби за
[illegible] сада биле ни такав предмет
[illegible] наилази, пре свега, на те-
[illegible]: оскудица у броју таких
[illegible] изводљивом. Иначе се међе
[illegible] целину почиње *Почетак буне*
[illegible] завршује *Растанак Кара-*
[illegible] у опсег такога рада и пе-
[illegible] само би увећало поменуту теш-
[illegible] недостатак песама о јунацима
[illegible] то само увећава тешкоћу. По-
[illegible] даље у расправу тога питања
[illegible] начин који је усвојио песник Лазар
[illegible] стих народни — из укупнога пе-
[illegible] свих покрајина и векова — као
[illegible] народне грађе склопити народно-књи-
[illegible] Читао сам у *Љубљанском Звону* да
[illegible] посао и започео. „Србијанка“ Симе
[illegible] је лично песникова без учешћа
[illegible] ствања.

* * *

[illegible] *[illegible]ање* ових песама губи се у маси
[illegible] је народ у старијим песмама својим
[illegible] може навести неколике лепше одлике.

[illegible] боја на Чокешини Курчија кори Ја-
[illegible] што није више војске довео, па го-
[illegible] жртвама које је поднео да би боље са-
[illegible] у Турака:

Ја сам јунак душу огр'јешио
И уз часне посте омрсио,
У Љешници три ноћи ноћио,
И три дана по њојзи одио
Док сам Турску уводио војску,
С Турцима сам мрсно вечерао,
Вечерао мрсно и ручао,
С Турцима сам иш'о у џамију,
Турски клањам, Српски Бога молим...

Збирку народних сматрања и погледа на живот попуњујемо овим примерима:

Онђе нема нигђе старјешине,
Старјешине, ни да судит' може,
Који није кадар платит' вина
У механи за потребна друга...

Нема смрти без суђена дана,
Ни јунака без првога брата...

Ја не жалим, нит' се тога страшим,
Ми војводе што би изгинули,
Али што ће наше јадне душе?
Душе не ће виђет' Божјег липа:
Сиротиња с нас муке допада...
(речи Анте Богићевића.)

Господски су пути и друмови,
А хајдучки тијесни богази!

Хајдук Станић Станојло, да освети свога брата Гојка, убио је Исмића Омера, па то јавља својој мајци оваким певањем:

Ао Стано, Станојлова мајко!
Гојка ти је Стако покајао,
За Гојка сам двојицу убио,
Ев' Османа и Исмић' Омера;

Веће, Стано, иди Бијељини,
Те с' састани с Омеровом мајком,
Једна другој јаде изјадите,
Како којој јесте без срдашца.

А најбољи је прилог цела песма о кнезу Ивану и његову откупу робља, јер је и тај чин био и остао необична појава здравога морала.

* * *

Прво историско доба народнога певања дало је епсколирске песме, кратке и више као елегиске реминисценције о догађајима које је узело опéвати. С краја XV и у почетку XVI века настало је време препорођаја српске народне поезије: настало је ново доба, које је давало нове мотиве поетске, стари су се мотиви или заборављали или су се препевали епским тоном и обликом, као што су биле песме које су тада постајале први пут, или су се упорно сачували у песмицама првобитнога облика. Оваких је неразвијених песама — поетских рудимената — данас мало.

Ове сам мисли развио у другом једном прилогу — „Прво историско доба народнога певања“ у *Раду* Југосл. Академије — а овде их помињем стога, што се и у доба постанка овога поетскога круга који сам овде претресао јавише као посебан изданак тонови тога старијега певања.

У I књ. Вукова зборника записане су те песме под бројевима: 674, 684, 685. и 686.

Песма под другим бројем опева и зове се:

Почетак буне на дахије.

Пуче пушка ниже Београда,
Даде гласе низ тијо Дунаво;
Друга пуче украј Дубокога,
Даде гласе покрај воде Саве,
Покрај Саве, Шапцу па крајину;

Трећа пуче усред Шумадије,
У Тополи селу племениту,
Даде гласе по свој Шумадији:
Уздиже се бутун Шумадија
И пред њоме Петровићу Ђорђе,
Задрма се Турска царевина,
Зачуди се седам краљевина,
Да шта ради млада Србадија.

Оваква је песма могла постати само онда кад је догађај био познат свима и свакоме у народу, те се не казује у детаљу већ се само глорификује у изношењу опште слике.

У том је погледу још интереснија песмица:

На срамоту Бегу и Мус-аги.

Шабац граде, мој велики јаде!
Док бијаше, добро ти бијаше!
Кроза те се проћи не могаше
Од Мус-аге и од Алил-аге,
Од сребрни ножа и пушака,
И од њина великог јордана.
А кад они раји додијаше
Са зулумом и својим јорданом,
Скочи раја са четири краја,
Па узима Шабац од Турака
На срамоту Бегу и Мус-аги
И осталим Турским даијама.

Спомен о Беги Новљанину и Мус-аги не би могао изазвати песму доцније, кад је било других, пунијих, предмета који су се могли певати и који су се заиста и опевали. Вук, штампајући ову песмицу у првој песмарици својој 1814, вели: „ову су пјесницу спјевале у Зворнику Сербкиње Мухамеданскога закона, кад су Сербљи, возбунтовавши се против дахија, завладали

Шабцем; а Бега, Мус-ага и Курт-оглу утекли у Босну и дошли у Зворник 1804. љета".

Даље долази позната песма *Цар везира на диван позива* у част Анте Богићевића, „од Јадранских дјевојака — вели Вук — спјевана 1810".

Четврта је нежна песмица *Молитва Кара-Ђорђевице:*

Бога моли Кара-Ђорђевица:
„Дај ми, Боже! да родим девојку,
„Да окумим Васу Чарапића,
„Да ми кћери лепо име даде,
„Лепо име Злато материно..."

Даље се говори о будућој нези девојчиној.

Појамно је да је така песма могла постати само у доба власти и земаљске среће Карађорђеве а ваљда још и за живота Васе Чарапића. —

Ако су ове четири песме можда најбољи представник своје врсте, нису оне једине. Нема сумње да их је морало бити повише, јер од неких других имамо сачуваних трагова. За доказ како су оне постајале брзо, подсећамо на факат да су пред Хајдук-Вељком певали о његову јунаштву. Налази се, истина, и нешто мало трагова од епскога певања (в. М. Ђ. Милићевића Кнежевину Србију стр. 1008.—1009.), али је то веома далеко од праве народне епике. Међу тим је бољи пример позније:

Ајдук Вељко по ордији шеће,
Па дозива Чарапића Васу:
„Чу ли мене Чарапићу Васо!
„Силни су ме опколили Турци
„Од Видина па до Неготина,
„Неготина хоће да запале.
„Пошљи мени једну чету војске.
„Да растерам око себе Турке,

„Ако Бог да те растерам Турке,
„Питаћу их на коме је царство“.

Иначе је књижевна примеса што је у њој одваја од раније наведених песама те врсте.

Вук се сећа неколико стихова из песме коју су жене у Београду певале у част Петра Добрњца после српске победе на Иванковцу: „Господар Петар на цареву друму“ итд., па је прибележио и стихове што су Туркиње у Шапцу певале при првој опсади шабачкога града од стране српске. —

Оваке песме брзо и лако постају али се не́ развијају и мало која преживи генерацију у којој је никла. Епске песме, за чије је стварање потребно више рада поетскога, народ више цени, и оне, ако постану народнима, показују више жилавости у борби за одржање. —

* * *

И ако сам епске песме о борби за ослобођење Србије назвао најмлађим кругом поетским, ипак је до данас протекло од постања тога круга толико времена да су и те песме могле извршити, донекле, свој утицај на потоњи књижевни — и народни и уметнички — рад.

На доцније народно певање имале су те песме утицаја преко писмених Црногораца, који су их читали у ранијем издању Вукову па по том опе́вали нове бојеве с Турцима. Утицај је тај или у композицији — ма да ни у поменутом кругу није композиција увек оригинална — или у појединим стиховима и изразима. Пример за прву врсту налази проф. Д. Костић, који је о томе писао у чланчићу „Повратни утицај народне поезије епске“ (*Извештај* о гимназији Вука Стеф. Караџића, 1903.), у песмама: *Погибија бега Мушовића*, *Пјесма од Крњица* и *Буна у Херцеговини* (V књ. Вукова зборника), које

су постале по угледу на Вишњићеве песме: *Бој на Мишару* и *Почетак буне против дахија*. Појединих израза и позајмљених стихова има, осем тих песама, још и у *Смрти кнеза Данила*, *Бојевима Херцеговаца и Црногораца с Турцими* и др.

Али је ослањање на поменути круг дало и један од најлепших уметничких спевова у књижевности нашој. Мислим на *Карађурђевку*, коју је 1847. започео, 1850. године довршио и 1862. штампао Медо Пуцић, а која је редовно била превиђана у литерарним разговорима. Ја сам на ту песму обратио пажњу читаоцима у биографији Пуцићевој (*Знаменити Срби XIX века*, година I, стр. 69.), рекавши да она — *као песма* — још није достојно оцењена.*)

У посебан говор о њој не могу на овом месту залазити, али ћу поменути оне елементе које је песник у њу унео из народних песама овде претресаних. Он је на јединствено срећан начин унео у садржину њену мотиве па у доброј мери и изразе целе песме о почетку буне против дахија... Карађорђе се враћа из Русије у Србију и чује песму народну о себи:

Мили боже чуда великога!
Кад се шћаше српских у нахија
Да се вргне закон од разлога
И да нова постане судија,
Рад не бјеше Турчин изјелица,
Рада бјеше раја сиротица...

*) У 67. књизи *Рада* Југосл. Академије написао је др. Фрањо Марковић некролог Меду Пуцићу и добру оцену његове поезије, али *Карађурђевка* није ни у колико оцењивана са гледишта које нас овде интересује. Естетичким мерилима др-а Марковића свака част — али је поменутоме недостатку криво његово непознавање наших народних песама. Отуда је и могао наћи да га оно место које је у Карађурђевци парафраза *Почетка буне против дахија* подсећа на песму о — Хасан-агиници!

У тринаест таких строфа изнесена је, на тај начин, цела поменута песма народна.

На другом је месту употребљен мотив из песме о бој у на Мишару:

Гле с Мишара поља широкога
Излећују два гаврана врана,
Програкују с кљуна крвавога
Вјерној љуби Кулин-капетана — — —

Две кратке песме — раније наведене под именом *Почетак буне на дахије* и *На срамоту Бегу и Мус-аги* — употребљене су, прерађене, у целини.

Прва:

Как' ли пукне пушка с Београда
Глас подаде са Дунава тија.
Одмах с Саве, са Мораве тада,
Уздигне се бутун Шумадија;
Свим народом једна глава влада,
А шта ради сложна Србадија —
Зачуди се седам краљевина,
Задрма се турска царевина.

Друга:

Шапче граде, мали Цариградѐ,
Добро његда у теби бијаше,
Кроза те се, мој големи јаде,
Од јордама проћи не могаше
Од зулума ага и посаде;
А кад аге раји додијаше
Скокне раја са четири краја
Отме Шабац на срамоту Да'ја. —

На тај су начин поменуте песме народне имале утицаја и на композицију и извођење једнога знатнога епа уметничкога. И ако се то утицање може наћи и у још неким другим, мање значајним, радовима, ипак овде завршујем говор о њему.

* * *

Па ипак после свега што је овде речено о овом кругу поетском, треба за потпуније суђење имати на уму Вукове речи: „Ја мислим, да је свака народна песма добра и лепа, само ваља наћи правога певача, који је зна, као што треба... Рђав певач и добру песму рђаво упамти и покварено је другоме пева и казује; а добар певач и рђаву песму поправи према осталим песмама, које он зна“.

ГЕОГРАФСКО-ИСТОРИЈСКЕ СЛИКЕ[1]

ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

ЈОВАНА МИШКОВИЋА.

VI КАМЕНИЧКИ БОЈ.

19. МАЈА 1806. ГОД.

(са 1 кроки̇јем и 5 слика)

До сада је у нашој књижевности више пута писано о овом крвавом догађају из наше историје; па и ја сам већ једанпут о њему писао[2]), те би се могло рећи, шта има још да се о томе пише и расправља. Али није тако из више разлога, а ти су:

1. Каменички бој тако је знаменит догађај у нашој новијој историји, да га ваља са сваке стране добро проучити, јер је он био од великог утицаја на тадашње ратне догађаје;

2. У последње време добивени су нови податци, који раније нису били познати, а који веома олакшавају, да се значај овога историјског догађаја може привилније да оцени; и

3. До сада још није правилно нити потпуно процењен узрок каменичке пропасти: зашто је наступила и

[1]) Види „Годишњицу“ XIX, стр. 203—237 и XXI, с. 88—134.

[2]) „Ратник“ за 1882, св. за децембар.

* * *

Па ипак после свега што је овде речено о овом кругу поетском, треба за потпуније суђење имати на уму Вукове речи: „Ја мислим, да је свака народна песма добра и лепа, само ваља наћи правога певача, који је зна, као што треба... Рђав певач и добру песму рђаво упамти и покварено је другоме пева и казује; а добар певач и рђаву песму поправи према осталим песмама, које он зна“.

ГЕОГРАФСКО-ИСТОРИЈСКЕ СЛИКЕ[1])

ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

ЈОВАНА МИШКОВИЋА.

VI КАМЕНИЧКИ БОЈ.

19. МАЈА 1806. ГОД.

(са 1 кроквјем и 5 слика)

До сада је у нашој књижевности више пута писано о овом крвавом догађају из наше историје; па и ја сам већ једанпут о њему писао[2]), те би се могло рећи, шта има још да се о томе пише и расправља. Али није тако из више разлога, а ти су:

1. Каменички бој тако је знаменит догађај у нашој новијој историји, да га ваља са сваке стране добро проучити, јер је он био од великог утицаја на тадашње ратне догађаје;

2. У последње време добивени су нови податци, који раније нису били познати, а који веома олакшавају, да се значај овога историјског догађаја може привилније да оцени; и

3. До сада још није правилно нити потпуно процењен узрок каменичке пропасти: зашто је наступила и

[1]) Види „Годишњицу“ XIX, стр. 203—237 и XXI, с. 88—134.

[2]) „Ратник“ за 1882, св. за децембар.

да ли је морала да наступи, или се је могла избећи. Разни писци наводили су разне узроке овој катастрофи, али сви у томе греше који мисле, да је само један узрок био, што је произвео каменичку погибију. Као год што је наш неуспех у српско-бугарском рату био последица многих недостатака и грешака наших, тако је и са каменичким бојем.

Но о томе касније, на своме месту, а сада да видимо како се је дошло до овога крвавог судара.

У нашем првом устанку под Карађорђем, у 9 година (1804—1813.) крајњења, најзнатније су ове године:

1806. због освојења Крушевца (Младен), Прокупља (Главаш), Алексинца (Добрњац), Пореча (Миленко); због оснивања Делиграда (Жикић), кључа одбране моравске; због задобијања главнога боја на Мишару и освојења Београда (Карађорђе).

1809. година, због предузете српске офанзиве против Турске Царевине, освојења Сјенице и Новог Пазара и пропасти каменичке. И

1813. година, због пропасти српске новооснованe државице и бегства Карађорђева са главнијим војводама.

Ми ћемо овом приликом да се забавимо са 1809. годином, јер је каменички бој њен саставни део, остављајући остало за друге прилике.

Пошто су с Турском прекинути засебни преговори о миру (Ичков Мир крајем фебруара 1807.), одсудно су све старешине с Карађорђем пристале уз Русију[1]). За тим је следовало војевање у Крајини у вези с руском војском, и кад су Руси с Турцима закључили примирје (12. августа 1807. у Слободзији у Влашкој), оно је настојавањем Русије, касније и на Србе примењено, те тако после није било више ратовања 1807. и целе 1808. године.

[1]) „Ичков Мир“ од Ст. Новаковића (Глас Срп. Крал. Академије LXVI, 141).

Али у марту 1809. Турци не примише руске услове него углавише савез с Енглеском и Русији огласише рат, и тако престаде примирје, које је дотле трајало.

У то време и у Србији беху прекинути преговори о миру с Турском, како су и Руси желели, те је и овде овладало ратно расположење.

Крајем марта руски дипломатски заступник у Београду, Константин Родофиникин, саопшти Совету писмо кнеза Прозоровског, команданта руске војске у Влашкој и Молдавији, да Русија опет почиње рат с Турском, па позива Србе, да и они сада сложно на Турке ударе.

Срби су овај глас о новом рату одушевљено дочекали, јер су се више од године дана одмарали и припремали, па одмах приступе саставу ратнога плана.

Офансива.

Све су српске старешине биле сложне у томе, *да се Турци нападну*, само су се разликовали у гледишту, да ли да офансива буде само *у једном или у више праваца*.

Карађорђе је заступао прво гледиште, да се само у правцу Ниша напада, и исказао је овако своје мишљење: „Више Ниша има добар дервен, да се може ухватити и тамо у Црвеној Реци други Делиград поставити; а други дервен је више Лесковца на Врању Бабуна, који води кроз планину 10 сата. И тамо би се могао поставити шанац да би били сигурни[1]).“

Али већина у Совету одлучи, да се напада у свима правцима[2]). „Но овде мњенија претегну наших старе-

[1]) Повесница Антонија Протића. Споменик Срп. Краљ. Академије, XIV, 15.

[2]) Иста је погрешка, али још у већој размери учињена и 1876. године, када је офансива предузета у многим ексцентричним правцима.

шина, вукући сваки на свој завичај", — вели Анта Протић[1]).

Према таквој одлуци, офансива предузета је у пет праваца, и одреди који су нападали, били су, по Караџићу[2]) и Баталаки[3]), овако састављени:

1. *Лука Лазаревић*, командант шабачки с нахијом шабачком и Јадранима, пређе преко Дрине ниже Лешнице, подигне тамошњи народ, одржи победу на Главици поврх Бијељине, где је погинуо чувени турски јунак Орушчићу Мејо[4]) и опседне Јању и Бијељину. У тој војсци били су ови српски јунаци: Стојан Чупић, Цинцар-Јанко, Милош Поцерац, Бакал-Милосав, Симо Катић, Срдан Илија и Зека Капетан са својим голаћима-добровољцима.

2. *Симо Марковић*, командант Београдске Нахије, с овом и Ваљевском Нахијом, пређе преко Дрине више Сребрнице (изнад Љубовије), почне подизати народ на оружје, одржи победу на Прибићевцу изнад Сребрнице, и ову опседне. У овој војсци биле су војводе: Јован Грбовић, Милић Кадић, Миливоје Тадић и други.

Обе ове колоне бројале су по Баталаки, на 11.900, и обадвема био је главни заповедник Симо Марковић, пошто је у то време Јаков Ненадовић био болестан.

3. *Карађорђе* са нахијама: Крагујевачком и Смедеревском, а неким делом из Рудничке, Пожешке и Ужичке (по Баталаки[5]) отиде из Карановца, преко Ивањице, сиђе Лиму, и освоји Пријепоље, Нову Варош, Сјеницу (на

[1]) Споменик XIV, 15.

[2]) Правителствујући Совјет Српски, стр. 27. и 28.

[3]) Историја Српског Устанка, део II, стр. 553—557.

[4]) Живот и радња заслужних Срба од Стојана Обрадовића, страна 23.

[5]) Историја Српског Устанка, II, 556.

Ђурђевдан по А. Протићу[1]), потуче пећског пашу на Суводолу и освоји варош Ново-Пазарску, када му стиже жалостан глас о поразу каменичком. С Карађорђем биле су војводе: Милан и Милош Обреновић, Вујица Вулићевић, Вуле Илић, Чолак-Анта, Рака Љевајац и други.

Карађорђе је дошао у везу с Црногорцима и усталим Васојевићима дао је за војводе Раку Љевајца и Чолак-Анту. Ова веза с Црногорцима сигурно је и била главна побуда, што је Карађорђе над овом колоном примио непосредну команду; иначе је његово место било код нишке војске као највеће и најважније. Овде је дакле политичко гледиште одржало превагу над војним.

Ова је војска бројала, по Баталаки, 9000 по избор пешака и коњаника са 3 кубуза и 4 шестофунташа и довољно муниције.

4. *Миленко Стојковић* са Браничевцима и нешто бећара, имао је задатак да чува теснаце Дунава, утврђено острво Пореч и засеке у мирочким планинама и да ступи у везу с Русима.

Ова је колона имала око 4000 људи.

5. *Нишка војска* била је састављена из Пожаревачке Нахије, из Ресаваца, Ражањске и Алексиначке Нахије, и нешто Левчана. У Делиграду налазио се војвода Илија Барјактаровић са војницима Параћинске Нахије (око 2000 људи).

У Каменици постојао је шанац, у који пошљу раније из Београда четири топа[2]). Петар Добрњац с Ајдук-Вељком и 3500 људи пешака и коњаника, био се улогорио код села Матејеваца. Они су имали и два шестофунтовна топа.

За главног команданта овој војсци, на несрећу српску, Карађорђе наименује, по наговору Младенову,

[1]) Повесница. Види Споменик XIV, 15.
[2]) Баталака, II, 555.

његовог љубимца Милоја Петровића, Трнавца. Кад овај дође из Београда, он нађе на окупу све војводе и војску око Каменице искупљену. Милоје доведе са собом Београђане, један батаљон уређене војске, око 2000 људи са 2 пољска и 3 позицијска топа.

Сва ова војска, сем посаде у Делиграду, бројала је око 11.000 бораца, пешака и коњаника, са 13 топова[1]).

Кретање свију ових колона могло је почети око 15. априла; јер Илија Ћоса[2]) вели, да је војска пред Ниш дошла на два дана пре Ђурђева-дне; а Антоније Протић[3]) каже, да је сенички град освојен 23. априла, дакле на сам Ђурђев дан.

Нишка војска дошла је пред Ниш, старим путем, који је од Делиграда водио преко Мозгова, Суботинаца, па испод Шуматовца на Бистрово и даље, преко Крупца, Лесковика и Брснице те у Каменицу.

Распоред војске и утврђења.

У том се сви извори не слажу. Илија Ћоса из Делиграда[4]), који је био у овој војсци, и кога је 1846. г. о томе преслушавао лично Исидор Стојановић, тадашњи професор историје у српскоме Лицеју, вели да је било 6 шанчева, и да је у једноме од њих био и Илија Барјактаровић, параћински војвода.

По податцима, који су до сада штампани, и које смо ми прибрали, у околини овога бојишта, српска војска била је распоређена у 6 група (види на крокију).

1. На *Равништу* код Каменице (види приложени кроки), где је било израније неко утврђење (по Бата-

[1]) Баталака, II, 555.

[2]) Гласник Друштва Српске Словесности, св. III, стр. 150.

[3]) Споменик Срп. Крал. Академије, XIX, 15.

[4]) Гласник III, 150 и 151.

лаки), био је главни командант Милоје са уређеним батаљоном, муницијом и комором;

2. Испод њега на истој коси његови бећари;

3. Близу *Гор. Матејеваца*, где се налазила нека каменита кула (по казивању Ћосину), Петар Добрњац и Ајдук-Вељко с пешацима и коњицом;

4. На *Чегру* Стеван Синђелић с Ресавцима, ражањском и алексиначком војском;

5. На коси *Репишту* више Чегра Пауљ Матејић, млавски војвода; и

6. Испод *Теменог Врха*, а више Каменице војвода параћински Илија Барјактаровић, кога је, мора бити, Милоје из Делиграда прикупио ради ојачања.

Мештани су ми причали, да је на Репишту, Равништу и код Матејеваца било по три утврђења, а сем тога и на брду Попадики било је некакво утврђење, чији су се трагови још познавали 1878. године.

На Чегру било је највеће утврђење. Ја сам осмотрио овај положај с пролећа 1878. године, и тада је још местимично било трагова од грудобрана, и ако су сељаци прекопали цео Чегар, због сађења винограда. Утврђење је било постављено на највишем делу Чегровом, и имало је вид у главном правоугаоника. Фронт је окренут Винику, одакле су се нападу надали. Дуже стране (западна и источна) имале су по 260—280 корака дужине, а краће стране (северна и јужна) по 50—60 корака. Утврђење је добро положено према земљишту. По причању стараца, из околине, утврђење је било по средини подељено на две половине стрељачким ровом, који је био управан на дугачке стране. Војводин шатор био је у северној половини утврђења до преграде, али ближе фронту, а барутни магацин ближе јужној страни. „Шанац је био ограђен врљикама и ко́цима и имао је 3 топа, а ко-

њаника ни једног". вели Милован Кукић[1]). На јужној страни била су два улаза, на свакој половини по један.

У почетку у овом чегарском утврђењу била је посада из разних нахија, али на захтев војводе Синђелића, који бејаше командант у њему, да ова мешавина престане, изведе Добрњац своје људе из њега, и сем Ресаваца буду уведени војници Ражањске и Алексиначке Нахије. Према овоме цела посада могла је бити око 2000 људи.

Бој и последице.

До Ниша дошла је војска без боја, али је Вељко са својим коњаницима на путу између Ниша и Беле Паланке имао неког сукоба с Турцима, где је сигурно вршио проматрање и сукобљавао се с турским одељењима, која су Нишу почела у помоћ да стижу.

Кад је Милоје стигао у каменички логор и примио команду наступио је расцеп код војвода, јер је Петар Добрњац био и спремнији и чувенији, па је та несагласност била од штетна утицаја и на сâм тôк операција.

Илија Ћоса и Милован Кукић[2]) причали су, да је по доласку Милојевом пред Ниш, *држан ратни савет, да ли да се одмах нападне на Ниш, па се у томе војводе нису сложиле,* и тако су остали на својим положајима, изашиљући по околини мања крстареће одељења, која су се гдешто сукобљавала с Турцима и пљачку доносила.

Тако је то трајало извесно време, а међутим су се Турци у Нишу прикупљали, непрестаним придоласком одељења од Софије и Лесковца, па су после и они по-

[1]) Гласник III. 151.

[2]) Гласник III. 151 и 153.

чели Србе да нападају у њиховим положајима. До 5 маја[1]) Срби су већ одбили три турска напада.

Кад су се Турци добро оснажили, сем нападања на Србе пред Нишем, они почну правити испаде и у другим правцима. Диверсијама против Гургусовца (Књажевца), а доцније и против Соко-Бање Турци су ишли на ослабљење српске војске код Каменице, у чему су и успели. Најпре оде тамо Ајдук-Вељко са својим војницима из Бање и Гургусовца, али се ускоро врати; затим оде и по други пут, а за њим, после извесног времена, оде и Петар Добрњац са војницима Пожаревачке Нахије[2]), сем оних из Млаве под командом војводе Пауља Матејића.

Сигурно у то време, кад Добрњчеве војске није било на означеном месту, нападну Турци од Доњих Матејеваца право на чегарски шанац, и то пешадија, али Синђелићеви војници испадну из шанца и с великом штетом Турке разбију — прича буљубаша Милован Кукић[3]).

А Илија Ћоса опет вели: „После одласка Петрова на два дана, ударе Турци и пешак и коњик и топ на први српски шанац на Чегру, али се у том шанцу одбранише.“

Из овога се види, да су се Турци из дана у дан све више снажили, и једнако нападали; а Срби су се одашиљањима разних одреда слабили, али су се све јуначки бранили.

Решавајући час приближивао се је и катастрофа је била неизбежна, као што се то лепо може видети из једног писма команданта Милоја, од 5. маја, које ћемо касније навести.

---

[1]) Писмо Карађорђево књазу Прозоровском у Влашку (Устанак српски, стр. 116—118).

[2]) Баталака, II, 566.

[3]) Гласник, III, 154.

II решителни бој догодио се ускоро, по вероватноћи у *среду, 19. маја*[1]).

Тога дана Турци су напали чегарски шанац из Ниша путем преко Преволца, поред садашњег Синђелићевог редута (некадашње Митхад-пашине табије). Пошто су се устројили и Мухамеду помолили, напали су и пешаци и коњаници са великом жестином на шанац, али су са великим губитцима одбијени били. Турци су више пута понављали своје јурише, и на послетку, кад је Србима нестало муниције и кад су Турци својим лешинама испунили ровове утврђења, и преко њих као по равници прелазили, — продрли су у шанац и ту је настала лична очајна борба с кундацима и јатаганима. У том тренутку војвода Синђелић, видећи да се не може у шанцу одржати, упали из пиштоља осталу топовску муницију, и та експлозија разнесе и војводу и све Србе и Турке, који су се ту налазили.

За време док је Синђелић одбијао понављане турске јуришe, мештани су ми причали, да су неки војници из шанца на Равништу потрчали били Ресавцима у помоћ, али да их је Милоје сабљом у шанац повратио. То исто помиње и Вук Караџић у својој књизи „Правит. Совѣт Сербскіи“ (стр. 29).

---

[1]) Нису сви извори сложни у одређивању овога дана; али су од свију најсигурнији ови:

По Илији Ћоси, који је био очевидац овога боја, то се догодило у среду по Св. Тројицама, а то је 19. мај (Гласник III, 152)

Антоније Протић савременик ових догађаја вели, да је овај бој био 19. маја (Споменик XIX, стр. 15).

М. Ђ. Милићевић наводи такође исти дан, по неком запису у Минеју за месец мај у београдској цркви (Кнежевина Србија, стр. 798).

Због тога може се као поуздано узети, да се је несрећни каменички бој догодио у среду 19. маја 1809. године.

Коса[1]) пак прича, да је војвода Пауљ из свога шанца испалио неколико топова на јуришe турске, али да је после морао престати, кад су се са Србима у шанцу измешали.

Несрећа српска беше, што је већина коњаника српских била отишла с Добрњцем Гургусовцу у помоћ[2]), јер би ови могли успешно нападати Турке с бока при њиховом јуришању, и тако им отежавати напад; а Милоје био је неспособан, а можда и плашљив старешина, те није умео да у решителном моменту притекне Ресавцима у помоћ, и употреби сврљишке и београдске коњанике, и тако је њихова пропаст била неизбежна: сем неколицине што су с тешким ранама избегли, сви остали у шанцу Чегру са својим војводом Стеваном погинули су јуначки борећи се.

Неки писци[3]) веле, да је Милоје с посадом осталих шанчева, када су видели шта је с Ресавцима било, напустили шанчеве и топове, па побегли Делиграду, и да их је турска коњица гонила и многе исекла.

Милован Кукић тадашњи буљубаша Петра Добрњца вели: „да је Милоје рабрио своје људе и полако их довео до Делиграда[4]).

Неизвесно је кад је и како наступило повлачење српске војске испред Ниша ка Делиграду, али је вероватно, да то није било одмах чим је пао чегарски шанац. Ово се може извести отуда, што се скоро сви извори слажу у томе, да је целокупни српски губитак био око 3000 људи, а сам чегарски шанац имао је на 2000 бранилаца.

---

[1]) Гласник III, стр. 153.

[2]) Баталака II, 566.

[3]) Вук Караџић (Правител. Совјет, стр. 39) и Устанак Српски од 1806. до 1810. године (стр. 120).

[4]) Гласник III, 151.

Антоније Протић вели[1]), да је по његовом знању на Нишу изгинуло 3200 душа, и да су пропали сви топови и муниција.

Да је српска војска почела одмах да се повлачи, после пропасти Синђелићеве, извесно је, да би било много већих жртава од 3000 људи, јер су Турци имали коњице. Највероватније је, да је то повлачење настало у ноћ 19. маја и да Турци нису далеко гонили. Сем тога зна се, да је турска војска из Ниша дошла пред Делиград тек 26. јуна[2]), дакле да нису узастопце за српском војском наступали.

Приликом овога главног боја турска војска бројала је најмање 20.000 људи, док целокупна српска војска тада на свима положајима није имала ни 11.000 људи са 11 топова, јер су Петар и Вељко око 2000 људи и 2 топа са собом били одвели.

Али, и ако су Срби скупо платили насртање на Ниш, нису ни Турци јевтиније прошли од Срба у овим нападима, и ако су остали победиоци. Баталака[3]) наводи, да је приликом освајања чегарског шанца Турака изгинуло до 6.000. Борба је била упорна, Срби су одбијали више јуриша (по некима 5[4]), а Турци су налетали у маси, и с тога неће се погрешити, ако се узме као вероватно, да су и Турци имали цео губитак као и Срби. Само су за Србе веома тежак губитак били топови[5]), које су или у шанчевима оставили, или у хитном повлачењу напустили.

[1]) Споменик XIX, стр. 15.

[2]) Генерал Петров. Война Россіи съ Турціей. Томъ II. с. 280.

[3]) Књига II, стр. 567.

[4]) Српски Устанак, стр. 121.

[5]) У нишкој војсци било је свега 13 топова разне врсте и величине. Од њих 2 су однели Петар и Вељко, 3 су пропала у чегарском шанцу, а 8 у повлачењу за Делиграду.

Последице овога пораза за Србе биле су од огромно штетног утицаја у свима правцима и на свима бојним фронтовима.

Вест о пропасти на Каменици стигла је у Београд 23. маја[1]), а Карађорђе сазнао је о томе тек 9. јуна, јер се је од Новог Пазара кренуо 10. Јуна[2]), напустивши освајање новопазарског града; јер је варош већ био освојио.

Петар Јокић казује[3]) да га је Карађорђе послао нишкој војсци у помоћ, али је Јокић ову могао наћи већ у Делиграду.

Каменичка пропаст утицала је на рад свију војсака: *на свима фронтовима прешло се из офансиве у дефансиву*, јер је турски напад од стране Ниша био и највећи и најопаснији. Карађорђе похита Делиграду, а наредио је Сими Марковићу, да с војницима из Београдске Нахије што пре на Мораву — Куприји дође. Сем тога заповедио је да се Вељко, кога су Турци у Бањи били опколили, ослободи ове опсаде, и да се планински прелази на источној страни чувају.

Затим су настали бојеви око Делиграда и у Морави, али то не спада у ову расправу.

Ћеле-кула и Споменик.

Колико су Турци били кивни на Србе види се из овога њиховога зверскога поступка. Нису се задовољили да само убијају Србе и главе им одсецају, него је та-

---

[1]) Генерал Петров „Война“ II, 273.

[2]) Петров II, 278. Из овога се види да је вест о поразу прво дошла била Совету, па је овај о томе известио Карађорђа, али је то ишло веома споро, што доказује, да писмоносна веза између Карађорђа, Совета и осталих команада није добро уређена била

[3]) Споменик XIV, 56.

дашњи турски заповедник[1]) наредио, да се њихове главе одеру, па одеране узидају, а одеране коже штављене су, памуком напуњене, па у Цариград послате.

Тако је постала чувена „Ћеле-кула“, која и данас постоји поред пута цариградскога, одмах више Ниша, а на левој обали потока Габровца.

Кад је Исидор Николић 24. августа 1846. посетио Ниш и разгледао Ћеле-кулу, она је тада изгледала као што *слика 1* показује, како ју је он тада нацртао и у својим белешкама оставио, одакле је и ова слика позајмљена.

Исидор је овако описује: „Кула је четвороугална, висока је око 15 стопа, а у страни с пута цариградска и у противположеној широка је или дугачка 13 стопа и 4 палца; с друге две стране дугачка је од прилике 13 стопа. Има уоколо 56 реди глава, а у сваком по 17, дакле свега 952 главе. Лице куле од цариградска друма и овом противположено има у она 4 одјеленија, где стоје главе, од цигаља стројене квадрате и у овима налазе се кречом утврђене главе. Кула је покривена ћерамидом, но кров је сад у рђавом стању. У кули, по казивању Нишлија, нема глава, но само с поља у она 4 одјеленија са све 4 стране[2]).“

Такво је било стање Ћеле-куле 37 година после пропасти на Каменици.

Кад је српска војска освојила Ниш 28. децембра 1878. године, и тиме осветила каменички пораз, Ћеле-

[1]) По разним изворима у то време код Турака су били ови заповедници: Шашин паша лесковачки, Мустафа паша ђаковачки, Махмуд паша призренски и Малић-Цинић паша приштински. Из дунавске војске дошао је Исмаил бег сересни са Гушанац Алијом и Кара-Фејзија. Који је од њих имао главну команду, и који је ова зверства наређивао, непознато је.

[2]) Гласник III, 149.

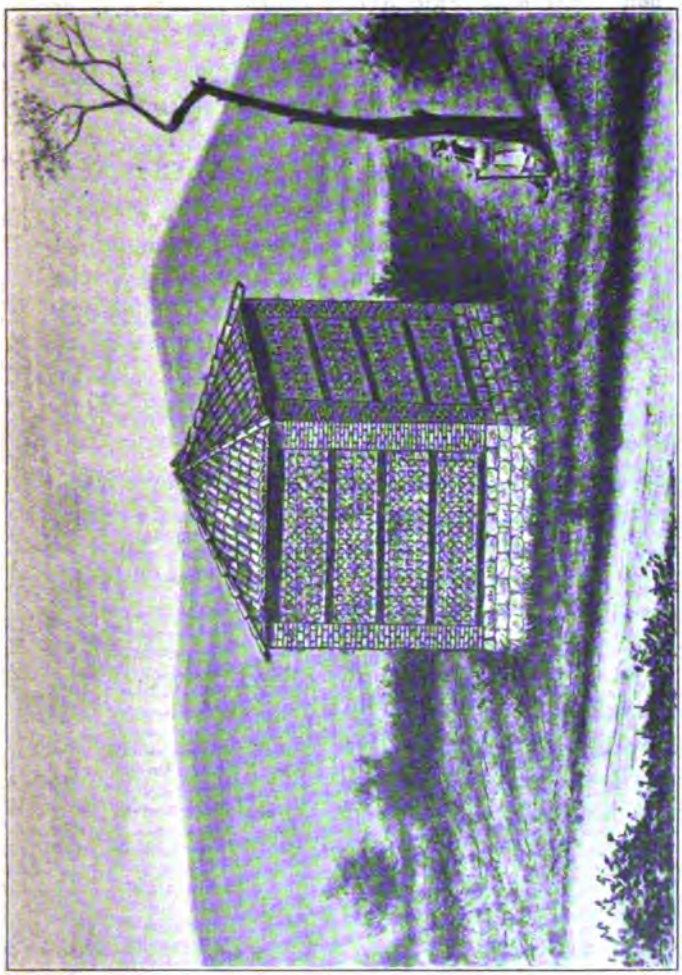

Слика 1. Беле-куле

кула изгледала је као што *слика 2* показује, коју је војни фотограф почетком следеће године снимио био. Тада већ Ћеле-кула није имала крова, а у њеним зидинама налазио се мали број глава.

Ослободилац Ниша, кнез Милан, наредио је, да се Ћеле-кула огради и да се над њом кров подигне, како би се од пропасти сачувала, те да и потоњим поколењима показује, како се за слободу жртвује. *Слика 3* показује, како је изгледала Ћеле-кула у том стању.

Али се признање народно чегарским јунацима није ни на томе зауставило. Приватном иницијативом прикупљени су у Нишу прилози, те је око Ћеле-куле 1892. године подигнута капела, а она у средини стоји као каква светиња, којој захвални потомци шиљу топле молитве за покој душе изгинулих јунака. *Слика 4* показује изглед ове капеле.

За време док је врховна команда српске војске у другом српско-турском рату 1877/8. год. била у Нишу, врховни командант, кнез Милан, наредио је, те је на Чегру, на највишој тачки где је шанац Синђелићев био, подигнут скроман споменик изгинулим борцима, од белог мрамора, који је лепо ограђен. На њему са нишке стране стоји овај натпис: „Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима, славно палим овде 19. маја 1809. нападајући Ниш“, а на противној страни: „Књаз Милан Обреновић IV и његова храбра војска покајаше их 28. декембра освојивши Ниш.“ *Слика 5* показује изглед овога споменика с венцима окићеног на дан његовог освећења.

Осем свега тога и српска војска исказала је своје признање чегарским јунацима приликом освећења овога споменика, када су сем многога народа учествовале једна чета пешака са једном батеријом пољске артилерије.

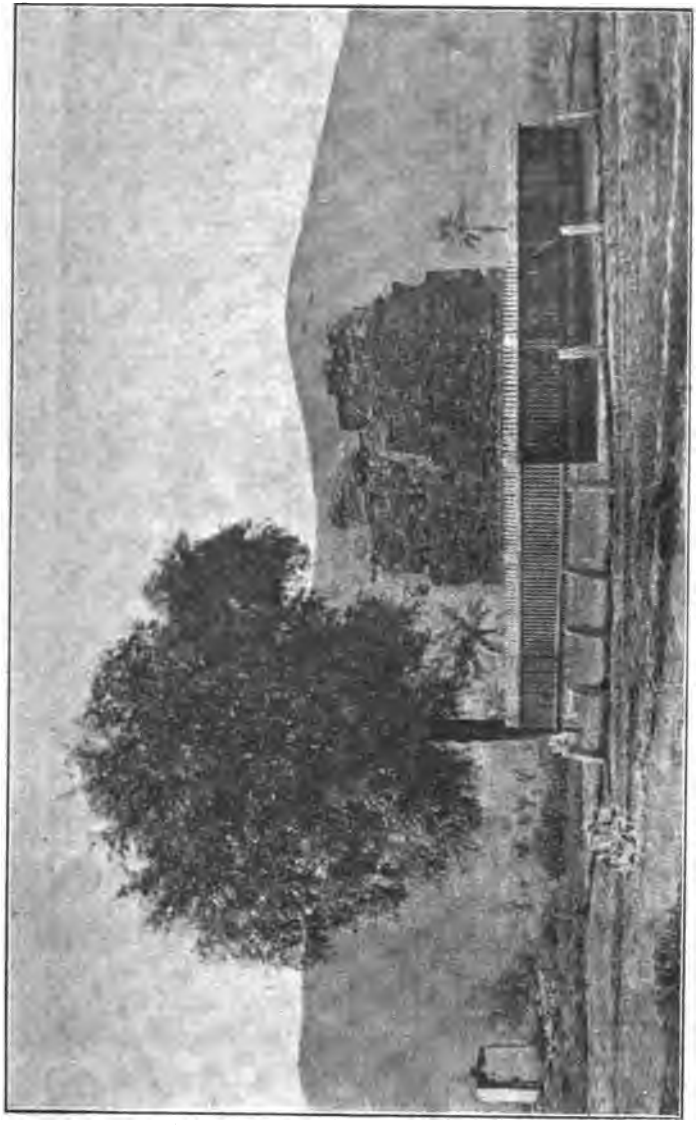

Слика 2. Ђеле-кула

Та тужна, али племенита свечаност извршена је 21. јуна 1878. године.

Тога је дана књаз српски *Милан М. Обреновић IV* освојитељ Ниша, на челу своје победне војске, присуствовао освећењу и чињеном спомену на Чегру Синђелићу и његовим јунацима, који су пре 69 година на овоме месту за слободу Срба и славу српскога имена изгинули. Топле молитве свештенства и скупљеног народа беху најбољи мелем душама изгинулих јунака; а одјеци

Слика 3.

Ћеле-кула

српских топова на њиховом гробу, што у њихову славу тога дана грураху, беху најјаснији доказ, да је њихова идеја остварена и да су славно покајани.

Беседник[1]), који је на њиховом гробу изложио славно дело чегарских јунака и описао њихову трагичку смрт, између осталога рекао је:

[1]) Писац ових редова, тадашњи ђенералштабни потпуковник, начелник операцијског одељења врховне команде.

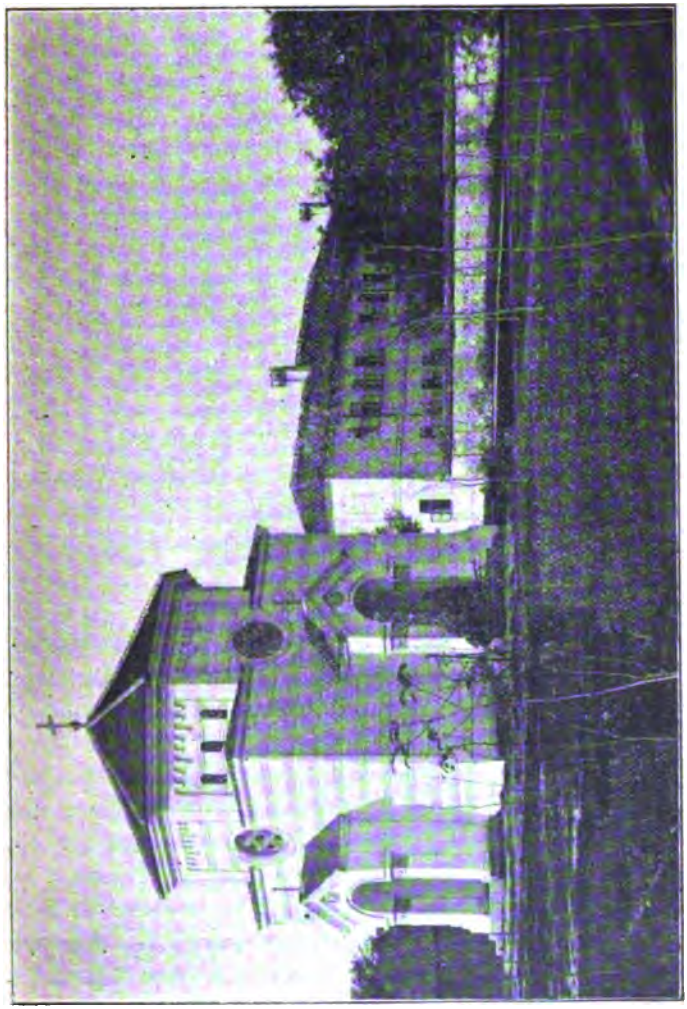

Слика 4.

Келе-кула

„Проливена српска крв у почетку овога века, родила је слободом *Кнежевине Србије;* а у исто време створила је основу за даљи рад. И доиста садашња наша два рата (1876. и 1877/8.) само су продужење српске толиковековне борбе, *која ће се тек онда свршити, кад се цео српски народ ослободи и уједини.*

„Неумрле слике наших изгинулих јунака из оба устанка, заслужују да их се српски народ до века сећа. Они су пали за ону исту идеју, за коју смо се и ми сада борили; они су изгинули не видећи успеха, а ми смо доживели да извршимо оно, за чим су и они тежили. О, колико смо ми од њих срећнији!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

„Наш данашњи скуп на овоме месту, један знак је више, да српски народ уме да поштује своје племените људе. Усред победне славе и усклика од радости, *српски владалац* са својом војском и народом, сећа се ево, изгинулих српских јунака 1809. год., и одаје им пошту и признање за њихово пожртвовање. Како је то племенито!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

„Прах, што га ногама овде газимо, покрива остатке неумрлог Синђелића и његових јунака; ово земљиште, на коме сада стојимо, покропљено је њиховом крвљу, али и крвљу њихових потомака из рата 1877. год.; с овога истог места, одакле је пре 69 година српски топ обарао налетајуће Турке, пуцали су у садашњем рату српски топови против тврдога Виника. Чегар је видео онда српски *пораз,* али је сада видео и српску *победу.* Ресавци су јуначки попадали на овоме месту за ослобођење Ниша, али их је српска војска са својим витешким *Књазом Миланом* на челу достојно осветила и *Ниш освојила.*

„О, спокојна буди блажена сени јуначког Синђелића. Српство ти је благодарно на пожртвовању. Српски

Слика 5.

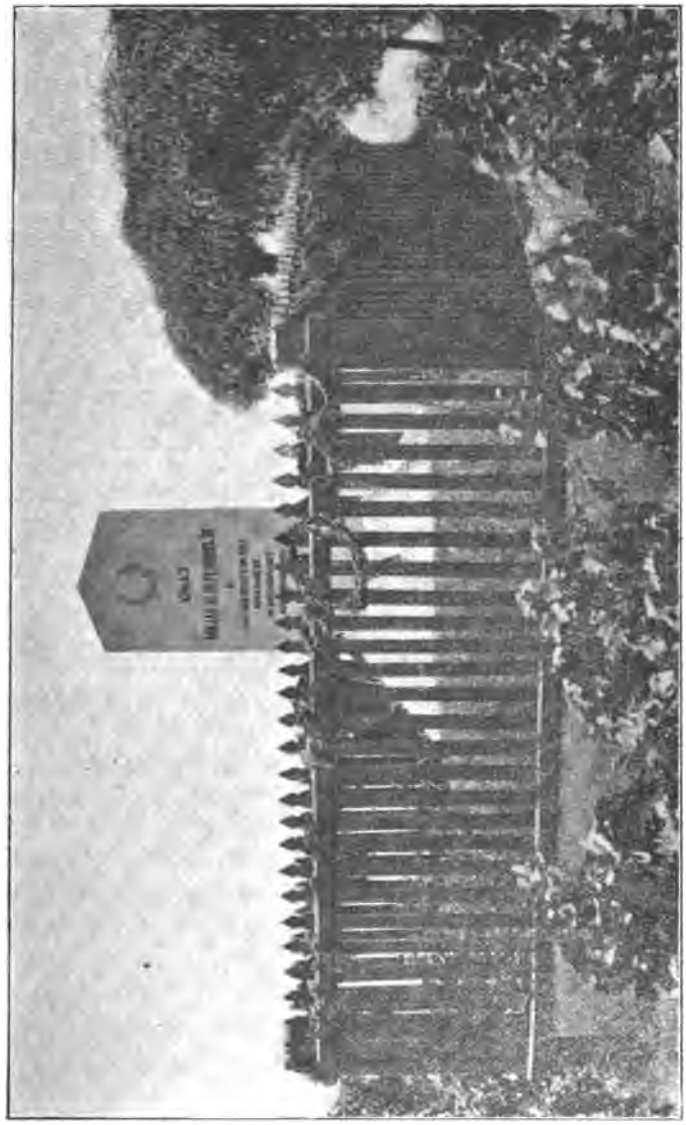

Споменик Синђелићев на Чегру код Ниша

весници не каже, него само даље наводи „да Родофиникин није у Совету прочитао ово писмо Главнокомандујућег, него га је само савијено у руци држао, док је вишенаведено изговорио“[1]).

Јаков Јакшић у своме рукопису[2]), који се налази у Архиви Српске Краљевске Академије, вели на једном месту о овом питању следеће: „У месецу Априлију љета подписанога около начала по истеченију с Турцима Премирна, Родофиник с полковником који се при њему находио дође Карађорђу весео у конак, извади своје писмо из Недара, и каже Карађорђу, дан муштулук с Турцима рат поново и ево от Цара и од фелдмаршала заповјест да сада ви ударите на све стране на Турке одавде из Сербіе, а наш ће фелдмаршал с великом армадом ударити на Турке одозго, и већ на два места наша воиска Дунав прелази, но вас фелдмаршал поздравља одма сада да ударите и да вас сада видимо, — *то наизуст изговори* а писмо нити сам прочита нити другоме даде да у њега завири, и када тако изговори писмо савіе опет у недра остави и оде.“

Даље у томе спису наводи Јакшић, да су „простосрдачни Срби“ веровали Родофиникину и после три дана ударили на Турке и „пет месеци Турке бију а Руси у Влашкој седе, и тако Родофиник оно уради што је Грцима обећао, ... сав свет види да Сербіа пропада а

[1]) Историја Срп. Устанка II, 550 и 551.

[2]) Наслов списа из кога ово саопштавамо, овај је: „Родофиников у Београду јакви живот, Сербов смертни тајни отров; природна горчка друга злоба, печајано сербско второ страданије. Нови план стари непријатељ у љету 1809.“ Ту се излаже план, који су начинили Родофиникин и митрополит Леонтије оба Грци, да Србе упропасте и излажу се њихове радње у Србији од 1809—1813. у разним приликама.

Прозоровски и немари Грцима хатер чинећи да му у Македонији штатуу направе(?!).“

Али кад смо чули српске писце, да чујемо и једнога Руса, па ћемо после закључак о томе донети.

У спису ђенерала Петрова[1]) између осталога стоји следеће:

Одговарајући на писмо кнеза Прозоровског од 1. априла Карађорђе у своме писму од 7. марта вели: „Из вашега писма ја сам дознао, да је Отоманска Порта објавила рат Русији. Ову објаву Портину ми узимамо као милост Божију, јер можемо боље доказати нашу истину љубав и привржeност к једновјерној и једноплеменој нам Русији.“

Даље Петров вели: „Са своје стране, Црни Ђорђе примив службено саопштење кнеза Прозоровског, да ће император Александар захтевати потпуну независност Србије, и према томе рачунећи на помоћ руске војске решио се, да нападно против Турака дејствује и да се сједини с Црногорцима и хришћанским житељима Босне, о савезу с њима говорио је Југовић[2]).“

„Кнез Прозоровски не верујући у могућност тога савеза и зато је саветовао Србима, *да не почињу наступање и да се држе строге одбране док руска војска не пређе Дунав.* Не водећи рачуна о томе Црни Ђорђе решио се је да напада на све стране запад, југ и исток“ (стр. 270).

Даље, на другом месту наводи одговор кнеза Прозоровског на писмо Карађорђево од 26. маја, којим је тражио помоћ. У томе писму кнежеву, сем осталога стоји и ова реченица: „Ја вам *наново саветујем одбранителну војну* за заштиту ваших, и да чекате док ја не

[1]) Война Росіи с Турціей, том II. стр. 267.

[2]) Кад је као депутат био код кнеза Прозоровског у Јашу.

ресем Дунав, када ће се и цео ваш страх пресећи" (стр. 275).

Ако размотримо изложене изворе и њихове писце, налазимо да се јако разликују, јер док Протић, Југовић и Баталака кажу, да је Родофиникин саопштио писмо кнеза Прозоровскога *Совету*, Јакшић вели, да је то учинио *Караџорђу*. Тако исто не слажу се ни у начину саопштавања тога писма, јер Протић и Југовић велэ да га је *прочитао*, а остала двојица да је само саопштење учинио. Сви се пак у томе слажу, да писмо није предао, него га је са собом однео.

Наши писци у време овога догађаја били су: Протић, писар код војводе Вујице Вулићевића, па тешко да је тада и био у Београду; Иван Југовић био је председник Београдског суда; Баталака тада је у Великој Школи учио; а Јакшић је био у Београду аџутант капетана Мијајла Ђурковића[1]). Протић је писао своју „Повесницу" 1853. године. Југовићев спис послао је неки Живко Скиптровић из Митровице с писмом од 17. фебруара 1815. Соларићу, који га је примио 12. маја исте године „у Млеткама", а штампан је тек 1846. у Липисци[2]). Баталака је писао своју „Историју" око 1860[3]), а Јакшић 1847. године, као што је на закључку првог дела овога састава означено. На крају пак целога састава стоји ово написано: „Ово е план у љету 1808. у највећој тајности сачињен, а у љету 1809. с најгором злобом рађен, а у љету 1810. без најмањега пристрастіа и хатара описан." Као закључак стављене су неке изреке, а испод тога стоји ово: „пре: 17. маја 1847.

---

[1]) Поменик М. Ђ. Милићевића, стр. 29, 195 и 218.

[2]) „Сербие плачевно пакипорабошчениј е" види насловни и последњи лист.

[3]) Поменик, 30.

Ј. Јакшић.“ По овоме би изгледало, да је ово препис а не оригинал, и да је овај написан 1810. године[1]).

Према томе овај би састав био најближи времену догађаја који расправљамо. Затим би долазио Југовићев спис, јер Скиптровић вели, да му је ово „мало дјело... сада при паденију Сербје на овом крају, до моие руку дошло,“ што би значило, да је пре 1813. године написано. Затим би по хронолошком реду долазила Протићева Повесница, па напослетку Баталакина Историја.

И ако су дакле ове изворе писали сувременици догађаја, не могу се као поуздани узети, јер се не слажу. Јакшић и Југовић својим списима најближи су догађајима, али баш они противно говоре о томе, коме је Родофиникин саопштење учинио, као и о начину саопштења. Још се из свију списа огледа мржња према Родофиникину, а Јакшић чак и кнеза Прозоровског ставља као његовог саучесника у завери против Србије. Али Баталака у својој Историји и сам себи противречи. Јер, док наводи дословце шта је Родофиникин у Совету рекао о прелазу руске војске, и да је Карађорђе на томе базирао отпочетак непријатељства с Турском (стр. 551, II) дотле одмах на страни 553 овако се изражава: „Кад је дакле све за обновљење рата готово било и *не разбирајући да ли и руска војска пређе Дунава у Бугарску прелази,* већ држећи да је већ у дејству, Карађорђе са својом војском следујуће расположење учини... и даље поделу српске војске и правце њених наступања.“

Ђенерал Петров у своме спису у два маха наводи речи кнеза Прозоровског како Србима светује одбрану док руска војска не пређе Дунав.

[1]) Међу посмртним списима Баталакиним налази се исти састав, под бр. IX, који је био својина Ђорђа Петровића, бившег председника касације, за који се не зна ко га је писао. Рукопис се разликује од Јакшићевог. Да не буде ово оригинал Јакшићевог преписа?

Ван сваке је сумње, да је у интересу руском било, да се Срби с Турцима не измире[1]), јер би тиме сва турска сила против њих управљена била. С тога је кнез Прозоровски и дејствовао на Србе свима средствима, да их одржи уз Русију, а то признаје и Петров на једноме месту где вели: „И ако кнез Прозоровски још није отпочео војна дејства против Турака, војна је била неизбежна, и зато је требало озбиљно мислити о Србима, да се не би измирили с Портом, с којом су већ започели преговоре“[2]).

Ту је сврху, без сумње, имао и Родофиникин у виду као руски агенат, па је настојавао свима средствима *да Срби зарате*. То је његов главни циљ, па се може тиме и да тумачи онакво његово понашање у саопштавању или прочитавању писма Прозоровскога.

Лако је могуће, да је у томе писму била и она препорука кнежева, „да се држе одбране док руска војска не пређе Дунав,“ коју Петров наводи. Узмимо да ју је Родофиникин и навалично пређутао, да би Србе што пре у рат увукао; али је њихова дужност била да чекају на прелаз руске војске, па да онда отпочну непријатељства. Да су тако поступили не би дочекали каменички пораз. Е, али српско родољубље и одушевљење за рат претегли су, и морало се оно догодити што се и догодило.

Зашто пак Руси нису у то време прешли Дунав изложићемо ниже.

2. *Закашњена руска офансива.* — Ђенерал Петров у своме честоспомињаном спису[3]) овако излаже тôк рâда руске дунавске војске у ово време:

---

[1]) Порта је Карађорђу чинила предлог за измирење преко Исмаил-бега Сереског концем фебруара, и овај је послао у Србију тефтердара Хаџи-Абдулу (Баталака II, 549; Петров II, 266).

[2]) Война II, 268.

[3]) Война II, 206—250 и 307—385.

„Ратни план главног команданта био је, да пре свега овлада турским тврђавама на левом брегу Дунава: Ђурђевом, Браилом и Исмаилом, док би Срби за то време имали да освоје Видин.

18. марта кнез Прозоровски кренуо се из Јаша, главнога квартира, ка Фокшану, да би лично присуствовао нападу Милорадовићевог корпуса на *Ђурђево*, чиме би непријатељства била отпочета.

Напад је био извршен 24. марта али без успеха. Руси су били одбијени и изгубили су 700 људи (стр. 213).

Од 8. априла корпус Голенишева-Кутузова отпочео је операције против *Браилова*, а 19. априла у ноћ извршен је ноћни наиад, али и овде без успеха. Руси су се морали повући с грдним губитцима (око 5000 погинулих и рањених, стр. 228). И овоме је нападу лично присуствовао кнез Прозоровски.

22. априла он добије писмо цара Александра од 10. ист. месеца, у коме му се излаже као неопходност што скоријег прелаза преко Дунава.

У писму од 10. маја (примљено 23.), цар јавља Прозоровском, да је Турска у сагласности с Енглеском и дозволила је, да њена флота уђе у Дарданеле. Затим налаже, да се Браила мора узети, а после заклонив остале тврђаве, не чекајући непријатеља пред Балканом, него с Божијом помоћи, ићи на Цариград“ (стр. 235).

Али кнез Прозоровски био је душевно утучен неуспехом ђурђевским, а нарочито браиловским, због великих губитака, „он се осећао неспособан да обнови решителна дејства и да пређе преко Дунава; он је провео мај, јуни и јули у потпуном нераду;.... убијен морално, физички немоћан он није смео ни помислити на прелаз Дунава; њега је плашила Аустрија, Мађарска, непогода, једном речи све“ (236).

Ови руски неуспеси и неактивност Прозоровскога учинили су, да су Турци један део своје војске окренули против Србије, и с тога је морала наступити катастрофа на Каменици и заузеће Србије до Мораве.

Император је још једном ставио на знање Прозоровском као потребу прелаз руске војске преко Дунава, али је он то сматрао за немогуће, и ако је Кутузов био за прелаз (стр. 241).

15. јула кнез Прозоровски молио је да се смени с главне команде и кнез Багратион буде назначен за његовог заменика, који и дође у Галац 25. јула (стр. 246).

Прозоровски умре 9. Августа, а енергични Багратион приступи остварењу царева налога — прелазу преко Дунава.

Све што је Прозоровски за Србе учинио, то је, што је наредио, да генерал-мајор Исаев пређе са својим одредом[1]) Србима у помоћ, који су се против града Фетислама налазили (око 1000 људи). У граду било је само око 400 Турака и с тога Исајев науми да град на јуриш освоји. Он нападне 9. јула у зору, али буде одбијен с великим губитцима (око 1000 погинулих и рањених (стр. 286), и врати се с одредом у Малу Влашку.

Багратион нареди да се одред Исајева појача и да опет иде Србима у помоћ. Сад се изроде борбе између Руса и Турака на острву Корбову, које су Руси утврдили и једнако поседнуто држали, ради олакшице прелаза преко Дунава.

27. јула корпус ђенерала Зоса прешао је Дунав између Рени и Исакче и ова 31. заузета, а 1. августа Тулча; даље 2. августа заузет је Бабадаг (Београд), 8-ог Мачин, 22-ог Хирсова, а 29. Црна Вода. 4. септембра Багратион потукао Турке код Ресавата пред Си-

[1]) Война, II, 310,

листријом а 11-ог почела блокада исте; 14-ог септембра предао се Исмаил.

Ови успеси руске војске учинили су, да је турски везир Хозрев, који је командовао војском, наложио, да се турска војска из Србије креће Рушчуку, и тако се је она почела поступно да повлачи: најпре с утока Мораве; 28. септембра повукла се је турска војска из Ћуприје Делиграду, а 6. октобра напустила је и њега и отишла Нишу и даље[1]).

Из овога прегледа види се, да је нерешивост и слабост руског команданта кнеза Прозоровског била главни узрок непреласка руске војске преко Дунава, те је наудила и Русима и Србима, а не што је навалично хтео да угоди Грцима, да би му у Мађедонији подигли споменик, као што Јакшић наводи. Али то што је неодлучност Прозоровскога наудила Србима решивост Багратионова поправила је; његова одлучна офансива спасла је Србију 1809. од пропасти.

3. *Српски ратни план.* Да је при одређивању ратнога плана за овај рат било усвојено Карађорђево мишљење, а не онакво какво је било, добиле би се ове користи: српска војска била би концентрисана на најважнијем фронту стратегијском, па би с јачом снагом, а ослоњена на јаке природне положаје (Куновицу и Грделицу), дуже и успешније могла да одоли навали турске војске, која је Нишу с Дунава и с Косова у помоћ долазила. Сем тога, том би војском, у таквом случају, без сумње командовао лично сâм Карађорђе, па би и морал био јачи и рад био снажнији и успешнији. То би вероватно учинило, да се српска војска одржи на тим положајима до прелаза руске војске преко Дунава, када би се и турска војска морала Дунаву повући, и тако би се избегла каменичка катастрофа.

[1]) Война II. 310.

Ови руски неуспеси и неактивност Прозоровскога учинили су, да су Турци један део своје војске окренули против Србије, и с тога је морала наступити катастрофа на Каменици и заузеће Србије до Мораве.

Император је још једном ставио на знање Прозоровском као потребу прелаз руске војске преко Дунава, али је он то сматрао за немогуће, и ако је Кутузов био за прелаз (стр. 241).

15. јула кнез Прозоровски молио је да се смени с главне команде и кнез Багратион буде назначен за његовог заменика, који и дође у Галац 25. јула (стр. 246).

Прозоровски умре 9. Августа, а енергични Багратион приступи остварењу царева налога — прелазу преко Дунава.

Све што је Прозоровски за Србе учинио, то је, што је наредио, да генерал-мајор Исаев пређе са својим одредом[1]) Србима у помоћ, који су се против града Фетислама налазили (око 1000 људи). У граду било је само око 400 Турака и с тога Исајев науми да град на јуриш освоји. Он нападне 9. јула у зору, али буде одбијен с великим губитцима (око 1000 погинулих и рањених (стр. 286), и врати се с одредом у Малу Влашку.

Багратион нареди да се одред Исајева појача и да опет иде Србима у помоћ. Сад се изроде борбе између Руса и Турака на острву Корбову, које су Руси утврдили и једнако поседнуто држали, ради олакшице прелаза преко Дунава.

27. јула корпус ђенерала Зоса прешао је Дунав између Рени и Исакче и ова 31. заузета, а 1. августа Тулча; даље 2. августа заузет је Бабадаг (Београд), 8-ог Мачин, 22-ог Хирсова, а 29. Црна Вода. 4. септембра Багратион потукао Турке код Ресавата пред Си-

[1]) Война, II, 310,

листријом а 11-ог почела блокада исте; 14-ог септембра предао се Исмаил.

Ови успеси руске војске учинили су, да је турски везир Хозрев, који је командовао војском, наложио, да се турска војска из Србије креће Рушчуку, и тако се је она почела поступно да повлачи: најпре с утока Мораве; 28. септембра повукла се је турска војска из Куприје Делиграду, а 6. октобра напустила је и њега и отишла Нишу и даље[1]).

Из овога прегледа види се, да је [illegible] и слабост руског команданта кнеза Прозоровског [illegible] главни узрок непреласка руске војске преко Дунава, те је наудила и Русима и Србима, а не што је [illegible] хтео да угоди Грцима, да би му у Мађелници подигли споменик, као што Јакшић наводи. Али [illegible] је неодлучност Прозоровскога наудила Србима [illegible] Багратионова поправила је; његова одлучна [illegible] је Србију 1809. од пропасти.

3. *Српски ратни план.* Да је при [illegible] ратнога плана за овај рат било усвојено Карађорђево мишљење, а не онакво какво је [illegible] се ове користи: српска војска била би [illegible] на важнијем фронту стратегијском, [illegible] а ослоњена на јаке природне [illegible] Хувавицу и Гделицу), дуже и успешније могла [illegible] турске војске, која је Нишу с Дунава и с [illegible] у помоћ долазила. Сем тога, том би војском у [illegible] случају, без сумње командовао лично сам Карађорђе, па би и морао био јачи и рад био снажнији [illegible]. То би вероватно учинило, да се српска [illegible] на тим положајима до прелаза руске [illegible] Дунава, куда би се и турска војска морала Дунаву повући, и тако би се избегла каменичка [illegible].

[1]) Война II. 310.

4. *Избор каменичкога команданта.* Што је Милоје, утицајем Младеновим код Карађорђа, био постављен за команданта српске нишке војске, то је пораз убрзало и увећало. Ово постављење осуђују и сви савремени извори наши.

У нишкој војсци налазио се је раније прослављени војвода Петар Тодоровић, Добрњац, који је своју храброст и способност био посведочио успешном одбраном Делиграда. Сем тога, велика већина нишке војске била је састављена из људи преко Мораве, из чије је средине и Добрњац био, с којима је већ толико пута ратовао, па им и добро познат био. Он је дакле био и чувенији и старији војвода од Милоја Петровића, Трнавца, новопостављеног команданта нишкој војсци.

Јасно је дакле било, да је ово постављење штетно утицало и на војску и на њене старешине, које се после и на делу показало. Од тога је трпео и морал и јединство у раду. У војсци се одмах створила подвојеност: једни су били уз Петра, а други уз Милоја, па то се огледало и приликом саветовања и доношења одлука шта и како да се ради.

Отуда су и допрла до данашњег поколења разна штетна мишљења: да је Милоје издао на Каменици, примив од Турака пуну лубеницу дуката; да је Петар навалично отишао Књажевцу, па и Вељка тамо послао, из освете према Милоју; да овај хотимично није дао људима из других шанчева да помажу Синђелићу, кад су га Тирци били напали, јер га је мрзео што је био привржeник Петров; и томе слично причање, које и савремени писци и народна предања казују.

Све пак ово долазило је с необавештености и неразумевања узрока тадашње несреће. Народу је било тешко и морао је наћи кривца, и тако неки су означили Милоја, а други Петра, према подељености ра-

сположења према њима. Међутим узрок несрећи није један. Али је неодлучност и неспособност Милојева узрок, те је несрећа узела онолике размере, што није морало бити, да је способнији командант заповедао пред Нишем.

5. *Оскудица у муницији.* Између других узрока и овај је допринео, да Срби пострадају код Каменице. Неки савременици, па и очевидци казују, да су Ресавци на Чегру одбили неколико турских јуриша, али да су подлегли кад им је нестало муниције. Ово тврди и један писмени документат из тога времена.

Командант Милоје под 5. мајем пише „Високославном Правителствујушчем Совјету", овако: „Познато вам творим, како сам до сада већ три поште послао, да ми џебане и војску што брже овамо пошљете, зашто војска турска сваки дан долази у Ниш и из сви страна, и ето до данас нити одговора од вас неимам, а камо ли да сте ми џебане и војску послали. Зато ако мислите нас у животу сачувати и ову сиротињу неизгубити, незадржано мезуљски џебану и војску овамо пошљете; зашто знате ли да ће нас Турци умуасерити[1]) до неколико дана, ако војска не дође. А колико сам џебане понео из Београда познато је Вам, и ето до сад до толико је дошло, *да више од 7 сандука нема у целом логору.* А сваки дан бијемо се и по 1000 пушака избацимо, из тога можете судити какова је нам нужда и невоља... Зашто ово није шала дирнути Турчина у живац[2]) а војске код нас мало имаде, да не знам од бриге шта ћу чинити, нити како ће се ово место одержати."

Даље брине се у писму о Делиграду што је остао празан[3]), па се боји „да Турци какву штету у њему не учине."

[1]) Опколити, затворити.
[2]) Што се напало на Ниш.
[3]) Ово је доказ да је посаду делиградску под Илијом Барјактаровићем себи привукао.

Још јавља, да су многи Турци изашли из Видина да харају, па је зато *истог дана послао Хајдук-Вељка с војском*, „да иде што брже на сретеније Турака“[1]).

Из овога се јасно види, да је каменичка војска имала веома мало муниције[2]), која се је до решавајућег дана (19. маја) још и више умањила, услед омањих бораба, које су главном бој претходиле. Дакле и оскудица у муницији била је један од узрока каменичком поразу.

Овде је прилика да се расправи погрешно мишљење, које се због каменичке несреће има о војводи Петру Добрњцу.

До сада изложених и разложених пет узрока довољно показују, зашто је српска војска пропала на Каменици. Али професор Ник. М. Савић у своме саставу „Бој на Каменици“[3]) каже на једном месту, „да је Петар Добрњац главни кривац за несрећу на Каменици.... јер је без нужде и наређења оставио бојиште на Каменици и одстранио са тога бојишта и Хајук-Вељка“ (стр. 143).

У томе се позива на Јеврема Ненадовића[4]), како је Добрњац њему и другима пре издисаја казивао, да је корсем он издао на Каменици, јер је *наговорио Вељка да иде у Гургусовац, па је затим и он за њим отишао, а Турцима поручио да ударе* (! стр. 142 и 143).

У истини пак стоји ово:

---

[1]) Отаџбина књ. XXXII, стр. 22. Ово је писмо из Збирке В. Богишића, коју је из руских државних архива у Петрограду прибрао.

[2]) Овај је узрок такође један од многих других био и у нашем рату с Бугарима 1885, што нисмо успели; јер већ у бој на Сливници Врховна Команда јавља дивизијарима да штеде муницију.

[3]) Просветни Гласник за 1888. год. стр. 93 и 136.

[4]) Гласник III, 154.

Из писма Милојевог Совету види се јасно, *да је он послао Хајдук-Вељка пред Турке, а не да га је на то Петар наговорио.*

Навод Ј. Ненадовића нетачан је, јер он није ни био у Јашу када је Петар умрО, па није могао ни знати шта је Добрњац пред смрт говорио. То се и тиме утврђује, што је Ненадовић казао, да је Петар боловао од неке гадне болести, док је њему озебла била рана на руци (фонданела) и од тога добио запаљење. Ненадовић је из мржње тако говорио о Добрњцу, јер је с њим у завади био[1]).

О одласку Вељкову и Добрњчеву Гургусовцу наводи и Баталака у својој Историји[2]), „да су то из паклене мрзости према Милоју учинили", и да му је то 1842. год. казивао брат Вељков Милутин, који је тада био бимбаша над коњаницима Вељковим. Али, како Милоје у наведеном писму каже, да је он Вељка с његовом војском упутио пред Турке, то се види, да и овај Баталакин навод не може да опстане. Петар пак отишао је Гургусовцу у помоћ на позив Хајдук-Вељков, каже Вук Караџић[3]); јер је Вељко повео са собом врло мало војника, само Бањчане, а Сврљижани коњаници остали су и даље пред Нишем са својим бимбашом Крстом Поповићем[4]).

Дакле издајства није било, што смо на Каменици страдали, него *стицај несрећних прилика*, а у првом реду: *прерана српска и закаснела руска офанзива.* Да један од ових узрока није постојао у исто време кад и

---

[1]) Петар је умрО у Јашу 6. Октобра 1831. а Јеврем се вратио у Србију у Августу исте године. Поменик М. Ђ. Милићевића стр. 141 и 407.

[2]) Део II, стр. 566.

[3]) Правител. Совјет стр. 29.

[4]) Гласник LXX, 182.

други, турска велика сила не би могла навалити на малену српску војску. Ова су дакле два узрока главни чиниоци српске пропасти.

Остала три узрока: српски ратни план, избор команданта нишке војске и оскудица муниције другостепеног су значаја. Да ови узроци нису постојали српска несрећа била би мања, а у срећном случају, ако би се српска војска, по мишљењу Карађорђевом, до прелаза руске војске на заузетим положајима одржала, могла би се катастрофа и отклонити. Али је у књизи судбине записано, да се све то догоди, што се је и догодило: да Србија претрпи једно велико искушење, у коме је поново осведочена српска храброст и истрајност.

Прелаз руске војске преко Дунава спасао је Србију од најезде непријатеља и повратио је у њене пређашње границе.

Енергија Багратионова поправила је оно што је слабост Прозоровскога нашкодила и Русима и Србима.

VII СОКО-БАЊА И ОКОЛИНА

(с 1 крокијем и 4 слике)

Соко-бања је центар, и географски и управни моравичке[1]) жупе алексиначке.

Река Моравица тече од истока на запад све до изнад села Бована, где окреће југу и код Алексинца утиче у десну страну Јужне Мораве. Глава јој је код села Читлука, где из једнога гротла извире вода у великој количини; али њене изворне приточице долазе још издаље, од села Скробнице и Орешца.

Долина Моравице већим делом ($^2/_3$) отворена је — од Скробнице до Клисуре, а остали део узан је, притешњен с обе стране планинама. Онај отворени део пресечен је више Читлука и Соко-бање планинским косама, које се нарочито с јужне стране до Моравице пружају и тако јој долину деле на три долинске карлице, од којих је најпространија доња у којој је Соко-бања.

Моравичка долина својим правцем и положајем била је увек спона између доњег дела Јужне Мораве и Књажевачког Тимока.

---

[1]) У Србији су две реке Моравице: *Алексиначка*, која утиче у Јужну Мораву код Алексинца, и *Ужичка*, која је глава нашој Западној Морави.

Још има и трећа Моравица, која је близу наше границе код Врања, и утиче у Јужну Мораву (звану још криву или Бинчу по старим споменицима) код Бујановца.

1. У *римско доба* долином ове Моравице пролазио је војни и трговачки пут од Praesidium Pompei (Нерићева Хана) преко Соко-бање у Трговиште (Timacum Minus), данашњи Књажевац, и даље низ Тимок на Дунав у Dorticum, а преко планине опет на Дунав у Ratiaria (Арчер-Паланку)[1]).

Још у римско доба позната је била минерална вода, која и сада постоји, и по остацима извесних постројa, она је и у римско [доба] употребљавана за купатила.

2. Из *средњег века* има више споменика у моравичком сливу (басену). То су рујине разних кула, замака и градића, који и данас на разним местима и под разним именима постоје.

Народно предање казује[2]), да су у време владавине деспота Високог Стевана подигнути ови градићи и куле:

а) На превоју између брда Крстатца и Огњињака, у коме је заповедао Старина Новак, с тога се то место сада зове *Новаковац*. Тај је градић био најјачи и бранио је прелаз из тимочке у моравску долину.

б) На огранку планине Озрена, на левој страни речице Градашнице, а изнад пута што из Соко-бање у манастир Св. Аранђел пролази. У њему је седео синовац Новаков Татомир, с тога се и данас зове *Татомиров град*. Он је затварао пролаз из долине нишавске и топоничке у Моравицу.

в) На уласку у Моравичку Клисуру, долазећи из Алексинца и од Нерића Хана, постојала је кула, коју је бранио Дели-Радивоје. Те се рујине данас зову *Кулина*, а налазе се на левој обали Моравице, изнад алексиначког насипа на брду.

Слика 1. показује садашњи изглед ове куле.

---

[1]) F. Kanitz, Bosnische Studien in Serbien, стр. 97.

[2]) М. Ђ. Милићевић, Летње Вечери, стр. 4.

Слика 1.

Кулина у клисури бованској.

Према овој кули с оне стране Моравице, на крајњој главици налазе се такође старе развалине и народ их зове *Кулинче.*

Изгледа да је Кулинче као на вишем брду служило и као стражара за преглед и осматрање, а обоје су, и Кулина и Кулинче бранили приступ у долину моравичку.

г) На каменом брегу у селу *Врмци* био је градић у коме је заповедао Грујица Новаков синовац. Овај је градић бранио пролаз из долине Кривовирског Тимока у Моравицу, и до данас се добро очувао.

д) На вису изнад клисурске механе, кад се из бањске карлице улази у теснац, што га планине граде, налазе се рујине, које народ зове *Градиште*, и казује, да је то била кула Дели-Радивоја[1]).

ђ) На $^1/_4$ часа више Соко-бање, испод брда Глогана у Клисури, коју граде Поповица и Глоган, на једном шиљастом чоту, налазе се развалине градића *Соколца*[2]) или *Соко-града*, у коме је, у време Високог Стевана турска војска седела, а њоме је тада заповедао Хамуз-бег или Хамза, војвода соколски и сврљишки. Он се беше одметнуо од Мусије и држао страну султану Мехмеду, као и деспот Стеван. Да их казни султан Мусија крајем децембра 1412. дојури у ове крајеве и пошто освоји Сврљиг, долети с војском у Моравицу. Тада је освојио

---

[1]) М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, стр. 785.

[2]) Под именом „Соко“ или „Соколац“ налазе се и данас остатци од више градића у српским земљама. Тако: 1. у Србији постојао је градић *Соко* у подринском округу, на речици Грачаници, порушен 1862. г. 2. *Сокол* градић у Конављу северно од Мрцина. 3. *Сокол* Сандаљев главни замак на саставу Пиве и Таре. 4. *Сокол* на извору речице Пливе. (Die Standelsstrassen und Bergverke von Dr. Const. J. Jireček, 24, 40 и 84).

и порушио Соколац, погубио Хамзу, а народ из околине раселио по царским спахилуцима[1]).

Сада се од Соколца још држе зидине дебљине 0.5 — 1 м. према важности, а у висину, како где, од 5 до 10 метара. Главни улазак у град био је с источне стране, па уз брдо у шестоугаону кулу. Главна кула је на југу и има везе с планином. Са западне стране један зид спушта се у долину и на крају има караулу за осматрање долине. Ту је веза с реком, и на тој страни налази се један зид као врата. И с те стране долазило се у град. Слике 2 и 3 показују изглед Соко-града, посматрана са северне и западне стране.

Спрам града, преко Моравице, на средњем врху брда Поповице, налазе се остаци некакве кулице, која је служила као стражара и затварала долину са северне стране.

е) На уласку у клисуру идући из Нерића Хана у Соко-бању, у пољу пред Кулином и Кулинчетом, постојала је у XV веку чувена варош *Бôван*, преко кога је водио и пут за Ниш из долине моравске. Ову је варош освојио и порушио Мусија после освојења Соколца, када су, вероватно и остали градићи и куле, порушене, које смо напред поменули. Ту се сада налази старинско гробље.

ж) Године 1690. и 1737. Немци су освојили Соко-бању од Турака, али у њиховој војсци била је већина Срба[2]).

4. У *XIX веку* најпре Срби сами ослобођавају Соко-бању од Турака, а за тим то чине браћа Руси, па опет Срби, што је све текло овим редом:

а) *Ослобођење Бање.* — Око Ђурђева-дне 1808. године Хајдук Вељко, пошто је прошле године Црну

[1]) Историја Српског Народа, од Љ. Ковачевића и Љ. Јовановића. Књ. II, део I, стр. 19.

[2]) Кнежевина Србија, стр. 805.

Слика 2.

Бањски град (Соколац).

Реку ослободио од Турака, нападне на Бању, освоји ју и после Сврљиг и Гургусовац очисти од Турака, па се настани у Соко-бањи, као војвода бањско-сврљишки[1]).

Слика 3. Бањски град (Соколац).

Петар Јокић[2]) овако прича о Вељкову ослобођењу Бање:

[1]) Гласник Срп. Уч. Др., књ. LXX, 169.
[2]) Споменик XIV, стр. 54.

„У пролеће удари на Бању и отме је. Ту у шанцу остави Ивана. Сам пак начини шанац у Пољаници (у Кривом Виру) и ту остави Милисава. Узме сврљишку кнежину и ту остави буљубашу Крсту. После узме и Гургусовац и ту остави Тошу. У шанцу на Кијаку, у брестовачкој капетанији, постави Ђоду из Стењевца у Ресави.“

Исте године Вељко је ишао у помоћ Миленку код Малајнице.

б) *Српски напад на Бању.* 1809. био је Вељко у каменичкој војсци код Ниша, али је одатле по налогу команданта Милоја отишао с Бањчанима да брани Гургусовац и Бању од Турака. Ну како је Вељко имао мали број војника, то га Турци под заповедништвом Гушанац-Алије, затворе у Бањи и он то достави Кара-Ђорђу, који се око половине јула бејаше повратио од Новог Пазара и похитао Делиграду.

Ценећи храброст и значај Вељков у српској војсци Карађорђе нареди Миленку Стојковићу да са својом војском оде тамо, и да Бању поврати, или да бар Вељка ослободи од Турака.

Анта Протић[1]) пише да је у тој војсци сем Миленкових браничеваца био и Вујица са смедеревцима и неки део из београдске нахије под кнезом Аксентијем и Чарапићем.

Анта даље каже, да је војска дошла у Криви Вир, сигурно идући преко Брезовице. У Кривом Виру искупила се сва војска; ту је стигао војсци Младен Миловановић, председник Совета и примио команду над целом војском. То није било по вољи Миленку и Вујици. Војске је било, по Анти, 10.000 људи са 6 топова[2]).

---

[1]) Споменик XIX, стр. 18 и 19.

[2]) Баталака вели, да је српска војска цела имала на 5000 љ Историја II, 574. Како је Анта Протић био писар Вујичин, те је

На Преображење, 6. августа, одмарали су се, а сутра-дан пошла је војска к Бањи преко планине, путем испод Ртња, и кад су се испели настао је велики одмор и саветовање о нападу на Бању. Младен је био мишљења „да се иде подоцкан, па ако Турци нас разбију отеће мрак.“ Миленко и Вујица били су томе противни, али остаде по Младеновом нахођењу.

Одатле се војска доцкан крене и у мрак сиђе у реку. Вујица с 30 коњаника ишао је напред као предводница, у којој је био Анта Протић. Он вели „Срби наши без управе нададу вику „јуриш“ и загрме тобоши и таламбаси, а имаде читав сат далеко Бања и Турци.“

У то наиђе на предводницу турска патрола, која опали из пушака на што одмах и српске. Кад се пуцање уталожило, српска војска прибра се под једну планину. Миленко и Вујица светују Младена да се ошанчи ону ноћ, али он не пристаде. У јутру Турци ударе друмом те покупе српску комору и однесу у логор, а српска војска то мирно гледала.

9. августа Младен заповеди Чарапићу, те он са својом војском заузе једну главицу и ухвати бусију. Око ове главице — вели Анта — све је поље, а у њој је граждак, да се човек силом може да провуче. Чарапић се је тог дана борио и одржао до мрака, где се и утврђивао. Борба је била с делијама коњицима, који су имали кипља (миздраке), а носили су калпаке и чизме, по Антином опису. Наши коњаници нису у бој учествовали, јер их је Младен некуда био послао. Турци су неколико пута јуришали, али су увек били одбијени.

и у овој експедицији учествовао, па с тога он и више веровања заслужује. Баталака и напад на Бању описује, али врло укратко и непотпуно; види се да је писао по казивању непоузданих људи.

Око ићиндије поромиња кишица, а Хајдук-Вељко[1]) истрча из свога шанца и дође српској војсци, љутећи се, што није по његову плану ударено, па би Турци били разбијени. Затим се врати у свој шанац, па видећи да нема помоћи, како се смркне отвори шанац, пропусти крадом жене и децу, па после са здравима продре у српску војску, а рањенике морао је у шанцу да остави, које су Турци сутра-дан исекли.

У овом боју Срби су имали око 60 мртвих и рањених. Међу рањеницима били су Хајдук-Вељко у ногу и Стева Живковић из Београда. Тада је јуначки Вељко узвикнуо: „Волео бих да сам погинуо, но ова несрећа што се случила.“

Војска се још исте ноћи крене на Бањицу, где је био стари Вељков шанац. а сутра дан, преко Кривог Вира и Брезовице к Параћину, где се војска подели: Младен с некима оде Делиграду, а Миленко и Вујица оснују прозвани од Турака *Домуз-логор* (свињски логор), јер су на њ ударали више пута, па га нису могли освојити[2]).

Тако се заврши овај лепо започети, а рђаво завршени поход на Соко-бању.

---

[1]) Прича се, да је за време, док је Вељко био опседнут од Турака, неки Арапин позвао једног јутра Вељка на мегдан. Вељко је био рањен и у грозници лежао под шатором. Момци му нису хтели ово јављати, знајући да је болестан; али и сутра дан изађе Арапин, ружећи Вељка, тада му неки од његових бимбаша то јави, молећи, да један од њих изађе Арапину на мегдан. Вељко то не дадне, него устане из кревета, а његов сејиз (Гојко из Лалинаца), спреми му коња и Вељко појаше. Чим Арапин угледа Вељка на коњу он се почне повлачити дотле, да су момци једва могли да виде Вељка. Тад Арапин стаде и опали из пиштоља на Вељка, али га не погоди. Вељко полети на коњу и једним ударом сабље одсече му главу. За тим се врати у логор носећи Арапинову главу и наново легне у постељу. (Гласник LXX, 175. Чланак Драгољ Јовановића).

[2]) Повесница Антонија Протића. Споменик XIX, 19.

О местима, на којима се српска војска код Бање борила, Анта тако неодређено говори, да је немогуће да се поуздано одреде. Ја сам 1875. године прегледао околину Бање и нашао сам неке трагове утврђења на Главици и Превалцу, али су они били окренути Књажевцу, дакле за одбрану Бање, а не против ње.

Осем утврђења на Главици, спуштајући се с ње ка Бањи, налази се једна главичица и на њој шанчић, који туче Бању, али је с Главице доминиран. По описивању Антином мислим, да ће то бити оно место, на коме је војвода Чарапић са својим људима заузео био положај, борио се па и утврђивао.

Хајдух-Вељко имао је шанац око цркве и до амама, а по Баталаки[1]), имао је 150 коњаника бећара, када је кроз турску војску продрО.

в) *Руси освајају Бању 1810.* — У лето ове године навали везир Хуршид (Рушић)-паша с великом војском (око 40.000). Анта вели[2]) да је турска војска тада узела други правац, обилазећи Делиград, и преко Суповца ударила левом обалом Мораве на Крушевац.

Карађорђе видећи толику силу турску обрати се Русима за помоћ, који, удружени с нарочито одређеним српским одредом под Вујицом Вулићевићем, освајаху у Крајини поједина места од Турака.

Командујући руском војском у Крајини ђенерал граф Цукато одреди пуковника графа Орурка, да иде Карађорђу у помоћ и стави му за тај циљ на расположење: „Ладошки мушкетирски полк, баталион волинских улана од 4. козачког Исајева полка, 300 Срба добровољаца и 2 топа донске артилерије“ [3]). Анта вели да је

[1]) Историја Срп. Устанка II, 574.
[2]) Споменик XIX, 22.
[3]) Петров. Война, т. III. 180.

овоме одреду придат и Хајдук-Вељко с 1000 бећара и људи из своје команде.

Пошто је помоћ била веома хитне природе, то је и овај одред ишао путем не ударајући на Гургусовац, у коме су се Турци налазили, него, сигурно преко Бољевца и Рашница, стигли пред Бању 21. августа.

Турци су у Бањи имали два утврђења: једно на брду, изнад цркве, а друго код цркве, у коме се налазила кула од дрвета.

Анта наводи да Руси због хитања Делиграду нису мислили ни да нападају Турке у Бањи, али кад ови почну наше да грде и да их исмејавају, тада Руси оставе пртљаг, па само с пушком у руци јуришају на доњи шанац; за сат га освоје и кулу запале. Турци многи изгину, а 27 рањених заробе Руси. Шанац на брду у коме је било до 500 Турака, није испалио ниједне пушке него се преда, и Руси их с оружјем пропусте у Ниш[1])

Петров[2]) пак овако говори о томе догађају:

22. августа у 7 часова у јутру, по извршеном проматрању турских утврђења, граф Орурк реши се за напад.

Турци имађаху у посади на 1000 људи, од којих 300 коњаника беху истурили напред. Против њих Орурк пошље добровољце уланске и козачке, а за њима пошље волинске улане. Турска коњица изађе на сусрет, а пешадија из шанчева обори ватру.

„За неколико минута турска коњица почне бегати а Орурк заповеди потпуковнику Савоини, да с два батаљона ладошкога пука, нападне ближе турско утврђење, у коме се налазило на 400 Турака с једним топом. Потпуковник с једним батаљоном нападне турски шанац,

[1]) Споменик XIX, 22.
[2]) Война II, 181—183.

и поред силне картечне и пушчане ватре, допре до рова, али се ту батаљон почне колебати.

„Кад то Орурк примети, стави се на чело другом батаљону и јурне на шанац. Овај налет покрене и застале из првог батаљона, те сви сложно јурише, освоје утврђење и $^3/_4$ посаде потуку. Око 90 Турака, већином рањених, заробљено је.

„Таир-бај, командант Бање, видећи пропаст предњег утврђења, пошље парламентаре и понуди предају, коју граф Орурк прими, и тако заузме Бању 22. августа.

„Све Турке, који су се предали, пропусте с имањем у Видин, али су дали часну реч, да више против Руса у овом рату не војују. За сигурност задржата су два јемца. 90 заробљених остали су у ропству. Турци су предали и сву имовину државну што је припадала утврђењима.

„При овом нападу Руси су имали 36 мртвих и 176 рањених, а Турци око 600. Том приликом рањен је и Србин Милисав Ђорђевић, кнез црноречки, што доказује да су и неки Срби учествовали у нападу[1]).

„Све што је од Турака ратне спреме задобивено граф Орурк предао је Србима и у Бањи оставио Хајдук-Вељка[2]) с 300 Срба; а он се је 23. августа с целим својим одредом и остатком Срба кренуо даље Карађорђу у помоћ“, и то преко Мозгова, и кад у Делиграду тада није била потреба, даље преко Ћићевца и Мораве у Варварин.

---

[1]) Гласник LIV, 225.

[2]) Петров вели, да је Вељко остао у Бањи, а српски извори наводе, да је он био у бој у на Варварину и да је тамо рањен. Може лако бити, да га је Карађорђе тамо позвао, полажући много на његово јунаштво. Шта више у повратку из Варварина, на заузимање Орурково Карађорђе је у Делиграду опростио Хајдук-Вељку и наново га поставито за војводу у Бањи (Баталака II, 805).

г) *Догађаји 1811. године.* — Кад сам 1875. проматрао Бању и њену околину, г. Живан Стојановић, стари свештеник из Бање, који је се родио 1792. год. и био писар код војводе Ивана Ђорђевића из Мужинаца причао ми је, да је 1810. године долазио у Бању Кара-Ђорђе, када је и Вељка преместио из Бање за војводу крајинског у Неготин. Али, како Вук Караџић[1]) и Баталака[2]) стављају премештај Вељков у 1811., то сам га и ја у ову годину пренео. Јер 1810. год. после бојева варваринских Карађорђе морао је ићи на Дрину у помоћ Јакову. Следеће пак године нису Срби имали много посла с Турцима, па је и Карађорђе могао тада долазити у Бању, ради прегледања и уређења тога краја.

Из тога времена остао је један споменик који и данас опомиње на Карађорђа, јер се зове *Карађорђев Шанац.* То је утврђење на *подини,* тераси, више алексиначког насипа, поред речице Градашнице (види кроки код тачке А).

То је у главноме четворострани редут чије су стране овако окренуте: *источна* према Бањи и на њеним угловима налазе се два бастиона и табле за топове; *северна* према моравичкој долини, она је наслоњена на саму ивицу терасину; *западна* према Градашници, на левом крају преломљена угнуто, такође наслоњена на ивицу; *јужна* страна према Рипањки, преломљена испупчено. На јужној страни постојала су два излаза за испад и саобраћај. На јужној и северној страни ископан је и задњи ров, на другим двема странама подигнуте су биле мале траверзице (браници), управне на грудобран, за чување браниоца од уздужне и доминиријуће (надвишавајуће) ватре са Рипањке; а да се задња (западна)

[1]) Скупљени историјски и етнографски списи. Књига I, 231.
[2]) Историја II, 867.

страна сачува од фронталне (источне) ватре у леђа, подигнуте су две уздужне траверзе. Барутни је магацин иза северне стране. Фронт је утврђења према Бањи, где има добро поље за дејство. Посада један добар батаљон. Утврђење је зналачки постављено и јако подигнуто[1]).

Исте године кад и Карађорђе долазио је у Бању, по казивању Стојадиновића, и Младен Миловановић, попечитељ војни. И он је оставио споменик своме доласку, јер је подигао шанчеве на *Главици* (види кроки код Б).

То је једна неправилна, испреламана линија, с фронтом према Гургусовцу (истоку, уз Моравицу), која је према Бањи била отворена. Овај шанац подигнут је на предњој ивици брда Главице и брдашца, које ову са Превалцем спаја. Грудобран је удешен лепо према земљишту, без призрења на вид утврђења; крила су повијена у назад. На Главици има 5 бастиона с таблама за топове и предтерен стављају под унакрсну ватру. На Главици налази се један излаз за испаде, а други је на десном крилу, баш поред пута на преслу. Барутни магацин био је за средином линије на Главици, заклоњен висом. Грудобран је слабијег профила од Карађорђевог шанца.[2])

Свештеник Бањски г. Ж. Стојадиновић причао је, да се сећа ових старешина из првога устанка, који су из ових крајева били:

1. Иван Ђорђевић из Мужинца, војвода бањски;

2. Крста Поповић из Шљивовика, у Сврљигу, војвода сврљишки;

---

[1]) Који жели боље да познаје детаље овог утврђења нека види на плану, који је приложен моме чланку „Грађа за новију историју Србије“ (Гласник Срп. Уч. др. књ. XLVIII).

[2]) И овога шанца детаљи могу се боље видети у Гласнику XLVIII.

3. Првул Н. тимочки, погинуо код Бање;

4. Милисав Ђорђевић из Ласова, зајечарски;

5. Маринко пиротски из Пирота, водио добровољце у Крајини, па га Турци ухватили и убили; и

6. Ивко Цава из Кривог Вира.

После Вељка био је старешина Бањски Иван Ђорђевић, који је почетком 1815 добио титулу војводе. Под 14. априлом 1811. налаже Карађорђе[1]) Ивану, војводи Крсти и неким кнезовима да утврђују Бању.

Иван је остао у Бањи до опште пропасти 1813. године, када је и Бања и цела Србија пала наново у турско ропство.

До 1833. Бања је била у турским, а те је године, кад и целих шест округа, повраћена Мајци Србији.

До 1836. у Бањи је била управа округа *бањског*, што јој стара слава још даваше важност. Под 20. фебруаром 1836. округ бањски подељен је на два: *алексиначки* и *гургусовачки*, па и седишта окружних управа премештена у Алексинац и Гургусовац (Књажевац).[2])

Од тада па и данас у Бањи је седиште начелника среза бањскога. Само после првог српско-турскога рата, у 1877 год. у Бањи је становао књажевачки окружни суд, јер је Књажевац био погорео од Турака.

Али и ако је Бања сад само среско седиште, она је лепо и здраво место, с дивном околином, здравом

---

[1]) Деловодни Протокол Карађорђев, стр. 135, № 1324.

[2]) Српске Новине за 1898 г. Бр. 122. Нумера акта о овој подели била је Бр. 364 Советска, а Бр. 213 Бањског Исправничества (Начелства).

пијаћом и лековитом минералном водом. Горди Ртањ (види сл. 4) прави с околним планинама прекрасну

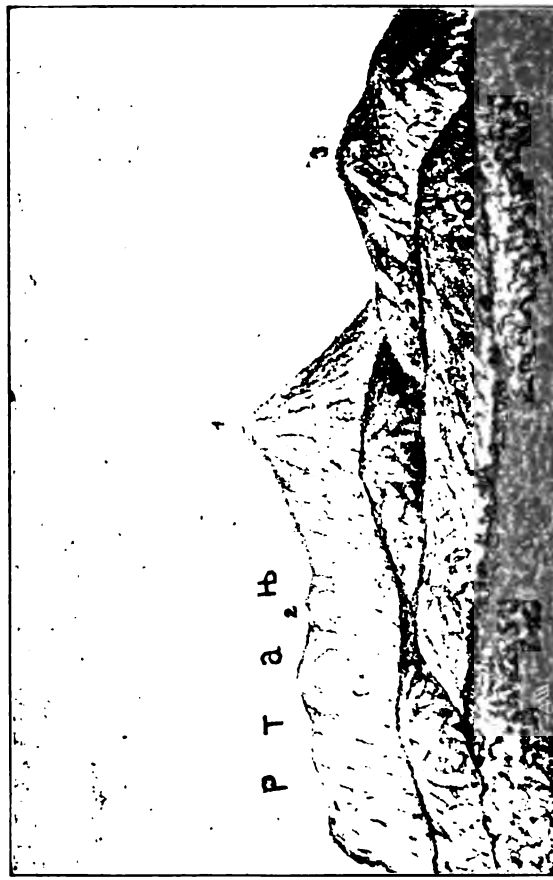

Слика 4.

Поглед на ртањ са Кадијор. шанца

панораму за око и душу, као што свеж планински ваздух окрепљава тело.

Соко-бања и због историјских споменика, као и због природних лепота заслужује да се посети.

VIII МАЛАЈНИЧКИ БОЈ

(с крокијем)

По Баталаки[1]) и Анти Протићу[2]) почетком 1807. године, Миленко Стојковић, по налогу Карађорђеву, крене се с пожаревачком и браничевском нахијом на исток, да устанак у Крајини подигне и ову од Турака ослободи. С њиме је био и војвода Петар Добрњац, а касније к Малајници дошао је и Хајдук-Вељко са својим бањчанима.[3])

Кад је дошао до Пореча, тамошњи турски заповедник Пореч-Алија побегне у Адакале и Миленко заузме Пореч и остави посаду у њему.

Затим се крене даље и спусти у Крајину, где дигне устанак, па да би имао ослонца за свој даљи рад, Миленко подигне код села Штубика јако утврђење, у коме остави око 200 војника посаде, па се даље крене у Крајину, ка Неготину.

Мула-паша, који је после Пазван-Огла[4]) постао заповедником Видина и његове области, пође у Крајину

---

[1]) Историја I, 256.

[2]) Повесница. Споменик XIX, 13.

[3]) Гласник Срп. Уч. Др. књ. 2 IV, 222.

[4]) Овај је паша умро 15. Јануара 1807, а њега је заменио Мула-паша.

с војском, да отуда Миленка протера, пошто је Крајина Видинском Пашалуку припадала. С њим пође и Гушанац-Алија и 5—8000 крџалија.

Миленко пред јачом турском силом одступи и повуче се у своје утврђење код Штубика које је било подигнуто на коси Нерезини,[1]) баш до самога села (види кроки шанац 1). Миленко могао је тада имати 2—3000 људи.

Мула дође с војском за њим и опколи га својим утврђењима. Тако Мула-паша подигне ова утврђења:[2])

1. Код А, на коси Плаветници, изнад села Малајнице било је главно утврђење.

2. На вису Дубрави, на левој страни реке Замне, код Б.

3. Испод њега ближе реци, код В.

4. На вису Адамова Бара, источно од Штублика, код Г.

5. На вису Дрењару, на левој обали Замне, према Миленковом утврђењу, код Д.

6. На коси Нерезини између Замне и потока Ливаћа била су три утврђења, код Е, Ж, З.

Тако је Миленко био опкољен од Турака са свију страна, па му је тешко било за доношење хране, чак и саме воде. Ово је очајно стање трајало око месец дана. Најпосле су се Срби прокрадали кроз турске страже, те у пољу брали пшеницу и по шаку свакоме делили. За воду су били начинили један тавник (потерну, покривени пут), од шанца до реке Замне; али су их Турци

---

[1]) Ја сам био у Штубику 14. октобра 1889. и промотрио околину. У Малајницу нисам могао отићи, с тога тамошња утврђења означујем по руском извору.

[2]) По српским изворима Турци су имали 7 шанчева, а ђенерал Петров на своме крокију означио је 10 турских и 11 српских утврђења, што према земљишту и људству не може опстати.

из шанца на Дрењару тукли из шишана, те су тако и у води оскудевали.[1])

Миленко је известио Карађорђа о своме опасном стању и молио за скору помоћ. Исто тако обратио се Миленко и руском генералу Исаеву за помоћ, који се тада са својим одредом налазио у Малој Влашкој.

Карађорђе похита с нешто своје резерве, и нареди да пођу смедеревска и грочанска нахија, и тако се искупи, које пешака које коњаника, на 4500 војника (по Баталаки). У овој војсци, сем Карађорђа, били су војводе: Станоје Главаш, Вујица Вулићевић, Вуле Коларац и Танасије Чарапић. Карађорђе нареди, да се пешаци укрцају у лађе, а он с коњаницима удари преко Мајдан-Пека и Милошеве Куле, те стигне Штубику почетком месеца Јуна.

И ова војска према Турцима почне да се утврђује и подигне ове шанчеве:

1. На вису, што се зове Карађорђева Главица, северно од Штубика, у коме се налазио Карађорђе са својим војницима, због чега је тај вис и добио његово име (№ 2).

2. На коси Дрењару, ближе Замни (№ 3).

3. На коси између потока Ливађа и Миљковачког два утврђења (№ 4 и 5).

На тај начин и ако су Турци били затворили својим шанчевима Миленка у шанцу № 1, они су сада били опкољени новим српским шанчевима.

Сад су настале чарке и артилеријске борбе између Срба и Турака, које су трајале неколико дана.[2]) Веза

---

[1]) Кнежевина Србија М. Ђ. Милићевића стр. 972. Гласник LIV. 223. у чланку „Црна река“ од Др. Јовановића.

[2]) Француски агент у Видину, командант Мериаж, у писму од 9 јуна, јавља министру иностраних дела, да је Црни Ђорђе с

с Миленковим шанцем одржавана је само ноћу и то кришом.

У то време стигао је у штубички логор Карађорђу изасланик црногорског владике Петра војвода Сава Пламенац, ради споразума о заједничком раду, о чему је Карађорђе писао Владици из логора под 13 јуном.[1])

Карађорђе желећи да дође у везу с ђенералом Исаевим, одреди Миленка и Вула с 300 коњаника и они продру до Великог Острова и на њему се састану с Исаевим 8. Јуна.[2]) На том састанку био је и Анта Протић.

5000 Срба напао 7-ог јуна Турке код Штубика, да би ослободио опсађене Србе под Миленком; борба је трајала 22 часа. Кирсанли-Али и Делибадри издржали су овај напад и зауставили Црног Ђорђа. Хазнадар пашин Ибрахим, дошав из Видина са 600 људи, нападне на десно крило непријатељево и овај се у нереду повуче у шуме на оностраним висовима. Три стотине Срба остало је на бојишту. Говори се да је губитак Срба већи од 800 људи и да су и један топ изгубили. Миленко је једнако опкољен са 6000 Срба у Штубику. (Споменик Срп. Кр. Ак. II, 21).

Како Анта Протић учесник у овим догађајима ништа не говори о овим губитцима Карађорђевим, то је вероватно, да нису ни постојали него их је хвалисавост турска измислила. Анта само вели „да је било крвавих бојева".

Пада у очи, да француски агенат нигде не помиње Мула-пашу него некаквог Кирсанли-Алију; сем ако је то иста личност са два имена.

Још ваља приметити, да је снагу Миленкову утростручио, то је у обичају да се противник прецењује, као што су и Срби Мула-пашину војску много већом престављали него што је у истини била.

Мериаж у писму од 13. јула нетачно представља бројну јачину противника код Штубика: Руси 3000, Срби 15.000, а Турци 2000, заборављајући шта је у ранијем писму о Србима рекао. (Споменик II, 23).

[1]) Баталакина Историја I, 289.

[2]) Генерал Петров. Война, I, 229.

Исаев обећа да ће кроз три дана доћи у помоћ. Карађорђе посла Русима у пресрет до 300 коњаника, и Исаев, пошто очисти Велико Острово од Турака, остави на њему посаду од 500 Срба и 2 топа, за осигурање прелаза преко Дунава. 17. јуна доврше Руси прелаз преко Дунава и Великог Острова, који је три дана трајао, и крену се Малајници, са српским одељењем, које је Карађорђе Исаеву на сусрет био послао.

По Анти Протићу руски одред био је оваквог састава: 600 пешака (олонецки батаљон) с два топа, 200 козака под Александром сином Исаева и 200 добровољаца (бећара), званих „пангалоза", под капетаном Јоргићем.

То је први случај био, да је руска војска прешла на српско земљиште, и дејствовала заједно са српском војском.

Руси вероватно прешли су Дунав око села Мијајловца, па преко Јабуковца спустили се реци Турији 18. јуна, кога је дана Исаев с Карађорђем извршио проматрање турских положаја и састављање распореда за напад, који је извршен 19. јуна.

Како се руски и српски извор у томе излагању јако разликују, то ћемо оба посебице да изложимо. Тако:

Ђенерал Петров[1]) пише, да је „Исаев постројио олонецки батаљон у кари, а затим га развио, извео топове на положај и отворио ватру против најближег турског шанца код Малајнице, на вису Дубрави (Б); затим пустио пешадију на јуриш, и тако је овај шанац био освојен.

„У то време добровољци (пандури) били су послати на десну обалу р. Замне, против утврђења *а*, које

[1]) Война, том I, 233.

је за време општег напада било такође освојено, као и шанац код *е*.

„У исто време козаци су напали и освојили утврђење код Г.

„Избачени Турци из ових шанчева изгубили су на 1000 људи, бегали су ка Неготину, и гоњени коњицом изгубили су 2 топа, 2 мерзера и сав логорски прибор."

За Турке у осталим шанчевима око Штубика Петров ништа не говори, него само помиње, да су били одсечени од Неготина и Видина; али о њиховом заузимању ништа не каже, као ни о учешћу српске војске приликом нападања на турска утврђења, као да није ту ни присутна била.

Много опширније о овом боју пише наш Анта Протић,[1]) који је очевидац догађаја. Он између осталога каже:

„Кад су Руси стигли међу Србе, који су их дочекали парадно, било је ту грљења и љубљења као да су то два брата била изгубљена, па се тек ту видела и познала.

„Пошто је од Карађорђа сазнао у ком је шанцу Мула-паша, „одреди да се у јутру тамо удара. Одмах оно вече одреди Карађорђе Миленка Стојковића с његовим браничевцима 1500 момака и Вујицу смедеревског са 600 и пређу наоколо, да прочи логори опазили не би. У зору поромињка кишица и *Срби напред а Руси остраг са два топа. Карађорђе с коњаницима држао је леђа.* И тако у зору изненада ударе Срби и стану ускакати у шанац, а припуца турски топ. Одавде је паша утекао на голом коњу. А кад видеше други логори а оно тури бежати као свиње кад се поплаше.

---

[1]) Споменик XIX, стр. 14.

„Карађорђе када виде како Турци дадоше бег, привикне на коњике: јуриш! И онда се није гледало ко ће пре да стигне Турчина. Ови прочи логори морали су поред Миленкова шанца и Хајдук-Вељкова бежати и то растојанија 50 хвата. Срби су из својих заседа све плотуном у онолику дебелу масу Турака тукли. Турци су падали као снопље, а они остраг преко мртвих бежећи, док и они не изгибоше. Овде и Гушанац поче бежати, но га наши пресретну, и врате у шанац, где је песле три дана са свом војском изгинуо,[1]) а мало се њих спасло у Неготин.

„Овде на Малајници и на Штубику погинуло је Турака више од 3000[2]) душа први дан, а када је Гушанац почео бегати и морао поред Вељкове војске трчати, без сваке сумње 1500 пало је мртвих, а што су Власи побили по планини, тому се ни броја не зна.

„Овде је и Срба погинуло до 80 душа.“

Из овога се види:

Да су на турске шанчеве нападали заједнички и Руси и Срби, и да је борба трајала више дана. Турци су били сатрвени и гоњени ка Неготину. Због храброг држања војника олонецког батаљона Карађорђе их је назвао „својом браћом“. Свакад доцније кад би се нашао где с Русима, он би питао: „Нема ли ту ко од моје браће.“ [3])

После ове сјајне победе Карађорђе и Исаев са српском и руском војском крену се Неготину, а у шанчевима штубичким остане као посаду 500 Срба.

---

[1]) Неће бити тачно да је Гушанац овде погинуо, кад је 1809. године затворио Вељка у Бањи, а после с турском војском дошао је до утока Мораве, код села Петке.

[2]) То је претеран број; Исаев биће да је тачније одредио број турских губитака.

[3]) Кнежевина Србија, стр. 973.

23. јуна у вече стигла је српско-руска војска к Неготину, а 24-ог опсела га. У исто време руски командант на Великом Острову, пошто је одбко један турски напад, спусти се низ Дунав на лађама и заузме Прахово, где постави посаду од 100 Срба.[1])

У то време Неготин је био јако утврђен засебним шанчевима и имао велику посаду. Због овога ђенерал Исаев није се решио да јуриша на Неготин, него га је само држао у блокади. Руси су били на десном крилу, а Срби на левом према Дунаву, заклоњени шанчевима.

24. јуна стигао је у српско-руски логор руски пуковник (пређе француски) маркиз Пауличи, кога је руски министар спољних послова Андреја Будберг с нарочитом мисијом био послао, да промотри Далмацију, Аустрију, Угарску и Србију, и донесе Карађорђу ласкаво писмо од министра. Раније пак био је дошао из Влашке српски депутат Гагић, и он је донео Карађорђу писмо, дарове и новац од главног команданта руске војске Михељсона.

Утицајем Миленковим и Гагићевим Карађорђе, као и због тадашњих прилика, био је тако рећи принуђен да потпише 24. јуна конвенцију од 13 тачака, у којој су биле изражене жеље српскога народа управљене руском цару. У првој тачци исказана је жеља, *да се да земљи управитељ, који би народ довео у ред и дао му устав у име Његовог Величанства цара Александра I.*

Ово је зачетак уставног питања у нашој земљи, које и данас, после 100 година, још није коначно решено.

С тим се је ишло на умањавање власти Врховнога Вожда, па с тога, сигурно, Карађорђе и није ставио свој печат поред имена, велећи да га је изгубио.

---

[1]) Война, I, 235.

Поред Карађорђа потписали су овај документ Миленко Стојковић, Јеремија Гагић и Маркиз Пауличи, 28. јуна.[1])

Док се ово радило стигне Карађорђу писмо од Милана Обреновића, којим му јавља: „Да је босанска војска навалила на Златибор и хоће да продере у Ужице, зато иште час пре помоћ. Карађорђе узме смедеревску нахију и пође из Неготина 28. јуна, а тамо остави Миленка и генерала Исаева.“ [2])

После Карађорђева одласка дошао је у логор код Неготина 1. јула, новопостављени руски дипломатски агенат за Србију, тајни саветник Константин Константиновић, Родофиникин, Грк пореклом с острова Родоса. Њега је упутио по молби депутата ђенерал Михељсон. За свој рад у Србији Родофиникин добио је нарочиту инструкцију од 16. јуна исте године. Како ми није познато, да је ова инструкција код нас објављена, то је, по ђенералу Петрову,[3]) излажем, јер је од значаја и треба да се зна.

Она гласи:

„1. Јавити се у месту становања Црнога Ђорђа и Народнога Совета, и предати им Михељсонова писма.

„2. Према приликама држати се одлучно Црнога Ђорђа, или остати на страни Народног Совета.

„3. Дати Српском Народу упут за уређење унутрашње управе.

„4. Проучити земљу у материјалном и политичком погледу, доказујући Србима, да се они само од Русије могу надати помоћи и избављењу од турског јарма.

---

[1]) Како се ова конвенција налази цела штампана у Баталакиној Историји (I књига 263—267), то је овде не излажемо. (Види и Война I, 243 и 244).

[2]) Споменик XIX, 14.

[3]) Война I, 245.

„5. Уверити Србе да је Русија увек готова да им помогне оружјем, муницијом и новцем, ако би Срби, без икаква колебања, били сагласни с радом Русије, који тежи општем добру.

„6. Сазнати праву намеру и планове Црнога Ђорђа: на којој страни мисли он да се брани, а на којој да напада, и како да се споји с руском војском.

„7. Уговорити с кнезом Ипсилантијем и ђенералом Милорадовићем на који начин да се отправи у Србију грчка легија, састављена кнезом Ипсилантијем, и како да се преда Србима барут, олово и 6 топова, који су на тај циљ и дати одреду Исаева.

„8. Старати се, да се што боље докаже Црном Ђорђу, да пребаци на леву страну Дунава 2 до 3000 Срба, ради сједињења с Исаевом, јер би прелаз одреда Исаева на десну страну Дунава било опасно за његову везу с Влашком.

„9. Предати Србима 100.000 гроша одакле ће се исплатити 4.500 пушака достављених аустријским посредницима у Земуну.

„10. Представити за награду она лица из Србије, која то буду заслужила.

„11. Руски главнокомандујући треба да буде у непосредној вези с Црним Ђорђем, а преко њега и с руским војскама, које се око Далмације и на обалама Јонских Острова налазе.

„12. Ако Срби не могадну пребацити део своје војске на леву страну Дунава, за сједињење с Исаевом, то оставити, а грчку легију отправити на српску страну, те да с њима дејствују.“

Родофиникин отишао је из неготинског логора у Београд праћен Јеремијом Гагићем, и тамо је свечано дочекан од Карађорђа, Правитељствујућега Совета и Народа.

Исаев и Миленко продужавали су и даље блокаду Неготина, а међутим ђенерал Михељсон водио је преговоре с Турцима о примирју. Ови су упорно одбијали, да се примирје пренесе и на Србе, не признајући их за ратујућу страну, називајући их разбојницима.

19. јула у 9 часова пре подне око 6.000 турских коњаника, дошавши из Видина, нападну руски одред код Неготина. Три пута су Турци јуришали на руске каре олонецког батаљона, али су свакад били одбијени пушчаном и артилеријском ватром, и гоњени оставили су око 200 на бојишту.[1])

19. јула Исаев се повуче са својим одредом на Велико Острово и ступи у преговоре с видинским пашом за примирје.

После дужих преговора велики везир крајем августа пристане, да се примирје и на Србе распрострe, и тако се руска војска повуче из Мале Влашке, а српска из Крајине у Пореч. Неготин и Крајина осташе у турским рукама до 1810 године, када их је руско-српска војска ослободила.

---

[1]) О блокади Неготина и борбама око тога Мериаж се, у писму од 13. јула министру иностраних дела овако изражава:

„Руси и Срби употребили су сва напрезања против овог другог логора, у коме се налазио Казанци-Али с 2000 војника из Видина, и овај одби енергично три јуриша. Због тога се противник одлучио да ово место блокира, надајући се, да ће га принудити на предају због оскудице у храни.

„Хидри-паша прикупи трупе Дели-кадије и Јусуф-аге и ноћу између 4. и 5. нападне на противнике, а Казанци-Али испадне из Неготина и тако се сједине. Руси и Срби имали су око 1000 љ. губитка, а Турци 600 погинулих и рањених и 2 топа. Говори се, да су се Руси повукли на острово с рањеницима. (Споменик II, 24.).

XI НЕГОТИН[1]) И ХАЈДУК-ВЕЉКО

(с крокијем и 1 сликом)

Приликом описа малајничкога боја у 1807. години, видело се да је руско-српска војска нападала на Неготин, али га те године није освојила. То што није могло бити исте године, остварено је 1810. године, и то опет савезничком руско-српском војском.

Но пре него што опишемо заузеће Негогина, да видимо шта је томе претходило.

Српски и руска војска. — По 5-тој тачки конвенције, коју је Карађорђе с маркизом Пауличијем у неготинском логору потписао, дужни су били Руси да имају у Крајини, за осигурање од видинске стране, 3000 регуларних пешака, 2 ескадрона коњице и козачки пук,

---

[1]) О постанку имена „Неготин" (неки зову „Неготина") разно се прича. Једни веле, да је ту некакав *Негота* имао стан за овце у време Немачког Рата с Турцима (1718—1737), када су Немци ту подигли касарну, па се после почело насељавати, и од „Неготин стан" остало име само *Неготин.* (Кнежевина Србија, стр. 981).

Мени су причали друге две версије: Кад су некога питали, шта је видео кад је овде био, вели „ништа друго *него тиње.*" Други опет причају: У старо време зидала су два великаша градиће, један у Неготину, а други на брду, близу села Видровца, где се и сада познаје и зове се „Видров-град". Тад је овај с брда рекао ономе у долини — Неготину: ја сам бољи град начинио *него ти,* те отуда му и име остало.

којима на случај потребе има се придати до 20.000 српске војске[1]).

Главнокомандујући руске војске у Влашкој, ђенерал пешадије граф Каменски 2-ги, који је под 2-им фебруаром 1810. био постављен на место ђенерала кнеза Багратиона, по добивеној инструкцији од цара водио је преговоре за мир с турским везиром у Шумли, но пошто није дошло до повољног закључка, то је Каменски наредио, те је предводница руске војске прешла Дунав код Хирсове 5. маја, и тако су с Турцима отпочета непријатељства.

Како су Срби сматрани као савезници руски, то се прекид примирја и на њих односио, па с тога су се и српске војске почеле кретати према својим операцијским објектима.

Према напред поменутој конвенцији састављена је нарочита *крајинска војска*, која ће с Русима заједнички да оперише.

По деловодном протоколу војводе Петра Тодоровића—Добрњца[2]) и Повесници Анте Протића[3]) иста је војска била овако састављена: Пешадија и коњица из кнежина смедеревске, грочанске, моравске, млавске и омољске, а сем тога по 200 коњаника из ваљевске, јагодинске и рудничке нахије. Свега је било на 6000 војника, од којих 1500 коњаника.

Изгледа, да је прво нагађање највероватније, али може лако бити, да су досељеници из Старе Србије и Македоније, који су се отуда досељавали у ове крајеве у време немачко-турских ратова, донели собом ово име из старе постојбине, јер се „Неготин“ налази на Вардару ниже Велеса. Да пресељеници доносе собом и име свога старог пребивања, има веома много примера.

[1]) Петров. Война I, 243.

[2]) По саопштењу Миленка Вукићевића. Споменик XXXVII, 87—129.

[3]) Споменик XIX, 21.

Војвода Петар Тодоровић, командант нахије пожаревачке, постављен је од „верховнаго предводитеља и Совјета народа серскаго“ под 7. мајем № 264., за команданта крајинске војске, али да „никакво дјело без господара Вујице Вуличевића не окончава[1]).“

22. маја Добрњац већ је почео издавати из Пореча налоге потчињеним командантима и грађанским властима у пожаревачкој, параћинској и јагодинској нахији.

Том приликом уређене су биле мезулане за курире (скоротече) на операцијском правцу Пореч—Београд, како би се налози и извешћа што брже и што сигурније односила и доносила.

29. маја цела ова војска била је концентрисана код села Тополнице у Поречкој Реци и до доласка Петрова њом је заповедао Вујица војвода нахије смедеревске. Сем њега у овој војсци били су још и ове војводе: Станоје Главаш, Хајдук-Вељко Петровић, Пауљ Матеић, Живко Шљивић, Иван Момировић и Танасије Чарапић.

Ова је војска у почетку оскудевала у храни, фуражи и кремењу, али су касније подмирене све потребе.

4. јуна кренула се је крајинска војска из Тополнице и преко Мироча стигла на Дунав између Замне и Брзе Паланке, ка горњем крају Великог Острова.

Напред је, као авангарда ишао Хајдук-Вељко с 300 одабраних коњаника и 200 пешака под Милутином, братом Вељковим. Он изненади посаду шанчића „Бур-

---

[1]) У то време војвода Миленко Стојковић, командант Пореча, био је болестан, и то ће бити узрок, што је Добрњац био означен за команданта овој војсци, и ако се код Руса и у Поречу налазио од прошле године, када је с Леонтијем Србију напустио. Иначе би вероватно опет био командант крајинској војсци Миленко Стојковић као и 1807. године.

дења“ и растера је. Сутра-дан стигне и војска и улогори се поред Дунава код Вел. Острова.

По наредби графа Каменскога одред ђенерала Исаева био је ојачан и стављен под команду ђенерала графа Цукато, са задатком, да пређе на десну страну Дунава и састави се са српском војском за даље операције у Крајини.

Овај руски одред састављали су: по 2 батаљона олонецкога, новоингерманландског и старооскокога пука, резервни батаљони новоингерманландског и 6-ог јегерскога пука, 3 пука козака, $^1/_2$ роте донске и батеријске артилерије и 300 добровољаца: свега 2331 пешадије, 935 козака и 300 добровољаца = 3566 бораца[1]).

Овај одред сабрао се 1. јуна у влашком селу Гогошу, и прешао на Велико Острво. Између 4. и 5. јуна ноћу почет је прелаз на десну страну Дунава помоћу сплавова, и 6. јуна сјединиле су се руска и српска војска и заједнички Богу помолиле. То је било на Св. Тројицу.

Ту је Добрњац примио од Руса 4 топа с разном муницијом, извесни број пушака с барутом, оловом и разном ратном спремом. Топове и муницију за њих задржао је за своју војску, као и нешто пушака с метцима, а све остало послао у Пореч, војводи Јови Стефановићу.

Добрњац је известио о томе сједињењу Карађорђа, а уједно му доставио, да је граф Цукато изјавио жељу, да се вожд с осталом српском војском крене према Нишу, да утврди Делиград и Ћуприју и да очекује даље догађаје.

Ослобођење Крајине и Неготина. — Овде су се војске биле овако поделиле у циљу даљега рада:

---

[1]) Петров. Война, III, 162.

Нешто Руса и Срба опколило је Брзу Паланку, у којој су се Турци налазили[1]).

Половина српске војске (пожаревачка нахија цела) под командом Петра Добрњца отишло је према Кладову. Од ње је постављено 500 људи између Адакала и Кладова, а 500 за осигурање транспорта око Поречке Реке. Сем тога пресечена је веза турска између Кладова и Брзе Паланке и ова затворена[2]).

Главни део руске војске с другом половином српске (смедеревска и грочанска нахија и Вељко) пошли су низ Дунав против утврђења Дуде (Замне) и Прахова.

Ибрахим-паша командант у Прахову пође у помоћ Дуди и Брзој Паланци, а Турци из Неготина учине испад али буду потучени код села Видровца.

Против Дуде био је употребљен и део Срба, које граф Цукато измеша са 100 руских стрелаца, да би се боље држали у сукобу с Турцима[3]).

14. јуна, после упорне борбе и пошто је потучена и помоћ из Прахова, предало се утврђење Дуда код села Мијајловца[4]).

19. јуна граф Цукато помогне српском одреду, који је опсађивао Брзу Паланку, нарочито подизањем батерије и Турци се предаду 24-ог. Посаде је било 627 љ. са 4 топа, 3 заставе и друге спреме, што и буде предато Србима. Турци буду спроведени ван предстража, под часном речи, да до краја овога рата не војују против Руса.

---

[1]) Петров. Война, III, 163.

[2]) Деловодни протокол. Споменик XXXVII, 109 и 110.

[3]) То је прво комбиновање српске народне војске са стајаћом. То смо ми чинили у оба српско-турска рата 1876. и 1877/8. године, и резултати су били веома корисни.

[3]) Петров. Война, III, 169.

Анта Протић наводи, да се је на Петров дан предао турски шанчић „Топољак", за који М. Ђ. Милићевић држи, да је то утврђење Дуда, код Мијајловца. (Споменик XIX, 21).

С осталом својом и српском војском граф Цукато пође против Прахова[1]), у коме се налазило око 3000 Турака.

Из Мале Влашке буде позват на ојачање ђенерал Исаев с ладошким мушкетирским пуком.

2. августа Турци учине жесток испад против Руса и Срба код Прахова, али су с великим губитцима били одбијени. Турака је погинуло на 500, а рањепо око 600. Срба и Руса погинуло је 47, а рањених 72. Међу овима рањеницима био је и војвода Вујица Вулићевић, кога су однели кући, а команду његову примио је брат му Никола[2]).

„Срби су најпре били ушанчени на Цањеву код Врела и Брестова, и ноћу ухвате прокоп који води од Неготина на Дунав, где су камаратије биле. Турци овде продру кроз прокоп који иде од Прахова, и наши отворе и уступе, али не клону духом, но се тргну: једни на једну, а други на другу страну прокопа, па онако лежећи потрбушке све у главу, у онолику гомилу Турака, где су Турци у повратку напунили прокоп. Међутим наклопе се и наши коњаници и почну их гонити. У то стигоше и Руси трчећи само с пушкама у рукама.“

Од Срба погинуо је храбри војвода Атанасије Чарапић, који је однет и сарањен код поречке цркве и два смедеревске буљубаше Стоша из Крњева и Стојко из Аџибеговца, као и млади јунак Коста Спасић, из Прокупља. Кад су Руси видели толике повољане жртве и рањене Србе, они су викали „браво Серби“[3]).

---

[1]) 9. Јула Карађорђе на Делиграду одбије један турски испад и гонио их до Алексинца. Граф Цукато упути Делиграду српски козачки ескадрон, формиран у Букурешту од 125 људи и 50 козака. (Война, III, 172).

[2]) Споменик XIX, 21.

[3]) Споменик XIX, 24.

3. августа испод Кладова пређе преко Дунава пуковник граф Орурк, с батаљоном волинског и уланског пука, послан од Рушчука, и отиде Прахову у помоћ.

После овога буде намамљен турски гарнизон да испадне из Прахова, те га Руси и Срби нападну и изгуби око 500 погинулих и рањених, а 50 заробљених.

Против *Кладова* граф Цукато ојача српски одред са 2 чете пешадије и 4 топа, подигну 3 батерије ближе граду и отворе жестоку ватру. На лађама из Пореча пресече се Турцима свака веза на Дунаву.

Турци испадну 19. јула из града, али буду картечном ватром сузбијени.

После овога Турци клону духом и 2. септембра предаду град пуковнику Цвељењеву[1]). Добивено је 21 топ, 6 застава и доста муниције, хране и фуражи, што је све предато Србима. Гарнизон од 577 људи пропуштен је у Видин, под истим условима као и брзо-паланачки.

Како је извесан руски одред, под командом пуковника, графа Орурка, око половине августа био отишао Карађорђу у помоћ, то за ојачање руске војске у Крајини, 8-ог септембра пређе преко Дунава из Мале Влашке ђенерал лајтнант Зас и с њиме: резервни батаљон олонецког, комчатског и орловског и мушкетирског пука и 1 батаљон уланског волинског пука. Ђенерал Зас прими команду над целим руским одредом у Крајини од пуковника Цвељењега и опседне Прахово, у коме је сада било 6—7000 Турака.

Ноћу између 6. и 7. септембра Турци оскудевајући у храни, упалили су у Прахову све постројe и одступали су ка Брегову, куда су их Руси гонили. И тако је Прахово освојено.

---

[1]) Ђенерал Цутако умро је 25. августа, а после неколико дана и ђенерал Исаев, те је тако команду над руским одредом примио пуковник Цвеленев. (Война, III, 187).

У одступању Турци су напустили и *Неготин*[1]) и 7-ог Руси су га заузели, нашавши у њему један топ, доста муниције, хране и фуражи[2]). У Неготину остане српска посада. Одред ђенерала Заса дође на Брегово 11. септембра, и пошље у помоћ графу Орурку[3]) у Варварин: 2 батаљона пешадије, 4 топа коњичке донске артилерије и 50 добровољаца.

25. септембра Руси су освојили Брегово, а 26. Флорентин, и тако сва места, сем Видина била су очишћена од Турака.

Пошто је руска војска у Бугарској била освојила Рушчук и Ђурђево (предали се 15. септембра), даље Никопољ (15.), Плевну (16.), Ловчу (17) и Селвијево (18. октобра), то су после ових успеха престала даља ратна дејства и војска размештена у зимње квартире, чекајући пролеће, те да се рат настави.

То исто је учињено и у Крајини. Војске и руска и српска вратиле су се у новембру на зимовник: прва у Малу Влашку, држећи Велико Острво у посади, а Срби својим кућама. Само мали одред графа Орурка остао је као посада у Кладову и Неготину[4]).

Ослобођени народ у Крајини почео је живети новим животом под српском управом, а за старешину у Крајини био је постављен кнез Миша Станковић — Карапанца.

И тако је после толиких крвавих бојева била ослобођена Крајина помоћу браће Руса. Да њихове помоћи

---

[1]) Погрешно наводе неки извори, да је Неготин ослобођен 1806. (Разборъ сочиненія, од В. Богишића, стр. 63) а неки 1807. г. (Српски летопис за 1827, стр. 28); јер 1806. Срби нису прелазили у Крајину, а после малајничкога боја 1807. Неготин није био освојен.

[2]) Война III, 193.

[3]) Граф Орурк био је у то време произведен за ђенерал-мајора.

[4]) Война, III, 399.

није било Крајина би још робовала Турцима, јер је њихова снага у овоме крају била велика.

По ранијем уговору главни командант руске војске ђенерал Каменски одредио је најшлотски мушкетирски пук од 2 батаљона с 1 батеријом као гарнизон за Београд. Ова је трупа под командом пуковника Александра Феодоровића Бале, прешла код Кладова 10. јануара 1811. године. Сутра-дан пешадија кренула се преко Пореча и Пожаревца с Петром Добрњцем, а артилерија и комора са Стефаном Живковићем преко Крајине, Параћина и Јагодине — за Београд, пошто су претходно свима тамошњим властима препоручене спреме за дочек и исхрану.

Хајдук-Вељко у Крајини и Руси. — Преко лета 1811. године умре у Неготину Карапанџа и Карађорђе постави за војводу крајинског и команданта неготинског Хајдух-Вељка Петровића, дотада бањског војводу. 21. августа ове године № 998, потписана је била диплома на ово војводство Вељково, којом се ставља под његову непосредну управу 47 села крајинских и варош Неготин[1]).

У неким нашим изворима говори се, да је овај премештај Вељков из Бање у Неготин био последица тужаба неких кметова и буљубаша; али који познаје значај и положај Крајине и Неготина, увидеће да је то била права државна потреба, и да је Карађорђе правилно ценио како значај места̂ и прилика̂ тако и врлине Вељкове, па га је с тога и преместио у Неготин.

Седи бањски свештеник г. Живан Стојадиновић, очевидац догађаја, причао ми је 10. марта 1875. год. у Бањи, да је био присутан 1811. год. када је Карађорђе долазио у Бању (Алексиначку-Соко-бању) и том приликом преместио Вељка у Неготин. Он вели, да је Вељко на

[1]) Споменик XIX, стр. 76.

У одступању Турци су напустили и *Неготин*[1]) и 7-ог Руси су га заузели, нашавши у њему један топ, доста муниције, хране и фуражи[2]). У Неготину остане српска посада. Одред ђенерала Заса дође на Брегово 11. септембра, и пошље у помоћ графу Орурку[3]) у Варварин: 2 батаљона пешадије, 4 топа коњичке донске артилерије и 50 добровољаца.

25. септембра Руси су освојили Брегово, а 26. Флорентин, и тако сва места, сем Видина била су очишћена од Турака.

Пошто је руска војска у Бугарској била освојила Рушчук и Ђурђево (предали се 15. септембра), даље Никопољ (15.), Плевну (16.), Ловчу (17) и Селвијево (18. октобра), то су после ових успеха престала даља ратна дејства и војска размештена у зимње квартире, чекајући пролеће, те да се рат настави.

То исто је учињено и у Крајини. Војске и руска и српска вратиле су се у новембру на зимовник: прва у Малу Влашку, држећи Велико Острво у посади, а Срби својим кућама. Само мали одред графа Орурка остао је као посада у Кладову и Неготину[4]).

Ослобођени народ у Крајини почео је живети новим животом под српском управом, а за старешину у Крајини био је постављен кнез Миша Станковић — Карапанца.

И тако је после толиких крвавих бојева била ослобођена Крајина помоћу браће Руса. Да њихове помоћи

---

[1]) Погрешно наводе неки извори, да је Неготин ослобођен 1806. (Разборъ сочиненія, од В. Богишића, стр. 63) а неки 1807. г. (Српски летопис за 1827, стр. 28); јер 1806. Срби нису прелазили у Крајину, а после малајничкога боја 1807. Неготин није био освојен.

[2]) Война III, 193.

[3]) Граф Орурк био је у то време произведен за ђенерал-мајора.

[4]) Война, III, 399.

[illegible]

[illegible]

1811. [illegible]

[illegible]

Хајдук-Вељко [illegible] — [illegible]

[illegible]

[illegible]

[

коленима молио Карађорђа да га не премешта из Бање, али му је Вожд изговорио тада ове значајне речи: „Не, сине Вељко, ти си потребан Неготину. Овде могу да буду и слабије војводе, као што су Иван, Крста,... а такав јунак, као што си ти, треба да чува Неготин, јер је он и много важнији и много опасније место од Бање.“ Какво дивно познавање и карактерисање људи и места са мало речи. И Вељко је задоволан отишао на ново опредељење и тамо прославио и себе и Неготин.

1. априла примио је команду над дунавском војском ђенерал пешадије Михајло Иларионовић, Голенишчев—Кутузов, а ђенерал Каменски буде постављен за команданта друге армије, због предстојећег рата с Наполеоном.

Непријатељства између Руса и Турака почела су још у јануару, а развила се у мају месецу.

Турци пређу у напад, али код Рушчука буде везир ужасно потучен (22. јуна) и ако је четири пута јачи био од Руса.

Даље су следовали непрекидни сукоби и обострани прелази Дунава на разним тачкама. У мају Кутузов је послао Карађорђу потребну суму новаца за набавку хране и фуражи, као и 6 топова са довољно муниције, и неколико тобџија[1]).

Крајем јула, а нарочито у септембру развили су се учестани бојеви на десном руском крилу, око Калафата и Видина, после блокаде турске војске на левом и заузећа везирскога логора на десном брегу код Рушчука (2. октобра).

Одред графа Орурка, који је из Неготина дошао, састављале су ове трупе: 6 рота охотскога, волинскога и 4 ескадрона перејаславскога и једног ескадрона козачкога пука.

[1]) Война, III, 400.

Овоме одреду придружио се и Хајдук-Вељко са својим пешацима и коњаницима.

Осем ових трупа пређе из Калафата ђенерал Воронцов с извесним одељењима руским, и тако су сви заједно 9. октобра имали с Турцима бој пред Видином, у коме су се и Срби под Вељком одликовали[1]), који су нарочито у извешћу поменути.

25. Новембра предала се опкољена турска војска на левој обали Дунава код Рушчука и настало неодређено примирје.

Руска војска из Крајине повукла се на зимовник у Малу Влашку (2. декембра), а оставила мали одред у Неготину и тачкама на Дунаву.

Кутузов је и за време операција продужио преговоре с везиром Јусуф-пашом и његовим следбеником Амед-агом о миру и најпосле закључен је уговор о миру 16. маја 1812. у Букурешту, који је и цар потврдио 11. јуна, и у коме су и Срби тачком VIII били обухваћени[2]).

Цар Александар имао је намеру, да помоћу руског одреда у Србији образује један корпус регуларне војске, и да подигне народну војску у Србији, Босни и Црној Гори, те да тиме прети и десном крилу француске војске у Далмацији и Аустрији, ако би с њим остала у савезу.

С тога је нови главнокомандујући руске војске адмирал Михаил Ларионовић, Чичагов, одредио ђенерала графа Орурка да у горњем циљу оде у Србију. Њему буду придати волински улански, 37. и 43. јегерски и најшлотски пешадијски пук, с четом лаке артилерије и једним козачким пуком. Орурку је Чичагов под 13. јуном наложио, да одмах иде у Београд и да Црном

[1]) Война III, 316 и 402. Петров вели, да је Вељков одред бројао 1000 људи.

[2]) Война, III, 378. Истог дана прешао је Наполеон с војском преко реке Њемена у Русију.

Ђорђу објасни, да ће руски одред заузети сва стратегијска места за осигурање од Турака.

Те су спреме чињене све док у јуну и Султан није потврдио букурешки угввор о миру, који је цар назвао *богодаровани*, јер је сада и дунавску армију могао повући у Русију, те је и она могла да учествује у Наполеоновој катастрофи на Березини.

Услед потврђеног Букурешког уговора о миру сва руска војска морала се је повући из Влашке, па наравно и из целе Србије. И тако је Србија остала усамљена пред силном турском војском, истина с тачком VIII утврђеног Букурешког уговора, али коју Турци нису поштовали, и једва су чекали прилику, да се за све недаће с Русима освете Србима.

Сенатор и ђенерал-лајтнант Марко Ивелић, Србин у руској служби, био је послат да од стране цареве Србима објасни, зашто је руска војска била принуђена да се врати у своју отаџбину[1]).

Он је извршио ову мисију на Народној Скупштини, која је држана о Госпојини 15. августа у Враћевшници (Калипољу)[2]) и старешине послушаше и у овој прилици руског цара.

На овој скупштини био је и Хајдук-Вељко, али по причању очевидаца, није никако пристајао на мир.

Од овога ратовања и пребивања руске војске у Неготину и његовој околини, постоје и данас више споме-

[1]) Война, III. 406.

Упут за ову мисију добио је Ивелић од Чичагова под 16-им јулом № 86, и налази се у Споменику Срп. Краљ. Акад. XXXVII, 142—143.

[2]) Осем ове скупштине Баталака помиње пре ње и Скупштину у Тополи (Историја II, 912); а Јованча Димитријевић, Пелтек, наводи у своме причању да је Хајдук-Вељко ишао на Скупштину, која је држана 1. јануара 1813. год., у Крагујевцу, опет због Букурешког Мира. (Гласник Срп. Уч. Др. књ. LXXV, 233 и Гласн. IV, 156)

ника, а то су остатци њихових утврђења. Они се налазе на Кобишњичком Вису (платоу). Један је квадратнога вида бастионирани редут (затворен шанац), чија је страна 130 корака. На бастионима су табле за топове. Могао је имати посаду око 1500 војника са 8 топова. По средини је мало удоље. Окренут је Видину. а налази се на задњем делу Кобишњичког Виса. То је био центар целог положаја на овоме висоравну.

Други је шанац десно од овога на једној малој узвишици. То је четворостран полубастиони редут. Његове су стране од 30, фланке од 5, а фосе од 10 корака. Он је могао примити 200 људи и 4 топа. То је десно крило утврђеног положаја на овоме вису. Између њега и центра налази се удоље.

Од левог крила великог редута продужава се у лево, северо-западу, фронтално, права линија од 900 корака дужине, која има два излаза од по 30 кор. ширине, што су служили за испаде на противника.

Даље у лево налазе се остаци од неколико самосталних опкопа, који су као и онај редут на десном крилу, фланковали цео положај и бранили приступ с фронта. То је било лево крило овог положаја.

Дужина целог овог положаја износи на 2000 кор. и могао се бранити са 5--6000 људи и 15—20 топова.

Сем ових руских утврђења и ми смо 1862. године подигли на овом вису и десно од њега на Високи низ пољских опкопа (на броју 14), али на источној страни виса, према Тимоку, за одбрану прелаза његова, као и пловидбе Дунавом.

Нешто је на Кобишничком Вису рађено и 1877. године, спремајући се за други рат с Турском.

Нема сумње, да ће Кобишнички Вис и Висока увек имати бојну улогу, докле год Тимок буде градио границу између две противничке државе.

Пад Неготина 1813. године. — Пошто непосредни преговори Карађорђеви с великим везиром Рушит-Ахмет-пашом, а после и с његовим пуномоћницима Челеби-ефендијом и Али-пашом, нису донели никаква повољна резултата, то се је озбиљно почело спремати за рат.

Почетком априла израђен је био ратни план у Совету за овај рат.

По њему војска се имала концетрисати у главном на *три фронта за одбрану* (исток, запад и југ), и на сваком фронту постављен је по један главнокомандујући с појединим командантима граничних одсека. Кара-Ђорђе остао је с резервом у средишту земље, те да издаје потребне налоге и иде где треба у помоћ с последњом резервом[1]).

По томе плану Хајдук-Вељко би, и ако засебни командант, долазио под главнокомандујућег источног фронта, а то је био тадашњи почечитељ војни Младен Миловановић, са седиштем у Делиграду.

Карађорђе у своме извешћу руском цару, написаном 4. маја 1816. год. у Петрограду, именује Хајук-Вељка главним начелником према Видину са 7000 војника[2]).

10. јуна разаслат је ратни план и наређено је било, да војводе искупе војску, али да је не крећу, надајући се још неком резултату од преговора с Турцима; али 16. јуна већ је наређено уклањање народа с границе и молебствије по црквама; 21. јуна разаслате су про-

---

[1]) Који жели да о овоме више зна, може прочитати моју приступну академску беседу. (Глас XLVII Краљ. Срп. Акад. Наука)

[2]) Гласник Срп. Уч. Др. књ. IV, 164.

Вероватно да је тада толики број војника био у целој Крајини с Кладовом и Поречем.

кламације за рат; а 25. јуна издат је налог за кретање војске на границу према утврђеном ратном плану[1]).

По казивању Пелтек-Јованче из Неготина, Вељковог кабадахије[2]), по белешкама ђенералштабног капетана Владимира Николића[3]), као и по мојим лично прибраним податцима Хајдук-Вељко за одбрану Неготина имао је ова утврђења (види распоред по приложеном крокију):

1) *Хајдук-Вељков шанац*, четворостран с 4 топа утврђен палисадима и брклачама, а имао је две табле за топове, два излаза и у среди муницијски магацин. Постојао је на месту, где је сада окружно начелство, на најузвишенијем месту у Неготину. Ту се и сада налази зидана кућица, која је Вељку служила као муницијски магацин. Из овога се види, да је Вељко ту мислио да врши последњу одбрану, пошто изгуби спољна утврђења.

Ту се налазила и његова кула *Баба-Финка*, у којој је обитавао[4]).

2) *Мартинов шанац* на северној страни Неготина поред реке код камене ћуприје, с 3 топа. Командант овог шанца био је Мартин из села Бубушике на Косову, и звао се топчи-баша, старешина артилеријски.

3) *Абрашев шанац* на источној страни у Влашкој Мали, према Буковчи, на месту, где је сада Хајдук-Вељков споменик. Абраш је био Вељков побратим, а родом је из селм Буковче.

---

[1]) Деловодни протокол Карађорђа Петровића од 21. маја 1812. до 5. августа 1813. године.

[2]) Гласник 75, стр. 235.

[3]) Погинуо с коњем на Тркалишту у Београду 7. маја 1866. године. Он је крокирао Крајину и прибирао податке историјске.

[4]) Баба-Финка имала је више тавана, а на врху као неки трем на стубовима, отворен на све стране; кров над тим тремом држали су дебели диреци. Финка значи левак, а Баба-Финка кажу да се зове она котарица на лађи, у којој седи по један морнар те пази куда лађа иде. (Кнежевина Србија М. Ђ. Милићевића, стр. 981).

4) *Цветков шанац* у Малој Јазбини, код Малог Села, на јужној страни Неготина с једним топом. Цветко је био родом из Брегова, а имао је чин капетана.

5) *Цветка Куљанина шанац*, испод старе цркве, на западној страни Неготина, у Великој Јазбини. Имао је 3 топа. Овај Цветко био је родом из Куле у Бугарској а имао је чин капетана.

Сем ових 5 шанчева биле су и две куле од дрвета, али опкопане, и то:

6) *Прва* је била на северној страни Неготина, између Мартиновог и Абрашевог шанца. Њу је бранио Јован буљубаша с варошанима.

7) *Друга* је кула била на источној страни Неготина, између Абрашевог и шанца Цветка Бреговљанина. Њу је чувао Ђорђе буљубаша с варошанима.

Како су северни и источни фронт најизложенији били, јер их није бранило блато, а с те стране била је и највећа турска навала, то се види, да су Абрашев и Мартинов шанац били најважнији (особито први), с тога је најзнаменитијим личностима њихова одбрана и поверена била.

Стара црква, која је скоро до пола висине у земљи, употребљена је била за болницу.

И тако је онда Вељко могао имати под својом командом у Неготину око 2000 људи[1]) са 14 топова.

О даљем току догађаја у Неготину чича Јованча и Бранко Момировић[2]) овако причају:

Због тога, што се је многа војска у Видину искупљала, Карађорђе нареди, да из Кладова дођу Вељку у помоћ: Војвода Јова Шљивић из Брадараца с рамском

[1]) Од ових било је око 300 добровољаца са 4 капетана и 13 буљубаша, које је плаћао. (Споменик XIX, 77). Број топова биће са онима што су дошли из Кладова у помоћ.

[2]) Гласник књ. 75, стр. 236 и 242.

кнежином и 2 топа, као и Тома војвода градишки с печком кнежином и два топа. Трећег дана путовања пред Петров дан стигну у Неготин, предусретнути Вељком у Самариновцу, и он смести Јову с његовим људима у Абрашев, а Тому у Мартинов шанац, што се и овим тврди, да су то најопаснија места била.

Пре Петрова дана дошла је турска војска близу Тимока и Вељко ју је напао, али није могао да заустави, јер је велика сила била.

На Петров дан Турци пређу Тимок и Вељко их нападне код села Буковче, и растера предња одељења[1]); али кад придође остала турска војска, мораде се Вељко са својим бећарима повући у Неготин.

Турци су постепено наступали и опколили Неготин. Први дан по прелазу Тимока дошли су до Милошева Моста, код Кобишњице; ту је била чарка и наши уступе. Други дан Турци сиђу с Кобишњичког Виса у поље неготинско. Трећи дан почели су градити шанац у Сребрнцу, према Малом Селу (види кроки), а спрам шанца Цветка Бреговљанина. Шестог дана опколе Неготин и са северне и источне стране и пограде шанчеве на пушкомет од српских шанчева.

На јужној страни против Неготина, у Сребрнцу, командовао је турском војском Рецеп-ага адакалски; а на источној и северној страни, од Криваје преко Гложара и Вељковог поља, па до Бадњевачког виса, заповедао је турском војском сâм везир Рушид-паша. Сем њих били су у турској војсци старешине Мула-паша, Гушанац Алија, Ђенца-ага Ловачки и Јусуф-ага Берковачки.

Турске војске могло је бити око 20.000 људи с одговарајућим бројем топова[2]).

[1]) О овоме успеху има помена у „Деловодном протоколу Карађорђевом", стр. 218.

[2]) Сима Милутиновић, вели, да су Турци имали 30 топова и 7 кумбара (Тројебратство стр. 27).

Кад су Турци с таквом силом опколили Вељка у Неготину, он није клонуо духом, него је сваког дана излетао са својим бећарима у турски логор, час на једну, час на другу страну, и тако је Турке непрекидно узнемиривао.[1])

Међутим јавио је Карађорђу и Младену Миловановићу каква га је сила опколила па је тражио помоћи.[2])

Осем испада на Турке Вељко је сваког дана обилазио своје шанчеве и храбрио своје људе у њима, да се јуначки држе.

Борбе је било једнако нарочито у почетку, прва три дана борба се није прекидала код Абрашевог шанца, али су сви турски налети били одбијани с великим губитцима.

Али у књизи судбине беше записано, да славни јунак Вељко не преживи пад Неготина, и да тиме потврди своју јуначку изреку „главу дајем Неготин не дајем“.

Очевидци овога жалосног догађаја, Јованча и Бранко, овако казују јуначку смрт Хајдук-Вељкову:

„У петак[3]) пошавши из свог шанца, па поред цркве, са чибуком у руци, оде на Велику Јазбину Цветку Кољанину, а одатле на Малу Јазвину Цветку Бреговцу; затим оде Јовану буљубаши и најпосле Јовану Шљи-

[1]) Ево како Бранко Момировић, из Курјаче окр. пожарев., тада тобџијски кавлар у Абрашевом шанцу, прича о овим Вељковим испадима:

„Од како нас Турци опколише, Хајдук-Вељко је скоро сваког дана, а неки пут и двапута, ударао на турске логоре: и то час на јееној, а час на другој страни јурне са неколико својих момака у турску ордију као кобац, излети на другу страну, а одмах за тим ето ти га опет у наш логор“. (Гласник, књ. 75, стр. 243).

[2]) Деловодни Протокол Карађорђев, стр. 217 и 221.

[3]) Ђенерал К. С. Протић израчунао је по прибраним податцима, да је то био *18 јул.* (Отаџбина, књ. XXX, стр. 497).

вићу у Абрашев шанац, тамо вамо храбрећи војску. Овде запита за неки топ што је са мазгале (прореза) скинут.

На шта му тобџибаша Живко Пашић рече: зато је, Господару, измакнут, што су Турци бијући из топова наше кошеве већ истресли, па да не би њихово ђуле, које од брзака сваки час туда пролази, наш топ покварило. — Он викну те топ навукоше на мазгалу, и он се сам нагну, те низ топ узимаше нешто на нишан. Тобџибаша му рече: „Немој, Господару, да стојиш ту, јер пролази ђуле од турског брзака, па ће да убије.“ — Хајдук-Вељко дижући се са нишана рече: „А зар хоће да убије.“ — „Хоће богме“, одговори тобџибаша. Док он ово изговори плану турски топ и *ђуле погоди Хајдук-Вељка, ударивши га по врху појаса с десне стране у ребра;* то исто ђуле удари и уби и његовог ћату Васиља, који иза њега стајаше.

„Чим Хајдук-Вељко паде, притрча Петар Кујунџија буљубаша, те му извади пиштоље иза појаса, скиде му сабљу и хамајлију, нареди те га одмах пренеше на један крај, покрише га гуњевима, да се не зна да је погинуо. те да се војска не би поплашила, а Шљивић свима који се онде десише, заповеди, да ни пошто ником не казујемо да је погинуо, но да то тајимо. Тако њега сакрише, а његовог ћату изнеше из табле и до ове га наместише под једну колибу, и пустише глас да је Хајдук-Вељков ћата погинуо. Тако су обојица ту остали до мрака; а у вече дође Милутин, брат Хајдук-Вељков, те ћату однесе јавно, а Хајдук-Вељка тајно и обојицу сахране.“ [1])

---

[1]) Сахрана Вељкова извршена је била тајно с тога, да му Турци не би пронашли гроб и из мржње и освете скврнавили мртво тело Вељково, кад му живом нису били у стању да досаде. Он је

После погибије Вељкове примио је команду у Неготину његов брат Милутин, али су Турци одмах познали да нема Вељка, јер их нико није више у њиховим логорима узнемиривао. По смрти Вељковој држали су се Срби у Неготину још девет дана, а тада су ноћу преко манастирског блата[1]) (око шанца Цветка Куљанина) избегли, па ударив на манастир Буково и Штубик, сишли су у Поречку Реку, и одатле трећи дан стигли у Пореч. У Неготину су оставили све топове, муницију, храну, па и рањенике у старој цркви, које су Турци све потукли.

Учесници ових догађаја казивали су, да нису оскудевали ни у храни, ни у муницији, и да су успешно одбијали све турске нападе, док нису избегли, па се са чуђењем питају зашто су напустили Неготин? Јест, имали су и хране и џебане, али није било духа, није било срца, које их је дотле храбрило, које их је соколило, да јуначки истрају на својим местима. Није било Хајдук-Вељка! Он је био тај који је држао толику турску војску приковану за Неготин, а не они шанчеви и топови. Они су и после Вељкове смрти постојали, али није било њега да им улије одушевљења и самопоуздања. Ето шта вреди морална снага. Није узалуд Велики Наполеон казао, да морална снага стоји према материјалној као 4 : 1. То се је најбоље у овом случају доказало. —

био сахрањен код старе неготинске цркве, спрам олтара с јужне стране. То се осведочило 1854 год., када је копат гроб за умрлог владику Доситија. Тада се је случајно наишло на гроб Вељков и његове кости ископале са остацима његовог богатог одела (срма и дугмета). Ја сам тада био ђак и лично гледао ове јуначке кости, које су после преливене и у црквеном олтару закопане.

[1]) Тада, наравно, није постојао насип преко овога блата, који сада постоји, с тога су се при прелазу блата многи удавили, па ту је и чувени Вељков Кушља заглавио, носећи, по причању, пуне бисаге дуката.

Кад је Милутин с војводама и војском дошао у Пореч добио је налог и од Карађорђа и од Совета (Јаков Ненадовић)[1]) да затвори путове на планини Мирочу и Крсту, и да не даду Турцима, да пређу преко планине даље у Србију.

Међутим Милутин подигне утврђење на Гребену код Пореча, да спрече турским шајкама пролаз Дунавом. С њим су били Јова Шљивић, Тома Градишки и Абраш, са 4 топа.

Али кад се чуло, да је командант Кладова Живко Костандиновић напустио Кладово и са судијом Јоцом побегао у Београд,[2]) као и кад се дознаде, да је турска војска оставила Делиград, па сишла низ Мораву, — тада прште Милутинова војска и већином пребеже у Немачку. Само Хаџи Никола Михајловић, Сарајлија, с Миленком братом од стрица Вељковим, и нешто бећара, остаде на своме месту, бранећи шанац на острову Поречу, па су ту јуначки и погинули.

Тако падоше и Неготин и Крајина опет у турске руке, и робоваше још 20 година.

Хајдук-Вељко. — О Вељку је писано доста код нас,[3]) а он је то и заслужио својим јуначким делима

[1]) Карађорђев налог писат је 8, а Јаковљев 22 августа. Под 4. августом пак назначио је Главнокомандујући Младен Миловановић Милутина за војводу и команданта у Неготину, пошто је добио извешће о смрти Вељковој. Карађорђе пак под 1. августом, № 1718 поставио га је за војводу и команданта над свом војском и бећарима, којима је Вељко заповедао. (Деловодни протокол Карађорђев, стр. 222. Споменик XIX. 77, 78. Хајдук-Вељко од Мих. Стевановића, стр. 66—68).

[2]) За ово бегство Карађорђе је наредио, те су обадвојица у име казне на В. пијаци пред Советом посечени. (Гласник, књ. 75. стр. 240 и 245).

[3]) Важнији састави о Вељку од ових су лица: Вук Караџић (Даница календар за 1826, стр. 70–94): М. Ђ. Милићевић (Кне-

и славном смрћу. Али и ја ћу о њему, као војник, неколико речи да кажем.

Вељко је био неоспорно наш највећи јунак у XIX веку. Он је по преимућству коњички војвода, и код њега је претезала лична храброст над војводском управом.

Гдегод је требало ванредне смелости и поуздања, ту је био шиљат Вељко; он је био увек командант предводнице. И при офансиви 1809. код нишке и 1810. године код крајинске војске Хајдук-Вељко је ишао напред с коњицом, те Турке узбуњивао, њихова одељења растурао и извешћа о њима прикупљао.

Вељку је била обична навика да с неколико својих момака на коњма изненада груне на Турке, да кроз њих продре и да се на другом месту појави. То је чинио у Бањи и код Кулича 1809. и у Неготину 1813. год.

Колико је Карађорђе ценио његову вредност као коњичког војводе види се из тога, што је 1813. год. хтео да му повери команду над половином целе српске коњице, од 6.000, да је његов ратни план био усвојен.[1])

Његова је храброст била чувена не само у српској него и у руској војсци. Хајдук-Вељка одликовао је главнокомандујући руске дунавске војске ђенерал, граф Каменски, златном медаљом и царевим портретом.[2])

Своју војводску способност показао је 1807. год., када је с дозволом вождовом упао у Црну Реку, да је

жевина Србија 889—903; Поменик 739—751); Јов. Мишковић (Отаџбина за мај 1875, 106); Мих. М. Стефановић (Хајдук-Вељко и његова браћа) и многи школски уџбеници.

Сем тога Јован Драгашевић написао је драму у три дејства, под насловом: „Бој на Неготину или смрт Ајдук-Вељкова“ 1861 у Земуну. Четири позорја представљена у Сенату (стр. 58—176) у Београду, неоснована су историјски.

[1]) Споменик XIV, стр. 49.

[2]) Писмо о томе, упућено на Вељка, потписао је Каменски у логору пред Шумлом, 27. јуна 1810 године. (Споменик XIX, 75).

од Турака одметне. Нарочито пак када је Ћор-Солимана ноћу напао у селу Врбовцу и разбио га с мало устаника, и ако је Ћор-Солиман имао више од хиљаде људи.[1])

Вељко је сматрао да живи само кад је војевао. То је и срцем и душом био сав ратник. Бој је сматрао као највеће уживање. Пријатељу, који му је у Неготину говорио да га напусти и повуче се у планину, кад га је упитао како мисли Турке да потуче, рекао је Вељко: „Моли се ти само Богу да Турци ударе, па кад дођу моји козаци[2]) с Тимока и рекну: ето Турака, онда ћу ја припасати сабљу и узјахати Кушљу, па идем у поље пред њих; а ти вичи Петра кључара нека ти донесе олбу пеленаша, па ево овде седи и пиј, и узми дурбин па гледај, како ћу ја њима да ј.... матер“.

Колико се храбрости и самопоуздања огледа у овим речима славнога Вељка!

У гњеву због опадања неких незнатнијих старешина обично је говорио: „Да Бог дâ, да се Срби не умире с Турцима док сам ја жив; ... а кад ја умрем, да им Бог да мир, па никад више рата да немају“. (Даница — В. Караџић).

И ако је у безброј бојева био и у турске логоре улетао, свега је двапут рањен, и то код Бање 1809. у ногу и на Варварину 1810 године, у руку. Није било турског јунака, који би га у боју дочекао, а пушка га није тукла.

Интересно је знати, како је изгледао Вељко кад је полазио да нападне Турке испадајући из Неготина: „На Баба-Финки Вељко би пио, цигани би му свирали

---

[1]) Гласник LIV, 220.

[2]) Вељко је по угледу на козаке био устројио једно одељење коњаника с копљима, које је војнички вежбао.

и певали, а у авлији би се спремали коњи. Кад би коњи и момци били спремни изишао би Абраш и рекао: Побратиме коњи су готови. — И ја сам, одговорио би Вељко, и наргиле би наслонио на јастук, па се одмах дигао на ноге.

„Он би стао на сред трема; Чучук-Стана би пришла, уздигла му на леђа његове чепкен-рукаве, и закопчала му их иза врата тако, да му низ руке остану само танки рукави од свилене кошуље. Иза тога би му додала сабљу, коју би он обесио о врат, па онда пошао лагано низа степенице.

„Пред кулом му се Кушља вадао и чекао га. Пре него га узјаше, он би загледао у колан и узде, и потпрашио би на ново чанке у кубура.

„Кад појаше, изашао би на западну, велику капију (негде између нове цркве и начелства). Сви би момци јахали за њим, а цигани би свирали и певали. Вељков би Кушља корачао све у ход лагано.

„Пошто би већ изишао у поље, Вељко би се окренуо и махнуо руком: то је био знак да се цигани враћају, и да се склања куд ко може, а он би се с момцима упућивао право у Турке. Кад приђе на дохват непријатељу, сваки би само опалио по једну кубуру, па би се онда дохватили за сабље и јурнули у најгушћу гомилу Турака.

„Кадгод је тако улетао никад се није враћао без турске главе, а пуцњава на град Неготин и на Баба-Финку прекинула би се неко време, после такога излета“.[1])

[1]) Кнежевина Србија, стр. 982.

Овакав јуриш Вељков на турски логор представља слика Петра Раносовића, акад. сликара.

Приликом јуриша узвикивао би обично: „Беж'те Турци ето Вељка“, што је Турке још више плашило и бегали би као зечеви.

Тако великом и ретком јунаку ни пушка ни сабља нису могле да науде; само топ могао је да убије нашег ненадмашног Вељка, и то се догодило, као што је напред описано, 18. јула 1813. године. Неустрашиви Вељко погинуо је у најбољој снази, у 33. години свога живота.

Вељко је вредио колико и читава војска, што се код Неготина доказало; он је био бедем, који је заустављао онолику турску бујицу; он је био стена, о коју су се разбијали онолики таласи турске силе и беса. Нису топови и шанчеви зауставили Турке код Неготина, него Вељко; после његове смрти све је пало; његова смрт била је жалосни сигнал пропасти целе Србије 1813. године.

Колико су Турци ценили Вељка најбоље се види из тога, што је велики везир из неготинског логора доставио нишкој војсци да је Вељко у Неготину погинуо, и за то су Турци пред Делиградом, 28. јула, у знак радости и одушевљења, трипут опалили из топова и пушака,[1]) и тиме потврдили, да су се Хајдук-Вељка сви Турци ужасно бојали.

Али Вељко није имао само јуначку душу, он је био одарен и лепим ликом и стасом.

Стари свештеник из Соко-бање, Живан Стојадиновић, овако ми је описивао Вељка: Доста висок, танак у појасу, затворено смеђ, бео и румен у лицу, очију црних и крупних, бркова танких. Био је особито леп чевек. Носио је богато одело и оружје.[2])

Вељко и Неготин нераздвојни су: да није било Неготина не би слава Вељкова била толика, нити би

---

[1]) Ово ми је причао 1869. г. старац Павле Марковић из Вујетинаца, окр. рудничког, када сам овај округ крокирао.

[2]) За Кушљу каже да је био зеленко. Др. Јовановић каже да је био кулаш, и отуда „кушља". (Гласник, књ. 54, стр. 217).

можда онакву необичну смрт дочекао; али да није било Вељка извесно Неготин не би толико у Српству чувен био. И ако је Вељко за Србе једна слава, за Неготин је нарочита знаменитост. И Неготинци су томе дали видна доказа; они су му братском помоћи подигли споменик, чијем освећењу присуствовали су изасланици из целе Србије.

Споменик је подигнут на оном месту, где је био Абрашев шанац, у коме је Вељко погинуо (види кроки).

Споменик преставља слика 1.

Освећење споменика и прослава, која је тада чињена у спомен Хајдук-Вељку била је 18. 19. и 20. јула 1892. године.

У овој прослави узели су учешћа сви државни фактори: Краљ, Намесништво, Влада и цео народ. Од војске је био присутан 1 батаљон и 1 батерија, који су, уза свирање војне музике, а у спомен Вељку, испалили ватрене плотуне.

Споменик је од црвеног мрамора, а у облику пирамиде, висине 4 метра. На јужној страни пирамиде је попрсје Хајдук-Вељково изливено од бронзе а испод њега су укрштена два пиштоља. Попрсје је израдио вајар Ђока Јовановић, а споменик је рађен по идеји архитекта Илкића.

На постољу су ови натписи:

1) На јужној страни:

„Хајдук-Вељку Петровићу, српском војводи, рођеном у Леновцу 1780. а славно погинулом на овоме месту 18. јула 1813.“

„Благодарно Српство 1892. године“.

2) На источној страни:

„Држите се!“ То си завештао,
Српском роду кад си славно пао;

Твој нам пример као сунце сјаје,
Држаћемо с' док нас једног траје."

Љ. П. Н.

Слика 1.

Хајдук-Вељков Споменик

3) На северној страни:

„На овом месту пуном свежости,
У дивној лучи рајске светлости,
Озарен сунцем Бога вечности;
Овде!... Та овде!!... Вељко је пао,
Мучену душу за народ дао.“

4) На западној страни:

„Слава свима онима,
Који су се трудили за Српство;
А хвала свима онима,
Који признају њихове заслуге.“

Љ. П. Н.

5) Над улазом у круг где је споменик с поља:
Двоглави бели орао с натписом:

„Главу дајем Крајину не дајем“.

6) Над улазом унутра:

Беж'те Турци ето Вељка!“

У авлији је кућица за чувара споменика, на којој је мермерна плоча с натписом:

„Ово место, на коме је споменик, поклонио је фонду Хајдук-Вељковом: Милан Николић из Јасенице, у спомен свога поч. брата Милоша год. 1892.“

Осем овог споменика Хајдук-Вељко има трајну, свако-годишњу успомену и у средини наше војске, јер је указом од 23. октобра 1903. г. ФБр. 5351, прописано да XIII пешадијски пук, који носи име „Хајдук-Вељко“ и тимочки артилеријски пук славе „18. јул, као успомену на јуначке борбе Хајдук-Вељка код Неготина“.[1])

[1]) Ми мислимо да би души Вељковој милије било, и да би његовом раду боље одговарало, да је његово име дато и једном коњичком пуку, јер је Вељко првенствено био коњички војвода.

Нека је слава, вечита слава великом јунаку Хајдук-Вељку!

Исправка једне историјске погрешке. — У нашој књижевности распрострто је мишљење: да је Вељко погинуо и Неготин пао с тога, што му Младен „везир“ из зависти није хтео послати помоћ.

Ову мисао биће да је први пустио у јавност Вук Караџић, који се је у биографији Вељковој о томе овако изразио: „Такође је писао и Младену, да му се пошаље помоћ, као што је било уговорено; *но Младен; уздајући се у Вељково јунаштво, мислио је, да Неготин неће тако ласно пропасти*, а што ће се Вељко мало више намучити није марио, него је још говорио: Кад је мир њему се пјесма пјева, и то 10 музиканта за ручком свирају, нек се држи сад. И тако одгађајући од данас до сутра, не пошље му помоћи“.[1])

Сима Сарајлија,[2]) из поетског заноса, то је представио као „освету и пркос“; а ово су прихватили неки страни (Л. Ранке и Р. Тањандије) и наши (Д. Медаковић, П. Радовановић и Ј. Драгашевић) књижевници, те је тако ово мишљење разгранато и јаче представљено, да се је у народу као истина укоренило; јер је народ веровао, да онакав ненадмашан јунак, као што је био Хајдук-Вељко, није могао тако олако пропасти, да није издаје било.[3])

Али штампана документа тврде да није тако било.

---

[1]) Даница. Забавник за 1826. стр. 86. Откуда је Вук овако могао писати, кад у Делиграду у то време није био?

[2]) Тројебратство, стр. 26.

[3]) Отуда и прича, да га је његов бегунац тобџија топом нанишанио и убио, јер га је познавао; а то не стоји, јер су топовска танад често онуда пролетала, где је Вељко нишанио топом, а које му је и напоменуо тобџибаша Живко.

У Деловодном протоколу Карађорђевом[1]) налази се преписка, која је вођена између Карађорђа у Тополи и Младена Миловановића главног команданта источног одбранбеног фронта, који се је у Делиграду налазио, — о томе, да се Вељку помоћ у Неготин пошље.

У писму од 21 Јула Младен јавља Карађорђу о невољи Вељковој и шиље његова писма, па предлаже, „да војвода Антоније са свом војском дође амо најбрже, пак ако би ови Турци иоле поразбили се, ми би са свом овом нашом војском ишли к Неготину у помоћ Вељку, и заиста би му помогли добро, а да вој. Ант. Пљакић чува ове наше шанчеве, које смо оградили“; уједно моли, да се за ово изда налог Пљакићу, пошто није био под његовом командом, него као и остала два главна команданта, стајао непосредно под Карађорђем, врховним командантом.

Карађорђе је већ 22. јула, под № 1703, услед добивених писама из Пореча о стању на Острову и код Неготина, писао већ био Младену „да гледа да облакша што може Неготину и Острову и потребне ствари да се шаљу незадржано“.

Али кад је примио Младенов предлог, он је 23. јула наложио војводи Пљакићу, да „како ово наше писмо примите и разумете одма незадржано с војском вашом на онај крај похитате“.

И Младен је 27. јула писао Пљакићу и позвао га, да похита к њему с војском, па између осталога вели: „јербо су Турци на Вељка врло навалили, и баш је страшно, да га не уничтоже, јербо већ има недеља дана, откако су га сасвим затворили... Зато ви дођите амо с војском, да гледамо, да једни овде чувамо ове Турке,

[1]) Штампало Друштво Српске Словености 1848. године. Регистар, стр. 15—18.

да не учине штету и да потпунимо шанчеве, а једни да идемо Вељку доле у помоћ, док није човек сасвим пропао, а Боже сачувај, кад један пропадне сасвим, сви се крајеви могу збркати"...

Истина је, да је ова преписка вођена, кад већ Вељка у животу није било, и кад је и Неготин истога дана био напуштен; али она доказује, да код Младена није било ни мржње ни освете према Вељку, па да му због тога није хтео помоћ да пошље. На против, жеља је и намера била ту, као што се из преписке види, али су тадашње прилике ово омеле.

Пре свега, и Вељко се, мора бити, доцкан за помоћ јавио, сигурно пред своју смрт, јер Младен 21. а Карађорђе 22. јула, почињу о његовој опасности писати.

Неготин од Тополе и Делиграда удаљени су много, те је куририма требало по два до три дана да писмо донесу, јер телеграфа није било. Док су тако извешћа и налози ишли од једног команданта другоме и бојне прилике јако су измењене биле. Пљакић је истина дошао с војском на Делиград; Младен је 1. августа био послао Вељку 3000 коњаника у помоћ, али је све ово одвећ касно било; јер је Вељко погинуо 18 јула, а после 9 дана и Неготин напуштен.

Није дакле пакост и завист ускратила помоћ Вељку, него тадашње тешке прилике, у којима су се Срби налазили: једновремена одбрана на свима фронтовима, мала и растурена снага, а велика непријатељска бројна превага на свима бојиштима. И ако је Младен крив за неке тадашње интриге и недаће у Србији, за ову несрећу он не носи одговорност. С тога ваља збрисати ову мрљу са српскога лица.

Ово се до сада тицало помоћи *у војсци*, а како је Вељко стајао с *убојном спремом?*

Саучесници бораба и догађаја у Неготину, чича Јованча Димитријевић и Бранко Момировић причали су, да је било довољно и хране и џебане, и да не могу да разумеју зашто је Неготин напуштен.[1])

Вук Караџић, на против, вели:

„Турци све куле неготинске топовима и кумбарама развале и оборе, и сама она највећа кула, ђе је он сједио, падне, и он сиђе у подрум. Најпослије му нестане џебане, особито танета и топовски и пушчани, зато покупи сва калајна кандила и кашике и тањире, те растопи на пушчана танета; а у топове је, кад су негђе Турци чинили јуриш, метао најпослије и талијере.

„Још из почетка како је виђео, да му џебане нестаје, писао је Совјету у Бијоград, да му пошљу џебане... Из Биограда пошљу му одма (по оном истом пријатељу, који му је говорио да се не затвара у Неготин) једну лађу топовски танета, и нареде, да се барута и пушчане џебане узме из Пореча, и да му се како пошље, ако буде могуће; но то све за њега стигне доцкан у Пореч, а ни осталима се не могне унијети у Неготин".[2])

И ако су ова два извора у противности, опет се и овде види, да је Совет *одмах* учинио шта треба; а што ово није стигло на време где треба, није крива ни пакост ни злоба, већ прилике ратне, које су се врло брзо развијале.

С тога треба ову незаслужену клевету избацити из наше историје.

Јов. Мишковић.

---

[1]) Гласник, књ. 75, стр. 241 и 245.

[2]) Скупљени историјски и етнографски списи Вука Стеф. Караџића. Књ. I, стр. 233.

ДОСИТИЈЕ У ТРСТУ

1802.—1806.

НАПИСАО

ПРОФ. Анд. Гавриловић

У шездесет-трећој години[1]) свога, догађајима и радом испуњенога, живота настанио се Доситије Обрадовић у Трсту, претпоследњем одморишту на путу земном. Ово настањење чини прву половину последње периоде

[1]) Вероватноћа године рођења Доситијева остала је ипак на години 1739-ој. Нека ми, ради прегледности мојих радова о Доситију, буде допуштено навести овде завршни разлог за ову годину.

И мени и свима другима који држе да се Доситије родио 1739. остајала је једна, врло зажна, ствар у претпоставци. Она је у питању о томе, кад је Доситије *почео* писати своју аутобиографију, *кад* је, дакле, рекао: „тридесет и осам моји прошасти година...“ Узме ли се да је то казао 1783, кад је дело штампао, или годину пре тога, изићи ће 1744.—1745. као време рођења његова. Усвоји ли се, према другим неким знацима, да је он дело радио раније па га тада пред штампање поправљао и не довео све у сагласност — изићи ће рачун за неколико година раније. Обично се помишљало да је он тај посао први пут радио у Модри — око 1777. По познатим подацима Доситије је с јесени те године походио Банат и место свога рођења а по том се вратио у Карловце, где је провео зиму 1777.—1778. и ову последњу годину до јесени. За пролеће 1778. несумњиво је да је Доситије био у Карловцима: тада се ту састајао са њим Герасим Зелић, који то помиње у својој аутобиографији.

Доситијева рада и живота. А то је најсветлије, *национално,* доба његово.

Посебним списом *Доситије у Србији* осветлио сам, према прибраним подацима, другу половину тога доба. Овим, пак, врстама завршујем то осветљење, прегледајући четири године Доситијева живљења у Трсту. То чиним у толико радије, што видим како се у последње време труде н. пр. Руси да осветле и најситније детаље у животима својих великана: Жуковскога, Гогоља, Тургењева и т. д. Најбоља пера и најнаучнија издања стављају се у службу такоме раду.

Оскудица грађе, на жалост, стално се опире у нас таквим пословима. Па ипак се у врстама које долазе даље прилаже и нешто нових и досле необјављених података. Они су у двема песмама Доситијевим, у двема

Хоће ли бити чудно ако се рече да је Доситије за време овога свога бављења у Карловцима а после походе свога роднога места, под утиском пробуђених успомена — почео писати своју аутобиографију? Он је тада седео доколан, био је у досадној неизвесности, очекујући митрополита Видака и свршетак „вршачких смутња". О томе своме бављењу у Карловцима он нам врло мало говори у аутобиографији; мало више је поменуо о вожњи неког вечера у писму једном — и то је све. Узевши да је он тада, године 1777.—1778, у Карловцима писао концепат првог дела своје аутобиографије, видећемо како сваке „дисхармоније" нестаје и како се „заплети" сами расплићу. Тада је могао написати: „тридесет и осам моји прошасти година", што даје резултат: 1739.

Него — је ли он то тада написао?

Јесте.

Ко каже?

Герасим Зелић у овом писму:

Млого уважаеми благородни господине!

Још у Карловци налазећи се, сходан случај ми је спомоштствовао познати благородног сердца, честног отца вашег, почив. гна Петра, топло спрама мени наклоњеније. Незаборављени Ана-

песмама Доситију и у различитим објашњењима и одломцима из писама — а све је црпено из хартија пок. Данила Медаковића и заслужнога уредника *Данице* Ђ. Поповића. Иначе се разлагање наслања на писма Доситијева, у колико су прибрана и издана, на предговоре Павла Соларића ка Доситијеву *Мезимцу* и Соларићеву преводу дела *Сверх воспитанија*. Местимице су употребљени: Соларићев *Земљопис*, Дошеновићеви радови, Летопис Матице Српске, помени у Доситијевој *Етици*, *Братство* Св. Саве V, и други ситнији прилози.

* * *

Трст онога доба приказује нам Соларићев *Земљопис*. На стр. 105.—106. ове књиге читамо:

„*Тријест* на Адријатическом Мору, славан и важан купечески град, од 32,676 ж(ителља), чини под именом

харзис и просвештенија нашег рачитељ, блажени Доситеј Обрадович, многократ би нас презјелно узео сгодами сгоије прикљученија, које је тада управ у перу имао.

Нисам ја никада у мисли држао себе у свету сама и остављена, док је годе браће учене и честију разпаљени душа. Али видећи ја данас судбину моју, у никога надежде и попеченија не имам, разве у Бога и у вас. Ја вам благодарим за леб велики и проче, и просим свако вниманије ваше до дана правде и разрешенија.

Благородства вашега
благодарни
Арх. Г. Зелич.

Сумње не може бити да је Зелић ово писао пештанском адвокату Михаилу Витковићу, у чијим је хартијама писмо и нађено. То је било у доба кад се Зелић из затвора обраћао за помоћ и Мидошу Светићу и можда још коме. („Коло“ 1901, књ. II.)

Држим да је тиме несумњиво утврђено, да је Доситије рођен 1739. године

Приморија, с неколико други пристанишча, едно особито Правителство. Цело немецко обрежије покрај Адријатическога Мора ест на 30 миља дугачко, и има много удобни пристанишча, од кои обаче, за подкрадну возпетити терговину, само она мала, гди се лаће наоде, за мореплаваније отворена, а сва проча већим корабљем забрањена јесу. Овакво затворено пристанишче зове се *пристанишче мертво* (Porto morto). Тријест јест између отворени пристанишча једино од важности, свободно пристанишче, гди преко године преко 500 величајши корабља, и впреко на 6000 корабља долазе. Оно је (с Реком, у Хорватској) средоточије терговине међу аустријскими и другими государствами у Немецкој и државами на Средиземном Мору, особито Левантом. Другда су одавде такођер корабли с римско-цесарском заставом ишли у Индију Восточну. — Столица Правитеља, и једнога римокатоличкога Епископа, има 3 римске церкве, 4 монастира, 1 церкву и 1 капелу сербску, 1 церкву греческу, арменску, такођер једну евангелическо-лутеранску. Овде се наоде варње шећера, поташе и гарлице, белилње воска, рукоделње елеа, сапуна и разолие, свилане, рукоделње вуне, кадифе, свиле, белила, конаца, бирсе, лојани свећа и кожа, добре мастилње, кораблестројња. Кораблестроеније јест такођер знатно. Овде су и пошче[a].

Доситије је три пута становао у Трсту. Први пут је у њему био пред крај 1771. године на путу из Задра у Беч. Тада је у Трсту провео врло мало времена. Други пут је дошао у Трст из Пожуна с јесени 1779. О томе казује у другом дêлу своје аутобиографије: „Пређем у Тресте. Овде господа конти Војиновићи и прочи господари трговци запитају ме, би ли хотео ту за коју годину децу учити. Радо и весело за пет стотина форинти

на годину, одговорим. Више, ако оћеду, могу ми дати, колико им драго, узећу; али не мање за главу! Обнадежде ме, да толико могу имати. Међу тим за неки политически узрок реку ми да се пођем проодати по Венецији и у петнаест дана да се вратим и да ће све бити готово. Одем; а кад се вратим, нађем посао горе, него кад сам пошао. Каже ми мој Харалампије, будући да се није могао успех у неком надејемом претпријатију имати, више ми се не може дати од триста форинти. То значи: пет стотина мање двеста. Зафалим и откажем...“ Као што је познато, тада наиђе руски архимандрит Варлаам, те се удруже и крену преко Италије. То је било наскоро по новој, 1780, години.

Сад је Доситије по трећи пут дошао у Трст са друкчијим надама али и с друкчијим гласом.

Ово, треће и главно, његово живљење у Трсту и јесте предмет нашега разгледања у овом прилогу.

Позван од Срба у Трсту да дође у њихову средину не да прими нарочиту службу колико да га имају у својој близини, Доситије се позиву њихову радо одазвао. По свему што нам тадашњи и познији живот његов казује, види се да је Доситија у то доба обузела била силна жудња србовања, која га, на срећу, није више никако ни остављала. Тој његовој жудњи изишли су на сусрет богати Срби тршћански тада, онако како су јој мало доцније угодне прилике створили и догађаји у Србији. У томе је као нека врста добронамернога посредника био Атанасије Стојковић који је и сам оставио у Трсту лепих успомена и још с лепшим из Трста пошао.

Ово треће живљење Доситијево у Трсту обухвата време од четири године: од лета 1802. (А. Гавриловића: Доситије Обрадовић, стр. 46.) до 12. јуна 1806.

* * *

Доситије интимни показује се у Трсту доста јасно. Слика која нам се, гледајући је кроз прилично провидни сутон живота његова, указује, у складу је са свим оним што о Доситију знамо из ранијега живота његова: весела озбиљност, филантропска расположеност и с малим задовољна потребитост. —

Где је Доситије становао у Трсту, немогућно нам је казати тачно. Он о томе у познатим писмима не казује ништа. У *Етици* вели на једном месту: „Гнев је у човеку као бура у Тријесту: једва би чекао да престане, и све сам се бојао да ме не баци *у канал.*“ Ове речи не би саме собом ништа казивале. Али оне, можда, нешто значе, кад им додамо и ово што даље долази. У једном писму Атанасију Стојковићу вели Доситије поред осталога: „Пребивајући овде у Тријесту *на Каналу* по вас дан размишљавам...“ Није по све неразложно из та два навода закључити да је Доситије, бар у једно доба, у Трсту становао баш у оном дêлу, који је на самом каналу и који је и сада стари део града. С тим се слаже и традиција о Доситију у Трсту.

Сачувани остаци од његове преписке из тога доба почињу се писмом Атанасију Стојковићу. Августа 22, године 1802, примио је Доситије преко Драге Теодоровића други део Стојковићеве *Физике.* Овоме се делу Доситије много обрадовао. То се види из писма којим је одмах сутра дан захвалио писцу, позивајући га да истраје у послу: „и кад ти је — вели — промисао названије Стојковича дао: *стој* убо, *стој* непоколебим...“ Стојковић му се жалио на неколике непријатеље, зато му Доситије и вели: „презирај неке надуте малености које за собом никаква не остављају трага“. Једно писмо архимандрита Павла Кенђелца казује нам да је управо

он имао бити једна од тих „надутих маленкости“. Кенђелац је — као што је познато — године 1811. штампао у Будиму своје *Јестествословије,* којим је показао доста разумевања у природним наукама какве су онда биле. Није ли и тај рад имао поред других и ту задаћу: показати да Кенђелац није онаква „маленкост“?

За време свога бављења у Трсту Доситије је био на врхунцу славе и у највећем обиљу похвалâ којима га са свих страна обасипаху. Стога и вели Стојковићу: „а и ви сте не мало криви што се ја поносим“.

После овога писма за читаву годину дана немамо писама Доситијевих. Да их је било — о томе не може бити сумње. Он је то време провео у Трсту, и тек у писму синовцу Григорију од 15. августа 1803. вели да ће ускоро ићи у Млетке. Ту нам казује како су примерци његових *Басана* тада на великој цени. Стога наређује синовцу да од Каулиције у Новом Саду узме четрдесет комада те књиге и да му пошаље; ако ли је, пак, Каулиција продао, нека му наплати по десет форината примерак. Он зна да је то прескупо, али, сећајући се како му је Каулиција много узео за аков ракије, вели: „Он је ову моду са својом шљивовицом увео: право је да и он осети шта је одвећ папрено“. О тој непажњи Каулицијиној према Доситију и доцније се говорило. Тако Стефан Гавриловић у писму од 1. децембра 1808. вели Доситију, који је тада већ био у Београду, да ће му радо сваку услугу учинити бесплатно: „а најмање ћете — вели — у мени другога Каулицију упознати“. По свему што знамо. Гавриловић је и одржао реч.

У половини 1804. (5. јуна) пише Соларићу: „Све мислим о различним материјама вторе *почете* части „Собранија вешти“. Изгледа да је под утиском пријатнога путовања у Млетке и Падову, и задовољан новим ве-

зама с ученим Соларићем, кога је толико заволео, као и у последицама разговора са њим — Доситије пожелео да опет штампа што год. Тако је смислио да спреми нов зборник различитих ствари књижевних — а колико је лепо мишљење о таким зборницима он имао познато је. „Јуче сам — вели у том писму — *девету* совершио главу". Та девета глава у штампаном издању говори „О љубови живота".

О овом зборнику Доситијеву казује нам нешто мало и Соларић у предговору ка издању тога дела 1818. године. Доситије је рад започео 1805. и довео га до осамнаесте главе у пролеће 1806. године у Трсту. Рукопис је Доситијев био „у два сашива хартије" од једанаест и четрнаест табака. Многи су поштоваоци Доситијеви читали тај рукопис у Трсту и, по одобрењу његову, исписивали за себе по коју главу из њега.

С јесени 1802. године неко је, пишући једном свом познанику у Трсту, назвао Доситијев језик говедарским. После годину дана — с јесени 1803. — дође Соларић у Трст и ту се први пут види и позна са Доситијем, који му је тада то причао, чудећи се како „критик" није мало дубље размислио о тој ствари. У сваком народу — резоноваше тада Доситије — има и говедара, па ваљда и они треба што да науче, а научиће кад им се њиховим простим језиком ствари саопште. Још додаде да, ако кад опет узме перо у руке, неће пропустити и о том питању проговорити. Па како не бејаше згоде за такав говор у *Етици*, остаде ствар за нови зборник. И одиста прва глава у другој свесци *Собранија* расправља о томе „Јест ли полезно у простом диалекту на штампу што издавати". Стога, дотичући се и овога „говедарског" језика, врло умесно вели др. Н. Андрић у својој студији о Павлу Соларићу (стр. 73.): „Како је познато,

овај су атрибут простонародном говору растурили по књижевности непријатељи Вукова реформаторског рада. Међутим, не ће бити згорег показати, да је и ово име стечевина Вукових предшасника, као што смо до сада у неколико махова разабирали, колико је Вук примао напола готових ствари од својих старијих преходника, а касније је народна традиција све њему уписивала у заслугу као што народни пјевачи јуначке чине разноликих хероја записују на име својих љубимаца".

Доситије је изјављивао жељу да му овај рад буде сличан лепој последњој песми лабудској. Али ако не ваљадне, „ако што буде без соли и вкуса, знај добро, пријане — вели он Соларићу — да ће сва на тебе кривица пасти, зашто ћу ја сваком казати да ме је мој Соларић на ту навукао безделицу..." Судбина је хтела да му на седам година после његове смрти Соларић и наштампа ту „безделицу"!

У Млецима је био обећао пријатељима да ће их походити па да онда сви „на воде" иду. Али речи — пише Соларићу — не може одржати: у послу је око списа, а осем тога нема ни потребе, јер су му ноге са свим оздравиле од кад их пере белим вином.

Из овога доба, и у вези с тим његовим побољевањем ногу, имамо и посебну једну епизоду. У продужењу тога писма прича Доситије како је „прошасте недеље" био позван на мајур тршћанскога трговца Хаџи-Мекше, таста Драге Теодоровића, где ће са њим бити на ручку и повеће друштво. Доситије прими позив али одбије понуду да око подпе оде са домаћином на његовим колима. „Ја му кажем да ћу изјутра веома рано тамо поћи (зашто за пол часа може се лако тамо доћи) и то са два узрока: прво, за усладити се јутрењом прохладом; друго, могу док проча дружба доспе, у лепом

његовом летњем чардаку штогод написати.“ Али он залута читава два сахата, те једва после четири часа пешачења стигне куда је пошао. То му пешачење, опет, показа да су му ноге оздравиле. „Пођем — вели — услаждавајући се прохладнијим и животворећим зефиром: појања и цвркутања птица слухом; високи гора, дубоки долина, мора и свуда по приморју по брдима и по долинама воздвигнути прекрасни домова, насађени виногради и свакога рода воћни древеса зренијем, а сврх свега пријатно замишљен и као с памећу преживајући и сабирајући материју за седму главу второ моје части... и тако ти изгубим себе на путу...“ Овде нам се опет приказује Доситије као велики љубитељ природе, онакав каквога видимо у аутобиографији његовој и другим му списима на толико места.

Тада је (9. јуна) ступио у преписку и са браћом Гавриловићима Стефаном и Илијом, грађанима Сремских Карловаца. Стефан Гавриловић је био живописац. Он је из Мола у Бачкој, али га не треба мешати са јерејем Стеф. Гавриловићем из истог места, а живео је и радио у Карловцима. У својој уметности био је ученик Јакова Орфелина, с којим је радио живопис за цркву у Јарку у Срему. Осем тога је радио доста и сам н. пр. у Буковцу, Сурчину и другим местима, а у Јаску је радио у заједници са живописцем Исаиловићем, у Кузмину с Опшићем и т. д. Од других слика његових познат му је рад „Муције Сцевола“ и „Томира, победитељка цара Кира.“ У њега су се учили живописци Ђорђе Бакаловић из Карловаца и Димитрије Ђурковић из Јарка.

Поменутога дана Доситије им је, преко Тоше Захарића, послао неколико примерака „књижице“ *Етикс*, па их унапред спрема „за друге важније које су већ у делу,“ мислећи на *Земљопис* Соларићев. Још им ту предлаже да се удруже: „гледајте да се можете саставити

једно садружество од 10 лица, да кад буду готове, узмете на хиљаду и тамо распродате, од који свију капитала намеравамо с помоћу Бога, гди буде највећа потреба и прилика, међу родом нашим једно лепо училиште воздвигнути."

Тоша Захарић је онда био у Трсту ради усавршавања у трговачком послу. Његов брат Јевтимије био је тада — а Тоша доцније — трговац у Новом Саду. Тоша је, као одушевљени поштовалац Доситијев, био готово неки комисионар његове *Етике*. Тако из писма које је Доситије писао 15. јуна 1804. Кости Христићу, трговцу у Сремским Карловцима, видимо како је Захарић разашиљао Доситијеву *Етику*.

Кад Гавриловићима, писао је Доситије и Гаврилу Лепотићу, трговцу у Буђановцима а рођаку Тошину, и захвалио му на поздравима и похвалама које му је Лепотић преко Тоше адресовао.

Доситије је у Трсту поздрављан готово са свих страна Српства. Нарочито су се старали виђенији — па и мање познати — људи с Приморја да му се јаве и ухвате везе са њиме. Они су то чинили или непосредно или посредно — пишући својим познаницима исказивали су према Доситију поштовање; та су писма њему показивана и он је на њих одговарао. Поред осталих, такав је случај и са ђаконом шибеничким Спиридоном Алексијевићем. На један његов поздрав Доситије му је чак и два пута одговорио, јер је посумњао да ли је ђакон прво писмо његово добио. Ту се сећа и неких својих познаника из Шибеника, а младом Стефану Вујановићу, родом из села Отона, који му је писао како би се радо учио, Доситије преко ђакона Спиридона поручује: „Кажите му да кад ја с мојим содружником наше дело у Венецији свршимо, намеравамо гдигод установити школу, које кад буде и он то чује... нека к нами дође; за науку

плаћати неће.“ То дело јесте Соларићев *Земљопис*, као што се види и из писма владици Петру I после пет недеља: „Ја једва чекам да се наше преизрјадно „Всеопште Земљеописаније“ у Венецији соверши.“

Тако је Доситије дошао у везе, преко писама, и с многим које дотле није познавао и с којима се — бар с некима — није никако видео, ни пре ни после тога. Таква је н. пр. веза и с Петром Аси-Хаци-Марковићем чиновником и књижевником српским, који је тада живео у Будиму. Марковић му шаље своје књиге које Доситије каваљерски оцењује: „Из предисловија ваши књига познао сам достохвалну и опште полезну вашу к роду нашему љубов и верност.“ — Тако је ступио у везе и с архимандритом из Крке Саватијем Васиљевићем, коме шаље — 15. марта 1804. — „тридесет парчета ови ново издати књижица“ — *Етике*, и ако се не познају. „Да се нисмо — вели — јоште видели а да нас ништа мање братска љубов веже — то није што ново.“

У писму владици — 9. марта 1805. — Доситије говори како би рад са Соларићем отворити школу и штампарију у ком крају српском. „Ваше — вели — остроумље и здрави разум, милостиви мој господине, може из ово мало и даље и шире судити што би ми ради. Ако нас с чим обнадеждити можете, знам да ћете то радо учинити човеку, који вас обожава...“ Познато је шта је и како је владика на то одговорио.

Али нам живот Доситијев у Трсту а нарочито оно време које је проводио у кући Драге Теодоровића понајбоље илуструју два писма која је он писао Драги и његовој госпођи Софији кад је оставио Трст. Из тих писама видимо и оно што је Доситије желео да се не види, а што, опет, није могао сакрити, видимо лабудовску песму — ал' не песму пера, о којој је говорио, већ срца његова. „Зашто сам се ја с вами тако обикао био?“ —

пише ои Софији. — „Зашто сам сваки дан вас и све што је вами мило и љубезно видити и гледати желио?“ За тим казује како је празником желео кишу, „да никуд из куће изљести не можете, да ми што читате или, ако читати воље не би имали... а мени би тако мило било с вама, с мамом вашом, с Анетом и с Маријетом преферанце или платке играти. Другда би ми помучно било да ми се, кад губим, смејете, али кад би се ја срдио, ви би се више смејали и друге на смеј подизали, док би и ја (не могући се иначе помоћи) удри са свима у смеј!“ Сада долази оно што је у Доситија било на дну душе — осећаји који су, види се, ипак били уочени и у тој пријатељској кући. „Али оно шта сте ви вашеј другарици о мени рекли — да би знали нешто о мени чудновато казати, но да вам је жао стара увредити човека: то ми је досад, као воденички камен на срцу лежало... Али ако је то, што сам ја с толиком муком изнашао... ево ћу вам ја страшну казати истину: да, ако сте ви то измислили, ви сте се сама ужасно преварила; ако ли вам је то ко други казао, заиста љуто је слагао (или слагала), нити се имало намерније, да вам се права истина каже. Али ћете ви сад рећи... да се ја сад сам издајем, а да сте се ви шалили. Може и ово ласно бити.“ Прекидајући говор о томе, он се ставља у позитуру васпитачеву и говори како треба у науци упутици малу Милицу, најстарију кћер Драгину, тада дете од четири године. Ту се лепо види шта је и како је Доситије радио као домаћи учитељ. Најзад долази молба да му госпођа Софија пише ма и једно писмо и ма по коју цену.

Ово је писмо Доситије писао из Сиска 30. јуна. Кад је први пут штампано у Летопису Матице Српске издавачи су се при одређивању године колебали: ставили су 1805., а под заградом 1806. годину. У познијим

издањима задржана је прва година. Међу тим писмо је *несумњиво* из 1806. Ево за то доказа. У њему вели Доситије за Драгу: „Не за четири дана, ни за четири недеље ни месеца, него *за четири сунчане целе године* душа моја с тобом да пребива, и сваки дан то пак опет то, док ме лепо човек узе и облада с полак душе....“ Како је Доситије дошао у лето 1802. то је тако писати могао само 1806. а не 1805. године. Осем тога — ми имамо још једно писмо Доситијево писано само шест дана пре тога писма. И оно је из Сиска, и у њему Доситије говори Софији о оној истој „тајни“ доста опширно. О томе је Доситије могао писати тек кад се на свагда од њих опростио; смешно би било узети да се Доситије те „тајне“ сећа сваке године по један пути то баш онда кад се нађе у Сиску!

Софија је била млада, лепа и духовита жена Драгина, која је осем „два домаћа језика“ — српскога и талијанскога — знала и немачки. Она је била кћи поседника тршћанскога, господара Мекше, у чијој је кући Доситије био васпитач кратко време при првом свом бављењу у Трсту. Тада — и неко време доцније — била јој је жива и мајка и две сестре — Анета и Маријета, обе девојке. У то је доба имала четири кћери: Милицу, Бетинку, Анету и Андолетицу; доцније помиње Доситије и синчиће њихове.

Један пут је Доситије у кући госпође Софије читао своју *Етику* и тумачио јој нека места. Она је пажљиво слушала, а он је готово ораторски и с одушевљењем држао читаву проповед. Напослетку склопи књигу и остави је поред себе, управивши госпођи ове — вероватније спремљене него импровизоване — стихове:

Етика нам показује што јест чинит' ружно,
Да се од тог сви клонимо као да је кужно.

А шта треба испољават', шта нравостју дише,
То у сваком сердцу треба само да се пише.

Ајд' погоди, милостива сад мени госпоже,
Што ли бедно сердце моје сад чинити може:

Етика му једно вели, на пристојност учи,
А, гле! оно што ти мисиш жели да докучи....

После је морао Доситије, по жељи госпође Софије, и да запише те стихове. Тако је изишло као да нико није разумео шта је Доситије мислио, а то је, опет, њега могло и љутити и веселити.

У познавање ондашњега Доситија интимнога ваља унети и помен Јуле, жене познатога нам Стефана Гавриловића. Она је једном послала Доситију на дар кошуљу од танкога српског платна — „узводлије", а за уздарје је добила, преко Тоше Захарића у октобру 1805, једну особиту марамицу.

Такви примери поштовања, указиваног Доситију од стране српских жена онога доба, нису ретки.

У Трсту је Доситија походио и Роман Гавриловић Соколовић, „фелдјегер" у руској сложби. Тада се Доситије сетио и некадашњега свога ђака Тодора Симоновића. У знак захвалности пише му Симоновић 26. фебруара 1805. из Тифлиса, обавештен од Романа о Доситијеву сећању и интересовању.

Бавећи се у Трсту, Доситије је често говорио како се за пуних тридесет последњих година осећа са здрављем добро. „Ја сам вам — пише доцније из Београда Драги — и тамо казивао, да од тридесет година овамо не знам шта је болест..." па као уз гред помиње и Софију: „овде сам — вели — познао зашто госпођа Софија тако мучно узима хину."

Ипак и поред доброг здравља Доситије није особито напредовао у изради друге књиге својега „Собранија.“ Он је о томе више говорио и пријатељима писао те дочекао да га понуда претплатничка претекне. Јевтимије Захарић се, преко брата Тоше, пријавио као „пренумерант“ на две стотине примерака нове књиге „Собранија.“ Доситију то није могло бити криво, и он је веровао да ће једним потезом пера накнадити пропуштено. „Ваше је усрдије — вели он 15. априла 1806. Јевти — похвале достојно, и ја ћу настојати вашој доброј соотвјествовати надежди.“ Ту у исто доба јавља да је преко Тоше примио новац који су му послали Јевта Захарић из Новога Сада и Павле Лазаревић из Тамишвара „за књиге.“ Те књиге неће бити *Етика*, као што мисли уредник издања Доситијевих писама у низу књига Српске Књижевне Задруге. То су они Соларићеви географски радови, као што се види из Доситијева писма Павлу Лазаревићу од 16. јула 1805. Сад, после девет месеци, Доситије им јавља да је за те књиге добио од њих новаца.

Готово би се могло рећи да су Доситије и Соларић били — у лепом смислу — ортаци у растурању својих књига онога доба. Доситије се веома бавио о распродаји Соларићевих радова — *Земљописа*, *Атласа и Кључића* — и назива их „наша сочиненија.“ Већ смо поменули како су он и Соларић мислили отворити заједничку школу и штампарију. На то су наменили били и сав приход од продатих књига. „Сав приход ови књига опредељен је њеној општеполезној фундацији“ — вели у једном писму, а то исто помиње и на другим местима своје преписке.

Тада је још добро стајао с митрополитом Стратимировићем, и тек је — како ја узимам — сремска Тицанова Буна 1807. године створила међу њима прова-

лију. Године 1805. јула 29. писао је из Карловаца Стратимировић у Трст Доситију. По свему ствар изгледа овако. Митрополит је с Аксентијем Андрејевићем говорио о Доситију, и то не ружно. Аксентије је то причао Доситију, а овај је писао митрополиту и позвао се на то. Стратимировић му одговора: истина је да је он хвалио Доситија који је „в различном расужденој человеков народу своему преполезан.“ Даље Стратимировић резонује о језику и изразима, а говори поглавито поводом Соларићева *Кључића*, који је баш тада био добио од Аксентија.

Везе између Доситија и Глигорија Трлајића бејаху — насупрот огромној раздаљини места њиховога становања — знатне и срдачне. Ми их тумачимо понајпре сличношћу која је у природи ове двојице књижевника била. Обојица људи учени и образовани, управо поклоници образованости, искрени и велики родољуби, нежне душе — могаху се искрено и волети и поштовати. У тим везама има помена и Михаило Славуј, млади рођак Драгин, који је једном понео и писмо Доситијево Трлајићу.

У додатку писма од 21. октобра 1805. вели Доситије Трлајићу: „Кад чујеш камо ћу на пролеће пре тебе, Бог да ти поможе, бојим се да ти не буде зло. Оно твоје к мени послано писмо чита се већ по свој Србији: неко ми га украде и преписа, али ако ће!“ Ове последње речи о украденом писму тумачио је уредник Доситијевих писама у издању Српске Књижевне Задруге овако: „Доситије се јавио писмом Терлајићу 20. децембра 1804. год., и на ово писмо Терлајић је одговорио Доситију особито лепо и родољубиво: он исказује жалост што не може оставити Петроград и вратити се у домовину да јој послужи.“ Међу тим тако је тумачење погрешно. То писмо Трлајићево не чини толику част ње-

гову родољубљу, и Доситије мисли на друго писмо којим се Трлајић јавио по готово као српски Тиртеј: писмо је написано у прозном виду, а у ствари је песма народнога десетарца, и то убојна песма у којој се — можемо рећи с Његошем — кликују и живи и мртви. Иначе она нема везе с тумачењем живота Доситијева у Трсту. Њено је место у студији о Трлајићу.

Поменусмо већ да је Доситије писао Трлајићу и 20. декембра 1804. То је писмо послао преко „росијског официра“ који је био у Трсту. А тај је официр ван сумње онај исти по коме је Доситије поздравио и Симоновића, о чему је већ било речи. С писмом је Трлајић добио и две Доситијеве песме: једну, штампану, у славу народнога устанка у Србији, а другу којом га је славио и величао. Та друга песма гласи:

Умилно је видит' зору с високи планина,
И умилно рођај сунца из морски дубина.

Умиљато стадо пасе у весели часи,
И свирале умиљати одзивају с' гласи.

Умилно је видит' коло, каквог нигди нема,
И девицу кад се њему с другарицам' спрема.

Ал' је мени најмилије рећи име твоје,
У ком блага и дарови србском роду стоје.

Твоје име Србству дика, од сад и до века,
Певај, друже, до самога живота свершетка.

Певај песму, и опевај са дарови Мусу,
По најлучшем, единственом — Терлаича вкусу.

Уза све то Доситије му је послао *Етику* и отисак свога лика. О томе лику казује нам Соларић у предговору ка издању друге књиге *Собранија*. Настојавањем Атанасија Стојковића у Бечу 1801. године израдио је

лик Доситијев Стефан Суботић, а у бакру је резао Венцеслав Енгелман. Бакарна се плоча по том налазила у Стојковићева ученика и тршћанског великокупца Георгија Мекше — или како је писао Соларић: Мексе. Познато је како је тај Суботићев посао критиковао Соларић. Суботић је био питомац митрополита Стратимировића, али је и потоњи суд утврдио да за живопис није имао дара. Умро је 1834. године.

На све је то одговорио Трлајић писмом од 1. априла 1805. Ту поред осталога вели: „Твоју песму читајући, с плачем, који пева, тко свирати не зна, да се браћа у коло ухвате, један другом за сердце и душу, да се слију у едино чувство, да покажу свету, што дружство, у јунака храброст витезова, гди премудрост људма закон пише и гди храброст закон зашчишчава, да е мудрост у слоги сердечној а победа у храбрости мудрој а у победи величество рода.“

У допуну таких веза између Доситија и Трлајића долази и ова

ЗДРАВИЦА
ДОСИТЕЈУ ОВРАДОВИЧУ У ТРИЈЕСТ
от
Глише Терлаича Бачванина.

Ој, умно чедо Сербскога Парнаса,
Дико наша, сербске славе гласа!
Ког ми душа с усерднјем грли,
Обрадович Доситеју врли!
У весељу и у свакој пошти —
Здрав ми буди! и песмицу прошти!

Ој, кад би било да моћи имаде
Душа казат' што чувствоват' знаде,

Свет би чуо што није никада,
Како тебе и вазда и сада
Љубим, тебе, Музе избраника,
Што је Србству и понос и дика!

Ој, у Славјанства великоме мору,
Гди кандила Божицама гору,
Радо мислим о имену твоме,
Најљупчем ми у животу моме,
Радо мислим, јер за народ исти
Премишљ'о си дању, ноћу и ти!

Ој, Сербка мајка родила нас оба,
Сербска земља да би дала гроба!
Када дође да при вечном суду
Наши чини и греси пребуду,
Лака б' била — ја је желим себи,
Ка'но што ће срећном бити теби!

Ој, ал' о смерти још не има збора,
Када Сербљин заљуљава мора!
Сербску наду још да опевамо,
Лако наше коло поиграмо,
Па тек онда — ал' ће слатко бити!
Здравствуј! брате! и не престај пити!

Доситије је у Трсту читао редовно новине. У писму руском пуковнику Србину Тодору Симоновићу вели: „кад и у новинам немацким и француским на велику радост нађем те полковником". Тако исто синовцу Григорију вели да би радо ишао у Србију ако се ствари развију добро „како што нас новине обнадеждавају", и ако у овом случају „новине" не морају значити новинарске извештаје. —

Интересно је навести како два млада и више самоука *трговца* у првој четвртини деветнаестога века славе и храбре Доситија и Вука. Идеја је једна и иста. Павле Лазаревић, млади (или како сам пише „новонаставши") трговац тамишварски, пише 29. јула 1804. Доситију поред осталога и ово: „...јошт нису за толики ваш труд и претпатија по дужности српски гласи радости у ваша недра устремили се, но последња времена кад ће нама љубимога Обрадовича из очију нестати, онда ће топрв Доситеја дела по својој превозносити се, онда ће тек српска јуност ружично корен вашега гроба слезами умиљенија заливати, онда ће велегласно српски народ викати: преблажена утроба, која те је носила! и прељубезне српској деви сисе, које су га дојиле!"

На двадесет година доцније писао је ондашњи млади трговац вуковарски, доцније добротвор, Јован Гавриловић Вуку Караџићу: „Кад промислим труд ваш и ревност којом сте ради књижевство наше воопште а особито издавањем српских песама подигнути: довољно се ишчудити не могу. Благо Вама који сте пут тај преда се узели: слава ће Ваша вечита бити код потомства не само српског него и други народа просвештени; бадава се сад гризу и уједају неки седећи и живећи само да трбу свој сластима напуне и својим страстима за доста учине: њима ће бити награда срам и поруганије; а Вук, исмејани и презрени Вук с гуслама и песмама сијаће на небу српског народа док је год сунца и месеца".

Интересно је, и са свим друкчије, морало бити доба кад се тако са те стране говорило! —

Најзад не треба сметнути с ума да се тада налазио у Трсту и смирени Виђентије Ракић као парох српске цркве. Што је Доситију Соларић био за научна и просветна питања, то му је Ракић био за питања црквена.

Кад је Доситије у Србији стао развијати свој свестрани утицај, осетио је потребу да му у томе помогну тршћански пријатељи. Као што је познато, он је на скоро по том одазвао Ракића у Београд, а за долазак се Соларићев интересовао али га није дочекао.

* * *

Раније обележено време од четири године (1802. до 1806.), које нас овде интересује, није Доситије провео искључиво у Трсту.

Већ с јесени 1803. пошао је у Италију. Августа 15. ове године пише из Трста синовцу Глигорију: „Овде ми више не пиши; из Венеције назначићу ти мој атрес".

Тада је отишао у Млетке ради штампања *Етике*.

Али није остао ни у Млецима. Одатле је учинио излет до Падове где је тада био Соларић. Јуна 5. године 1804. пише он Соларићу из Трста: „Ево ти све чисто исповедам, — нудер сад гледај како ћеш се опрати! Да си јошт у Падуи, ласно би било, кроз коју чиста протиче река, а у Венецији доста ће ти мучно бити, ибо сам видиш, какови су канали." О тој његовој походи Падове више казује Соларић у самом почетку предговора ка преводу „*Сверх воспитанія* к' человѣколюбію". Предговор се почиње овим речима: „У Падуи! — месту, гди је, нек ми се овако рећи допусти, последње мое искушение совершило се и рукоположеније, вojeже, по малку сила мои, свешчено служити Мусам; месту, гди се то сбило, кад сам ја (г. 1803. Декемврија 10.) чрезвичајно шчастије имао, два висока Мужа Рода нашега, као пријатеље и госте дочекати, с њима Двоицом два дни исти воздух дихати, њи слушати и лицезренија насишчавати се њиова. Ово су незабвени Просветитељи Рода Сербскаго; може ли јошче ко год сладка: Д. Обрадович и А. Стојковић, не погодити имена? Свешчени

дни! Тајна вечеро Троице на крајњем иза свију жилишча Славенски западу! се вам торжествено воспоминаније од мене. Ми смо о человекољубију највише онда собеседили, све относително к превозљубљеним Јединоплемеником нашим; и ја сам од тада дерзнуо, славној, по могућству моем, подражавати Двоици...“

Соларић нам, дакле, казује како је у Падови дочекао и угостио Доситија и Стојковића, па се тек под утицајем разговора са њима преломио и — стално пошао стазом књижевничком.

Из Падове се Доситије вратио у Млетке, где је остао до априла 1804. године, а по том се вратио у Трст.

Те је године опет оставио Трст и, с јесени, отишао у Млетке, а у почетку 1805. опет је био у Трсту.

Још знамо да је у лето 1805. намеравао ићи до Фиуме и Карловца, али немамо доказа да је тако и учинио.

Доситијеве везе са Соларићем и ојачале су за време тих — а вероватно и других, нама данас непознатих — путовања његових у Млетке и у Соларићевим доласцима у Трст, од којих су нам позната само два доласка: 1803. кад се познао први пут са Доситијем, и у јуну 1806. кад је био испраћај Доситијев. —

Још нам Доситије у једном писму Соларићу казује како је у друштву Соларићеву често певао — у Млецима — песму: „Море ђаче, нешто врана гаче!“ То је почетак мале народне песме, у којој се откривају љубавне несташице младости.

* * *

Књижевни рад Доситијев у овој периоди чине *Етика* и други део *Собранија*...

Предговор ка *Етици* Доситије је написао у Млецима. У њему вели: „По мојему давном желанију *ја*

сам сад при славенској штампарији у Венецији, гди ћу јоште што добро и полезно на сербском диалекту издавати. Ову моју охоту наши јединородни Сербљи у мојему једногодишњем при њима у Тријесту пребиванију са својом великодушном љубовију, и всеобшчега добра желанијем толико су више возбудили, или у прав да речем воспалили". О самој *Етици* ја сам посебно говорио у спису *Доситије Обрадовић*, 1900. Чудновато је да ни до данас није нађен оригинал по коме је Доситије израдио ово дело. По ономе што он сам казује, види се да је Доситијев рад слободан превод с изостављањем појединих ставова и делова и, у накнаду, с уметањем нових тумачења и примера.

Други део *Собранија* рађен је у Трсту и остао је недовршен. Имена оних осамнаест израђених глава казују о каквим се питањима Доситије тада бавио.

За четири године угодна и весела живота, окружен пријатељима и поштоваоцима, у — релативно — српском елементу и надомак штампарије, погодне за штампање његових списа — Доситије није на књижевности ништа више урадио!

Кад се проучи тадашњи живот његов, мисли и рад — излази закључак да је Доситије и у својој књижевничкој жудњи тада доживео неке промене. Он се већ обазире на стање дотадашње књижевности српске; помиње заслуге — књижевне и просветне — Жефаровића, Захарија Орфелина, Рајића, Текелије, Јулинца, Трлајића, Стојковића. Налази, по том, да је већ прилично учињено. Кад свему томе додамо Соларића, који се Доситију тада јавио као нова снага, и кад се сетимо како се он за прођу књига Соларићевих стара више но за књиге своје — уочићемо како *заморени* књижевник поступно уступа своје место васпитачу, просветитељу, учитељу народном. „Љубезни — вели у предговору ка *Етици*

— колегиални советник Јуришић из Кримее јавља ми, да је лепу моралноисторическу с росијскаго на сербски превео књигу; и да ће ми је послати да ју издам, и да је Дамјан Ризнич обећао да ће трошак учинити". И овом и другим таким изјавама Доситије се показује као књижевни посредник и помагач, као човек који се с правом одмара на лаворикама али који тражи од млађих да му следују.

Обузимали су Доситија тада и часови личне књижевничке инспирације, али су они бивали све ређи. У Београду су се, по том, опет јављали, али тада још ређе — и он у Београду није на књизи урадио ни толико колико је у Трсту.

* * *

Доситије патриота приказује нам се у времену које нас овде интересује у лепој и светлости пуној слици. Као што често бива да се у практици и примени начела у нечем одступи од теорискога учења према приликама и природи средине где се оно примењује, тако је и код Доситија морала наступити извесна мéна у мишљењу. Ми знамо како се Доситије доцније у Србији тако рећи сав понародио, постао практични политичар и борац. Томе прилагођивању *српским* приликама налазимо код Доситија трага још у ово доба које је провео у Трсту.

Као што је познато, Доситије је за српске прилике и појмове био најоригиналнији у мишљењу о манастирима и манастирском животу. Он је и данас обично по томе познат, јер о том питању није писао у потоњим годинама свога живота — *кад је о свему доста друкчије мислио.*

Данас је велика антикварска реткост књижица на 16 страна осмине, која се зовe: *Споменъ древности* Фру-

шкогорскихъ Монастырей наипаче Монастыра Крушедола. Списанъ лѣта 1839. У Новомъ-Саду, писмены Павла Іанковића, ц. к. прів. Тѵпогр. 1840. — На крају је књижице име пишчево; то је *Димитрије Крестић*, архимандрит крушедолски.

Почињући свој говор писац те књижице апострофира старе споменике српских богомоља: „...Света места! Ви сте онда једно једито извесно прибежиште православној вери били, кад је свирепа рука ислама немилостиво губила све, што се хришћанско називало. У вашим тајним зидинама божанствене песме сачувале су дремајући дух од вечног сна и моралне смрти. Сан Српства био је дуготрајан и ужасан, ал' времени. Један милостив поглед с престола небесног осветио је Србију. Она сада живи, и Србин је као финикс из пепела праотаца својих дичну подигао главу. Мила друга Србије, жалосна сестра Босна, спава.“

Овде се писац сећа једне епизоде која је нама драгоцена. Њу је навео у напомени, а она гласи:

„Године 1807. блажени Доситије наш бавио се у једном фрушкогорском манастиру званом Крушедолу дуже времена. Том приликом рекне му један одлични јеромонах, да је он у томе врло погрешио, што је својим списима нека мишљења веома рано почео по народу расијавати. А кад је Доситије жестоко бранио свој поступак, каже му онај, да он и сам признаје благородну намеру његову, но да је он покрај свега тога љуто погрешио, што је пре времена почео у очима народа одузимати важност оном заведенију, које нам је веру а с њом и народност сачувало. Ето вам Босна сва се потурчила, а Србија сачувала своју веру и закон. Злоба турска и гоњења била су у Србији као год и у Босни. Но Босна није имала више него два манастира Троношу на Дрини, Асрман на граници Далмације. А Србија на

против пуна манастира. Ту се народ сваком приликом скупљао, ту је укорењавао у срце своје свети закон који су му на силу отимали. Босански народ, не имајући ништа свето пред очима није имао с чим утврдити срце своје противу страха и гоњења турског. Видите отац (тако је звао Доситеја) зато је пропала Босна. — На ове речи дубоко замишљен Доситеј с уздахом одговори: Ај човече! Још ми нико то не рече! — Остављајући на страну ове примедбе о негдашњим списима Србије и Босне и надању које је следовало, овде се толико може рећи, да наведено обстојателство није без важности."

Ја сам у књизи *Доситије у Србији* показао како се и колико се Доситије националисао за последњих година свога живота, проведених у Србији. По овом, овде наведеном, податку он је о главној теми свога *теориског* учења и писања већ имао друкчије мишљење пред само ступање у Србију. Али нам се чини да је већ и пре тога Доситије долазио на таке мисли. За време бављења у Трсту походио га је и некакав монах из манастира Гомирја и приповедао му је шта је све морао издржати у прошлости тај православни манастир од насртања на веру и име српско, и шта још и онда трпљаше. Доситије је дубоко уздисао и облио се сузама, а по том је тешио и храбрио свога сабеседника надом на лепшу будућност српску. То — разуме се по познијем сазнању — помиње Димитрије Владисављевић у једном писму Д. Медаковићу. И по томе је, да поновимо, у животу Доситијеву Трст био само једна етапа на родољубиву путу који води у срце народно.

У доба живљења Доситијева у Трсту плануо је у Србији устанак за ослобођење. То бејаше прилика да Доситије покаже своје родољубље. И он га показа лепо и часно. О Србији се онда у опште врло мало могло знати, и као ресултат онога што се знало можемо узети

суд који се налази у Соларићеву *Земљопису*, који је управо тада довршиван. Ту, на страни 467, о народу у Србији читамо: „Народ благообразан, остроуман, храбар, беспорно за сва художества и вежества, колико конлибо европејски, природно способан; али под дуговременим јармом османским, као несамосталан раб, стењући, ест непросвешчен, суеверан, пренебегао се и од свои праотаца крви као наполак одродио. Но од ономадне ест и он прогледати стао, шча је светлост особе и собствености, шча је правда, шча су права народов; возмолвио се и ишче с огњем и мачем, истергнути себе мучитељски, од премогућства Тирјана своју свободу.“

То је — више или мање — израз и Доситијева мишљења онога доба.

Како се, пак, пратио ток догађаја у Србији, показује, поред осталога, и то што је у *Земљопис* унесена одмах и овака белешка: „*Шабац*, твердиња на Сави, *сад од Серба завоеван.*“

Али је Доситије слави српскога устанка посветио и *најлепшу* своју песму, која је тада штампана посебно и која се почиње:

Востани Сербије! Востани царице!
И дај чадом твојим видет' твоје лице.
Обрати серца их, и очеса на се,
И дај њима чути слатке твоје гласе.

Востани Сербије!
Давно си заспала,
У мраку лежала;
Сада се пробуди,
И Сербље возбуди!

Ова песма, посвећена Карађорђу, са свим је друкчија од оне којом је Доситије некада поздравио освојење Београда 1789, и у којој поред осталога вели:

Сербија мила сад у недри носи
Цесарова славна наследника
Њега љуби и с њим се поноси,
Босни каже: Ево моја дика!

Доситије је сад само Србин и револуционар.

Одјеци његове песме допрли су чак до Трлајића у Петрограду!

Још га боље илуструју писма његова.

„Реците — пише он Соларићу 5. јуна 1804. — од моје стране г. Микелину да употреби сву своју реторику и (да наговори) г. Мату Липовца да пошље коју хиљаду форинти у зајам Србљем, који сада за род и отечество благополучно војују. Писали су и овде и ишту помоћ с колико ко може новаца у зајам, и овде се о томе настоји. И ја сам дао полак од свега што имам: четири стотине форинти. Мој драги г. Микелин добро зна, да ја радо никога не нудим да даје, али овакове прилике никада нисмо имали... к целоме роду и имену српскоме праву љубав показати, навластито чујући да и Земунци и Сремци свободно дају, који што хоће. Милостиву госпожу Дату за то исто просим, да употреби к томе своју доброту и милостиво срце. Г. Крсти Јовичићу и капетану Пјери Обилићу и свакоме ко може помоћи, нека усрдно и топло о томе го(во)ри.“

Познато је с коликим је одушевљењем дочекана у српском логору на Врачару ова помоћ из Трста, за коју и Доситије има толико заслугâ.

Не знамо колико је Доситије успео овом агитацијом код Срба часника посаде у Млецима, али му и сам покушај служи на част.

„Не могу ти исказати — пише 15. маја 1805. руском пуковнику Симоновићу — у каквом смо великом благонадеждију и на боље љубиме наше Србије преме-

њенију. Ако нама то промисал неба с содејствијем праведнаго помошника мужеј (овде Доситије прави алузију на помоћ руског цара Александра) — видити дарује: о, тада ћу ти ја постати прави Титирус...“ У латинском цитату који даље долази казује како ће, у том случају, срећан радити у Србији.

А спремајући се, у мислима, за полазак у Србију, он пише — као што нам казује Соларић — Трлајићу у Петроград „ради књигопечатње“, т. ј. жели да набавци штампарије за Београд буде Трлајић на руци. Још је Доситије желео да прва штампана књига у Београду буде други део његова *Собранија.* —

На тај нам се начин Трст онога доба показује не само као важан просветни већ и патриотски фактор у јавним и општим пословима српскога народа. Богате куће српске, које су у трговачким пословима водиле неоспорно прву реч, стајале су на услузи српској просвети. *Сриски* је Трст имао од царице Марије Терезије повластицу за своју народну школу. А кад је дошло доба да се народу и друкчије помогне, он је и тада учинио своју дужоост. Стога је и гледано на њ са различитих гледишта. У половини 1805. године пише Доситије синовцу Григорију: „А чујем да је и забрањено из ови страна тамо шиљати књиге...“

* * *

Као што је већ речено, на путу из туђине у средину народну Доситију је Трст био само етапа. И да није ту нашао Соларића и ону предусретљивост у Срба тршћанских а нарочито у љубазном дому Драге Теодоровића; да није са Соларићем упао у различите планове књижевно-практичне — он би, вероватно, и раније оставио Трст. Куда би пошао, тешко је казати. Он је идеалисао: видео је у мислима један кутић српске зе-

мље — град или село — и себе у њему где ради у школи и где му је при руци штампарија. Кад је зажелео да оствари тај сан, помислио је, у једно доба, на Црну Гору. А кад су се у Србији ствари стале на боље окретати, он се у мислима њој окренуо и при томе је и остао.

Обично се узима да је и приближавање Француза Приморју ускорило Доситијев одлазак у Трст. Нама то не изгледа вероватним. И ако је тек минијатурни део преписке његове познат, ипак и у њему налазимо на неколико места наглашено како се Доситије спрема, или бар мисли, на полазак у Србију.

Те је и учинио, опростивши се с Трстом 13. јуна, у зору.

Једну епизоду сачувао нам је Соларић. Он прича:

„У навечерије онога јутра, поизопростивши се Сократ наш са свима пријатељи, окружен буде от неколико, пређе к тому отбрани, млади љубимаца своји, и возљуби с њима — бригом Г. Г. Т. Захарића и А. Балсе, двојице от дружине — у предградском едном вертићу на само, у летњег вечера тихости и благовоној зеленини, вечерати. По вечери у граду, у Сербској кафани под знаменијем *Звезде Поларне*, буде нас више; где јагмећим нам јошч који кратки час у дружеском колу с Наставником, дојђе ондешњи Господар неки, и сазнавши о бившем: *То је Господине! рече, права нека тајна вечера била! и — — — ето ји око вас баш дванаестерице!* — што сгледавши се, најђемо, да по тако и бјаше. Међу преускипевшим чувствованијама свакога умиленија, приспе доба растанку! последњему моему Наставника, Благодеја, Друга моега облобизанију! — у пополноћни час...“ (стр. 2—3. Соларићева предговора ка Доситијеву *Мезимцу*).

Како се Доситије опростио с породицама и кућама у којима је био тако драг гост, није нам познато. Али у накнаду за то, наводимо песму коју је испевао тада неко од учесника у испраћању Доситија. Чија је песма не знамо, али ју је могао испевати Соларић, Јован Дошеновић, Вићентије Ракић, Тома Милиновић — а сви су се они или служили стиховима или и песници били.

Песма гласи:

НА ОДЛАЗАК

Г-НА ДОСИТЕА ОБРАДОВИЧА

из Трикста

случив. в среду јунија 13-го 1806. года.

Луна сије — — —
Са висине
Блага неба зорно гледа,
Гди у перси сердце преда
У сузам' се сладким купа —
Јер Он од нас сада ступа!

И зорњача
Ведра лица
Всу селену сада здрави,
И пријазним воздух прави,
Али једно само чује:
С богом! с богом — он путује.

Сунце сије — — —
Са висине
Блага неба зорно гледа,
Гди у перси сердце преда,
Уздах се у души скрио —
Срећан пут! му свуда био!

* * *

Опростивши се на свагда с Трстом, Доситије није и све везе са њим прекинуо. Он је већ с пута писао својим тршћанским пријатељима а нарочито Драгиној кући. Писао је Драги одмах из Љубљане и замолио га је да писмо покаже и госпођи Софији. Тога писма данас немамо, али му је помен у оном које је 24. јуна писао из Сиска.

Из Љубљане је до Сиска путовао „с Крањци", и кад опише то путовање „имаћете се — вели Софији — чему и смејати и чудити."

Марта 19. године 1807. писао је из Земуна Софији. У писму разбира за Соларића и пита што већ не долази овамо. Он би желео ојачати везе између Београда, у који се спрема прећи, и Трста, и тиме што предлаже да Драга или који од браће његове купи кућу у Београду. А кад се настанио у Београду, писала му је и Софија, а Драга га је обрадовао „фершлагом" лепа поклона.

Ван сваке је сумње да је то тек сићушан део оне преписке коју је Доситије одржавао с кућом Драгином, а и да не помињемо Соларића и остале његове пријатеље из тога краја.

Кад је, пак, приступио послу да заснује у Београду школу богословску, Доситије се и тада обратио Трсту, позвавши за управитеља и главног наставника тршћанскога пароха и књижевника српског Виђентија Ракића.

Нека нам буде допуштено навести, на завршетку овога прилога, још неколико врста о Драги Теодоровићу, главном тршћанском пријатељу и добротвору Доситијеву.

Драги је име Јован, а Драгом га је звала од милоште мајка, па је то име и сам себи задржао не само у кући и међу пријатељима, „но и у сви своји послови

гди би се год потписивати могао.“ (Летопис Матице Српске, I, 38). Два старија брата његова бејаху Ђорђе и Петар.

Драга је рођен у Херцеговини 24. јуна 1765. Годину рођења казао нам је Ђ. Магарашевић у краткој биографији на поменутоме месту. Месец и дан казује нам Доситије у писму Софији из Сиска 24. јуна 1806. Он ту вели: „Данашњи је дан весели рожденија дражајшега Драге дан, који желим да до глубоке старости весело и благополучно празнујете.“ Види се, дакле, да је Драга своје крштено име добио према дану свога рођења.

За његово образовање заслужан је ујак му архимандрит Рајовић, који га је одвео у „манастир боко-которски.“ Одатле га браћа узму у Карловац па по том пошаљу у Нови Сад „да би се Драга штогод мало књиге знао.“ У школи није много научио, те га други ујак Тодор Рајовић, одведе на Ријеку ради учења трговачких послова. Он га је водио и у Палестину, на поклоњење гробу Христову. Осем тога Драга је много путовао по Европи и ван ње. У трговини је имао особите среће, те је убрзо постао од највећих богаташа у Трсту. Имао је два сина и седам кћери од којих му је једна била удата за познатога Јеремију Гагића, а остале су се разудале у Одесу и Јужну Русију.

О смрти Драгиној забележио је, по казивању Моја Балтића, Ђ. Поповић ово:

„Драга је имао књиговођу Талијана, у кога је имао пуно вере; али овај књиговођа био је нитков, па пошто је све био удесио што му је требало за његов непоштени посао, дође једно јутро Драгу и рекне му:

„„Ми смо инсолвентни.““

„Поражен Драго они час стропошта се мртав од капље.“

„Када се поверитељи Драга Теодоровића искупише пре свега одредише за удовицу на уживање кућу, која је тада вредила 120,000 фор. ср. (преко 300,000 динара) а за издржавање осталој фамилији 80,000 фор. ср. (преко 200,000 дин.). За тим приступе прегледу осталог имања и нађу, да не само што није било никаквих пасива, но да активе износе више од по друга милиона фор. ср., а ваљда је још једанпут толико а и више украо непоштени књиговођа.“ (Браство, V, 129).

Балтић вели да Драга „није знао ни читати ни писати, али је био необично уман, тако да је постао милионарем и на мору имао је четрдесет великих галија, које су пловиле чак у Америку и Источну Индију.“ Оно прво, о неписмености Драгиној, не стоји. То се види из Магарашевићева казивања о његову школовању и из толико места Доситијеве преписке, а и да не помињемо друге везе његове, које условљавају понајпре писменост Драгину.

Осем његових веза са Доситијем, Соларићем, Атанасијем Стојковићем, ваља се опоменути онога што о Драги говори Јован Дошеновић, први лиричар новије књижевности српске.

Ретка је књига српска онога времена, на коју се Драга није претплатио за повећи број примерака. Те је примерке одмах раздавао људима који их иначе не би могли имати.

Његову смрт — 13. јуна 1818. године — ожалио је песмом, управо епиграмом, Сима Милутинонић Сарајлија:

НА СМРТ

ИВАНА ТЕОДОРОВИЋА ДРАГЕ.

Не гордостју, већ сазнањем праве
Цене, коју добродетељ ствара,

И висости ума, поклониче!
Сам си био, — ненакнадан игда.
Српској судби, што вокове сраћа,
Фала! таког ал' више не рађа!

Нема сумње да је песмица из познијега доба. Чини нам се да је у једно време Сима хтео у песми глорификовати све знатније покојнике — онако као што је то доцније учинио Петар Прерадовић циклусом „Милим покојником.“ Тада је накнадно опевао јадранскога кнеза Калабића и друге, па, вероватно, и Драгу.

Ни ова песмица ни остале, раније наведене, нису до сада штампане.

ЈЕДНО ЉЕТО ЧЕТОВАЊА

По причању харамбаше Стојана Ковачевића, и по другим изворима

написао **Риста Т. Пророковић — Невесињац**

Први зраци прољетњег сунца, године 1856, затекли су: харамбашу Петка Ковачевића, његовог брата од стрица Стојана, Риста Манојловића — Биједића, Малету Поповца и Илију Суџума, на зимовнику, у селу званом „Балосаве.“

Ово село спада у Граôвске Рудине и готово је у непосредној вези са „Граôвском Спилом“ — мјестом, које је тада важило као право зимско огњиште Херцеговачких хајдука и ускока. Остали хајдуци, из чувене Петкове чете, зимовали су такође по Рудинама, Бањанима, па чак и по Кривошијама.

У Рудинама и Бањанима, као год и у Дробњаку, и Морачи, хајдуци су скоро за сво вријеме владавине пок. кнеза Данила, били на зимовницима потпуно обезбијеђени од Турака, јер тада Турци нијесу смјели, без велике снаге, у та мјеста ни привирити; ма да су их сматрали као своја — као дио султанове Херцеговине.

Преко зиме Хајдуци држе сијела, замећу разне шале и игре, гуде уз Гусле и пјевају јуначке пјесме, препричавају љетње доживљаје, и тако им дани брзо

пролазе; па опет, једва чекају кад ће буква олистати, а славуј у жбуну почети извијати дивне мелодије своје, поздрављајући пролеће. —

Била је још читава недјеља дана до Ђурђева дне, кад су: Стојан, Ристо, Малета и Илија заокупили наговарати харамбашу, да овога пута мало раније изиђу у Сомину.

И ако је Ђурђев-данак хајдучки састанак, ипак дешавало се, да и на који дан прије рока почну долазити на зборно мјесто; нарочито харамбаша старао се, да он први, или у првима буде на биљези.

Но Петко их одбије, првога дана, говорећи: „Ви знате баш кô и ја, да у Сомини још има снијега, а гора гола, па што је рано — рано! нека нас овђе још који дан.“ Али друштво се не хтједне оканити, него и другог дана навали на Петка, да се иде, доказујући, да присојном страном нигдје снијега нема, па ни осојном, осим у понекој долини, у којој је велики смет био; а шума кад већ почне зеленити, она ће се за неколико дана сва оћести зеленилом. Петко је видио, да се неће моћи лако одбранити, јер су дани освитали све љепши од љепшег, за то попусти и одговори: „Добро, спремите се данас за полазак, па да довече кренемо. За тијем дода пола у шали: ама ако вам притужи студен у Сомини, немојте мене кривити што смо рано изишли, ни тражити да се ложи велика ватра; а ја ћу бели трпљети донекле, али ако ми додије, — с првога, који буде до мене, свући ћу струку и себе покрити... Пристајете ли?

— Пристајемо!

— Ех, ето тако!.. Сад се спремајте и опрашћајте с пријатељима, па довече будите наредни и на окупу.

Хајдуци весели зађу по селу опраштати се са сељанима. Већ око Ђурђева-дне сељани су се надали таквом опроштају, но како је овога прољећа вријеме било

лијепо, то се и нијесу ни мало изненадили, кад им хајдуци почеше довикивати:

— Да се пољубимо!

— Зар ноћас?

— Ако Бог дâ!

— Е, нека вам је срећан пут!

— И вама останак! — И пољубе се.

— У здрављу да се видимо!

— Амин, да Бог дâ!

Сваки је тога дана преобукао по пар новог, или опраног рубља, и по један пар, такође новог или опраног, метнуо у торбу, да се може прати и пресвлачити. Од обуће, осим оне на ногама, понијели су неки по пар, а неки и по два пара чарапа, и назувака, а за опанке нијесу се много бринули, јер су знали, да ће у брзо доћи до нечијих волова, па сто и меса за јело, и коже за опанке: и времена на даницима доста, да их направе.

Пошто су вечерали и напунили торбе храном, крену се на пут. Петкова фамилија и неки од приснијих пријатеља, испрате их до изнад села, ту се понова изљубе и опросте, па се пратиоци врну натраг, а хајдуци наставе путовање, куда су наумили.

Тек што је зора заплавила, и они стигну у Сомину, на „Херцегове воде“[1]). Уморни од нотњег путовања, — које много више умори човјека него путовање дању — посједају на неко камење по више воде, да се мало одморе; до мало и Сунце сјекну иза брда. Тада сви сиђу на воду, умију се, напију, окрену према истоку и помоле Богу. За тијем, измакну се на један заравањак у шуми, не далеко од воде, и ту наложе ватру Хајдучицу[2]).

---

[1]) Херцега Стјепана.

[2]) Ватра хајдучица ложи се овако: нађе се повећа камена плоча, а накупи се ситних дрва, па се дрва слажу на плочу у об-

Обични састанци бивали су или код ове воде, или на Јастребињаку. Долазећи на зборно мјесто, хајдуци су свраћали к оној води, код које су се прошле јесени растали, па ако не би ту затекли никога од дружине, онда би знали, да су дошли прије других, вратили се на мјесто растанка и ту чекали остале. Ни једна од поменутих вода није била приступачна Турцима: љети због хајдука, а зими због великога снијега. Планину Сомину хајдуци су одавно назвали „Хајдучка Мајка". Ту им је био састанак, ту растанак, ту уточиште, па многоме ту и вјечна кућа у „Хајдучком гробљу."

Докле поменута петорица хајдука сједе на заравањку, пуше и разговарају се, ми ћемо се дотле бар са првом троицом мало из ближе упознати: са Петком као харамбашом, а са Стојаном и Ристом као с најстаријим четницима, који се уједно сматрају и као најбољи јунаци у овој, у опште јуначкој чети... Почнимо са харамбашом:

То вам је онај што сједи у средини, плећи и џефердар прислонио уз букву, а поглед му често пада на онај пропланак према њему, као да се некоме отуда нада. Он је средњега раста, коштат, сувоњав, црне масти због чега су га Турци и прозвали „Црни Петко," црних као зивт, но осредњих бркова, мрка погледа, носа мало повијена, на челу му се виде повеће боре, ма да му још нема четрдесет година. Главна црта у његовом карактеру та је: да хладно и зрело размишља о свему што се има радити, но кад се једанпут одлучи да нешто учини, онда га нико од тога одвратити не може. Испуштену ријеч није хтио погазити, па ма то било и на штету друштва, или и самога њега. У његовој чети

лику шатора. Од такве ватре дим не иде у вис, него се повија к земљи, те плоча сва поцрни од чађи; зато се и зове „Хајдучица".

било је много врснијих људи, па можда, и бољих јунака, од њега, али његове бистрине и памети није било. Нарочито је настојао, да се Турци, пошље сукоба са његовом четом, никад не могу похвалити. Рањене другове брижљиво је чувао и предавао видарима на лијечење, а погинуле никад није дао сахранити у мјесту, на коме су погинули, но, или би их хајдуци, као год и рањенике, носили у Сомину и ту сахранили у хајдучко гробље, или, у случају веома јаке потјере, допуштао је, да се погинули сахране на другом мјесту, али ипак на таквом, гдје им Турци гробове неће лако наћи.

Догађало се да Турци и сахрањеног хајдука изваде из земље, отсијеку му главу, носе у варош и хвале се како су га у потјери посјекли.

— „Лакше ми је претрпљети да ми четири друга убију, но да једноме отсијеку главу, набију на колац и плаше рају“ говорио је Петко друштву... Међутим, Турци су баш због тога, још већи страх од те чете имали, незнајући готово никада, да ли је који од хајдука погинуо... Број погинулих брзо се намиравао придошлим хајдуцима.

Стојан и Ристо одметнули су се прије Петка на три године. За то вријеме Петко се јако чувао, јер су му Турци пријетили, да ће га убити из освете према Стојану. Ноћу је спавао у кући, под ћемером, а дању се чувао од засједе. Земља, на којој је становао, у Срђевићима, била је својина Дед-аге Ченгића, из Гацка. На Грачаници опет, Дед-ага је имао воденицу, у којој је Петко, за неко вријеме, био воденичар. То му је такође припомогло те га Турци нијесу смјели јавно напанути. Па ипак он је Стојану и Ристу јатаковао. И не само што су они долазили ноћу код њега, него и он је долазио к њима у планину, доносио им храну, давао савјете и упућивао на запажени шићар. Али, поред све

вјештине, није могао вјечито укривати трагове: најпошље га Турци ухвате у јатаковању и затворе у тамницу, у градићу Кључу, код Гацка. Ту би можда и заглавио, или би у мостарској тамници, или чак у Видину[1]) оканао, да се није својом досјетљивошћу и с помоћу једнога Србина Мостарца спасао. Иза побјега није му готово ништа друго ни остајало, него потражити Стојана и Риста, па се придружити њиховој чети... До мало времена нашли су се у Бањанима. Не само Стојан и Ристо него и цијело друштво обрадовало се ступању Петковом у чету, и једногласно признало га за харамбашу. Ова је чета и дотле била чувена, но од како је он почео предводити, од тада много више. Одмах с јесени, прве године четовања, фамилију је преселио у село Валосаве, у коме је, као што смо видјели, већ једну зиму зимовао. Петко и Стојан браћа су од стричева, рођени и одрасли заједно у селу Срђевићима, срезу Гатачком.

Онај што сједи с десне стране харамбаши — оно је Стојан. Он је такође црне масти, мало покрупњи од Петка, црних, омањих бркова, носа повијена, погледа мрка, а очију крвавих, тек кто је претурио двадесет пету годину. Напријед смо поменули, да се одметнуо прије Петка на три године, па сад је ред да кажемо и зашто:

Пошто је Омер-паша покорио непокорне Турке Бошњаке и Херцеговце, намисли ударити на Црну Гору, да и њу покори, или бар да њеног новог господара натјера на обавезу, да црногорске чете у будуће неће упадати у Херцеговину, и да Црногорци неће примати међу се ускоке из Херцеговине. Знало се је, да Срби из пограничних крајева Херцеговачких живе у пријатељским

[1]) Осуђеници из Босне и Херцеговине шиљани су у Видин на робију.

односима са црногорцима, и да су готови једни другима у помоћ притећи. Да би отклонио неприлику, која би по Турке могла отуда произићи, паша нареди, да се од раје покупи оружје. Али ни са купљењем оружја није ишло лако. Домаћи Турци, којима је Омер-паша вршење ове дужности повјерио, појагмили су се, ко ће бољи џефердар. нож, или мале пушке уграбити. Но кад је већ дошло до грабежи, онда се и међу Србима нашло људи, па чак и читавих племена, која су се усудила своје оружје — оружјем бранити. Због тога је дошло до сукоба између Срба и турака најприје у Зупцима, лицем на Цвијети 1852 године. Зупчани су тога дана протјерали Турке Требињце између себе, који су били дошли да купе оружје. То је био почетак Вукаловићевом устанку, који се мало доцније стишао, да поново отпочне 1857 године, са много јачом силом.

Дакле, догађај зубачки десио се лицем на Цвијети а сукоб Стојанов са Турцима, у Гатачком пољу, само недјељу дана доцније.

Првог дана Ускрса, поменуте године, кад је народ из Срђевића и других села хитао цркви у Грачаницу, Стојан је, због некога домаћег посла, био поизостао иза осталих сељана, но имајући добра коња под собом, надао се да ће приспјети на литургију[1]). У ствари тако би и било, само да није случај донио једно изненађење, које је цио његов дотадањи живот преиначило и упутило другим правцем.

У путу сретне се са два Турчина, из Грачанице, који су такође јахали на коњима. Чим их је видио — познао их је и није му било мило, јер је одмах помислио, да се неће моћи на лијепе разминути с њима. „Јесу

[1]) Тада су цркве биле врло ријетке, за то је народ из више сéлá ишао к оној цркви, која му је била најближа.

Крвавци, закон им њихов.“ прошапутао је, али није хтио сјахати. Они су се збиља тако презивали, но и без тога били су прави Крвавци према раји и свакоме појединцу, хришћанину, који би им се у нечему замјерио. Тановићи и Крвавци сматрани су као највећи зликовци у Гацку. У то доба још је владао дух „башалука,“ против кога се је Омер-паша борио. Башалук је захтјевао од раје такву снискодљивост, каква ни мало не приличи духу човјечијем; али се морало трпјети. Мало је који Србин смио усудити се, да пројаше поред Турчина, него би сјахао и водио, докле га биједа не мимоиђе; у противном показао би, да није права раја, па онда, — нека се добро држи.

Од оружја Стојан је имао двије мале пушке и нож. Није мислио, да ће морати свој дом преврнути и замијенити га хајдучком пећином, али у своју руку и оружје имао је тврдо поуздање.

Пошто су Турци пришли ближе Стојану, један се продерао на њега: — Зашто, влаше, не сјашеш? стотину ти крста влашкије ј . . . м!

— Зар што си пошо̂ цркви, па си с тога заковрчио — је ли?! ј . . . м ти кључ црквени! — Додао је они други.

— Оружје дај амо, каурине од каурина[1])! — Надовезао је први и приђерао коња к њему, да му узме оружје.

Већ и на саму псовку Стојану се било смркло пред очима, крв му појурила у лице, а рука сама мапила се кубуре. И тек што је онај први пошљедњу ријеч изустио, пуцањ је одјекнуо, коњ под Турчином скочио у страну, а коњаник, погођен у прса, љоснуо о ледину. Онај други, изненађен Стојановом храброшћу, као да је

[1]) Невјерниче од нерјерника.

заборавио на своје оружје и освету, обо̂ је коња и побјегао пољем.

— Стани, балијо, да и теби платим за кључ црквени! — викнуо је Стојан за њиме и опалио другу кубуру. Чим је пуцањ одјекнуо, Турчин се заљуљао у седлу и повио по коњу, да се одржи. Стојан је уживао гледајући га како се лелуја тамо амо, докле се није и он стропоштао на тле. За тијем, видећи да му дома повратишта нема и страхујући да окле не искрсну други Турци, брзо се ријешио на одсудан корак:

Добру вранцу пуштио дизгине,
Ошино̂ га оштром бакрачлијом,
А запјево̂ танко, гласовито:
„Носи вранче гори у хајдуке!“

Вранац је брзо одмицао пољем, а коњаник очима мјерио одстојање, које га је још дијелило од планине Сомине.

Докле су Турци чули, шта је са Крвавцима било и разабрали ко их је побио, дотле је он Стигао у Сомину. Овдје је сјахао с коња, дизгине намакао на руку, чибук извадио из чибук-кесе, сјео на један камен, напунио лулу, укресао и запалио.

Пошто се је мало одморио и попушио ону лулу дувана, устао је, и чибук оставио на своје мјесто, скинуо капу, погледо̂ у небо, прекрстио се и изговорио: — „Боже и свето Христово Васкрсеније, опростими гријех, који учиних, јер пролих крв на данашњи дан. Али ти Боже видиш да сам био нагнат од оне пасје вјере, која не познаје Бога, ни божије богомоље. И ево се заклињем на данашњи дан, да се никад са Турцима помирити нећу, докле ми је на два рама глава“. Затијем, поново се прекрстио, устакнуо капу, сјео на исти камен и упуштио се у мисли: куда би се сада окренуо и са неком четом састануо.

Дуго је о томе мислио и по кад-кад погледао на село Срђевиће, које се одатле добро видјело. На један пут дигао се у селу густ дим, за којим је убрзо букнуо пламен. Стојан се одмах сјетио, да су га Турци у селу потражили, па пошто га нијесу нашли, онда су му кућу запалили. Гледајући шта Турци у јарости раде, отео му се из груди дубок уздах, за којим су излетјеле ове ријечи: „Палите, Турци, палите! А задајем вам божију вјеру на данашње Васкрсеније, тај дим из куће моје мали јео какав ће се дим из вашијех кула дизати, кад их Стојанова рука стане палити“.

Немогући даље гледати како му Турци огњишта раскопавају, поново је устао, појахао вранца и наставио пут кроз планину с намјером, да негдје нађе неког калауза, који ће га препратити у Црну Гору; јер Хајдуци још нијесу били изишли у планине. Путем је највише мислио о Петку. Родитељи Стојанови и старија му браћа, већ су били помрли, а најстарији брат Трифко одавна прешао у Србију; код куће дакле, није остао нико од рођене му браће, над киме би Турци могли освету извршити, за то се бојао да не убију Петка.[1])

---

[1]) Стојанов отац — Рења — имао је четири сина: Трифка, Глигора, Сима и Стојана. Најстарији син Трифко одметнуо се је у Хајдуке још за вријеме Смаил-аге Ченгића. Како су сви Ковачевићи становали на Ченгића земљи, Смаил-аги је било зазорно од других Турака, да његови кметови иду у Хајдуке, за то добави оца и стричеве Тривкове, па им зада вјеру да неће Тривку ништа учинити само нека се врати кући; у противном да се сви селе са његове земље. Отац и стричеви поруче Тривку те дође кући, кажу му шта је Смаил-ага наредио и затраже од њега, да се окани Хајдуковања — да их неупропашћује. За љубав породице Тривко пристане, напушти Хајдуковање и остане код куће.

Али-паша Ризванбеговић, везир Херцеговачки, живио је у пријатељству са Смаил-агом. Па ипак, кад је чуо од некога, да се Смаил-агин кмет одметао у Хајдуке и да сада слободно живи код

У тијем мислима сишао је с планине у Дрнске Влаке, преноћио на торини Орбовића, па сјутра-дан, по савјету домаћиновом, прерушио се као кирицијa и прешао у Кривошије. Ту се упознао са Митром Самарџићем, побратимио се са њиме и продао му вранца за 60 талијера, те набавио један добар џефердар.

У Кривошијама остао је близу мјесец дана, очекујући неће ли од кога разабрати за неку чету, гдје се налази; али му није испало за руком. Најпошље сјетио се Рада Рђичина—Бјелице, у Врбици, срезу Билећском, за кога је подавно чуо, да јатакује Хајдуцима. Једнога јутра, зором кренуо је из Кривошија, за дан стигао у Врбицу и, под заклоном првога мрака, сишао из шуме, Радовој кући. Овдје је сасвим изненадно затекао Риста Биједића—Манојловића, из Корйтá, који се такође тијех дана одметнуо, па, као млад и неискусан, дошао и он код Рада, да тражи савјета и упуства.

А Ристо вам је онај што сједи с лијеве стране Харамбаши, онај што, чим га погледате, одмах вам падају на ум они живописни стихови из народне пјесме:

„Висок јунак да вишега нема,
У ширину да ширега нема,
По љепоти да таквога нема:
Бјела лица, а обрва црних,

куће, јер га нико не узима на одговор, — пошље Татарина са поруком Смаил-аги, да му Тривка везаног отправи у Мостар. Кад је Смаил-ага примио поруку, исте ноћи пошаље свога човјека у Срђевиће, да каже Тривку, нека одмах бјежи с главом у свијет, куд-год зна, али да се не уставља нигдје у Херцеговини, ни у Црној Гори. Тривко је, такође исте ноћи, опростио се са породицом и напуштио очину кућу. Сјутра дан дојури Татарин са заптијама у Гацко, али не застане Тривка, него се врати празних шака. До неколико дана дођу неке кириције кући Рељиној и донесу Тривков шарпељ, као знак да је здраво прешао, на Љубовији, у Србију. Од то доба ништа се више за њега није чуло.

Мрка брка, чела високога,
Испод чела очи соколове, —
Погледа му у хиљади нема".

Ристо је био јединац у мајке Биједе. Отац му је умр̏о прије на неколике године него што се он одметнуо. Ваљда с тога, што је рано остао сироче иза оца, сељани су га прозвали „Бијединћ". То — наметнуто — презиме остало му је у народу, и пошље његове смрти, више познато, него његово право презиме „Манојловић". Имао је четири сестре, од којих су три већ биле удате, а најмлађа чувала је нешто козјачи и по гдје-што помагала старој Биједи. Све друге послове отаљавао је он са̂м. Преко зиме по некад је ишао са̂м и у брдо за козама. Тако је чинио онијех јутара, кад је вријеме освитало веома мутно, или студен била велика.

Једно не само магловито и кишовито, него и сасвим хладно јутро освануло је концем мјесеца марта 1852 године.

Такво вријеме таман је права згода за курјака, да уграби брава испред очију нејаку чобану; јер под заклоном магле привуче се до стоке тако, да га чобан и не види, докле не стане дрека уграбљеног живинчета.

Ни тога јутра Ристо није хтио допуштити, да сестра иде за козама, него је отишао са̂м. Собом је понио сјекиру, да крепе грање са дрвјећа, са кога ће козе брстити пу́па́к; па и иначе да му се при невољи нађе.

Подне је било превалило у велике, кад су два Турчина искрсла из магле, угледали Риста код коза и упутили се право к њему. Један је ишао пјешке, а други јахао на коњу. Оба из Босанске Крајине. Пролазили некуд у Требињски кадилук па се отуд вратили и помели пут.

— Што ли се ове Бошњачине смуцају овуда?! — помислио је, Ристо, кад је спазио Турке.

— Хеј, море, влаше, хајде да нас изведеш на ђаду,[1]) која води у Невесиње! — Викнуо је на њега пјешак, који је ишао први.

— Ја не могу оставити козе, да их кољу вуци по овијем брдима! — Одговорио је Ристо набусито, јер је Турке у опште мрзио.

— Чујеш, влаше, је.. ти крс'! ако нас данас не изведеш на царску ђаду, дина ми га никад више никога извести нећеш! — Запријетио му је коњаник и метнуо руку на силах.

На ову пријетњу и псовку Ристо је успламтио гњевом и за час смислио како ће им се осветити. Њихово потраживање, да им покаже пут, сад му се учинило као добро дошло. Савладав се за час, да не би Турци што год примјетили, сишао је пред њих, носећи у руци сјекиру, па им довикнуо: Хајте за мном!

Намјерно их је увео у један подужи, брез-излазни кланац, на један пут застао, тобож да притегне опанке, а њима рекао: Идите ви туда, кроз кланац, сад ћу вас ја стићи. — И стигао их је.

Тек што је коњаник минуо поред њега, Ристо је пожурио за њиме, за час га стигао, измахнуо сјекиром и ударио га ушицама у потиљак. Коњаник је тресну с коња о'тле, као каква клада, немогав узвикнути ни јао. Пјешак је чуо само потмули ударац и пад, окренуо се да види шта то би, но у истом тренутку ударен и он сјекиром иза ува, пао је да се више не дигне. Коњ уморан и збуњен непознатим мјестом, стајао је као укопан. Ристу опет, осјетив ваљда сву тежину злочина, није било угодно остати дуже у кланцу, поред лешина: чим је видио да су обојица мртва, вратио се козама, да тамо размишља шта ће даље радити. У повратку затекао

[1]) Пут

је, у близини свога крда, Саву Вуковића, свога комшију са његовим крдом, и испричао му, на вјеру, све што је учинио.

— Па не бој се, Ристо... Два зликовца мање... Те Бошњачине неће нико ни тражити. — Соколио га је Сава.

— Ама ваља их уклонити ондоле.

— За то је лако. Ти знаш за ону јаму у кланцу; без-бели[1]) си их за то ту и довео, да се пошље не мучиш млого око њи. Бацићемо у њу и њи и коња, па нека их тражи ко-гођ оће, ти можеш без бриге спавати.

— Шта, зар и коња да бацимо у јаму?!

— И коња, ако ћеш мене питати.

— Јазук[2]) је, болан, а и гриота је, — коњ нам није ништа крив.

— Јазукније је да твоја глава оде на шиљак, а и гријеха би било више да стара Биједа остане самôрана.

— Добро збориш.

— Е, па кад добро збôрим, устај да тога ђавола смиримо прије мрака.

Обојица су отишли у кланац, одијело и оружје скинули, а лешине пренијели и бацили у јаму. Коња су одвели над јаму, убили га сјекиром, па га сурвали поврх Турака.

Ристо је дао Сави дио од свега шићара, те су обојица сишли, са козама, у село по мраку, како би скинуте ствари могли склонити, да их нико не примјети.

Није била никаква ријеткост, у том времену, да по неки Турчин заглави у брдима Херцеговачким. За то се ни стара Биједа није много изненадила, кад јој је Ристо предао ствари са Турака, да их затвори у сандук.

Трагања за Турцима није било никаквог: бар Ристо и Сава нијесу ништа о томе чули за дуго времена по догађају.

---

[1]) Без сумње.

[2]) Штета.

Земља, на Мекој Груди, у Коритима, на којој је Ристо становао, била је својина Меке Тановића, из Брестица, среза Гатачког.

Од прилике до два мјесеца након погибије Турака, дошао је Тановић на Меку Груду, у својих кметова.

Једног јутра, баш кад је Ристо био отишао у дрва, — Тановић се био упутио кући Ристиној. Случајно тада је и Биједа била изишла некуд у комшилук, а кућу оставила отворену. Ма да је нашао кућу без чељади, Тановић се ипак није хтио вратити; на против, по ондашњем обичају свију зликоваца Турака, њему је ова згода била добро дошла, да загледа у сваки кутић, не би ли што сумњиво опазио... Пошто је све по кући разгледао, није му ни то било доста, него је пришао сандуку и подигао заклопац. Сандук је био отворен. Изненађен и сâм непажњом Биједином, одмах је гурнуо руку између рубља на дно сандука. Најприје је наишао на једну. а за тијем и на другу малу пушку, обје извадио и метнуо пред-а-се. За тијем, да би злурадост и радозналост што прије задовољио, није имао када вадити једно по једно, него је извадио све ствари из сандука. Угледав одијело са крајишника, није се много изненадио, али је пажљиво разгледао сваки комад не би ли на њему трагове крви опазио. У томе је и Ристо стигао из дрва. Коња је отоварио пред кућом, а сјекиру објесио о крстини, на самару, јер је био наумио, да још који пут, тога дана, дотјера. Кад је ушао у кућу, да се мало одмори, имао је шта видјети: сандук отворен, све ствари извађене, а Тановић сио у крај њих, те их претура и разгледа. На први поглед схватио је у каквом се положају налази: брзо се вратио пред кућу, дохватио сјекиру и полетио у кућу, да њоме убије и Тановића.

— Шта ћеш то, Ристо, помамио се?! — Чуо је у истом тренутку један глас иза себе. Одмах је познао,

да је то глас Саве Вуковића, који је видио кад је Ристо скинуо сјекиру и полетио у кућу, па похитао за њиме, да спријечи зло; јер је по Ристоној журби опазио, да је овај намјеран неко зло учинити. Тај глас освијестио га је. Сјекиру је спустио крај врата, застао, обазрео се и дао знак Сави да уђе за њиме.

— Шта је ово, Ристо?! — Упитао је Тановић оштро, чим је Ристо пришао к њему.

— Ето видиш шта је! — одговорио је Ристо одсјечно.

— Видим, јарамазине[1]) један, ти си побио крајишнике!

— Пази, ага, шта говориш — не биједи ме на правди Бога!

— Шта на правди Бога?! — Да окле ти ове ствари?

— Купио.

— У кога?

— Ја знам у кога.

— Ама хоћу и ја да знам.

— Батали, Бога ти, ага, беспослицу... Шта га распитујеш, да се свађате без невоље. Он твој кмет, ти његов ага, није лијепо да један другом чините на жао. — Умјешао се Сава.

— Е, чујеш ти онога опет, како му помаже: наћи у влаха сакривене турске хаљине и оружје, па „батали беспослицу“ — ко да није ништа ни било?!

У томе је ушла Биједа. Чим је спазила Тановића и гомилу пред њиме, сјетила се јаду, хукнула од страха и стала на сред куће као окамењена.

Најпошље, на наваљивање Савино и Биједино, Тановић је пристао на погодбу, да никоме не казује ништа о ономе што је видио, али да му Ристо дâ краву с телетом и 10 ока масла: краву да дâ одмах, а масло кад скупи, да му донесе у Брестице.

[1]) Неваљалче.

Тановић је отјерао краву са собом, ма није ни мислио ријеч одржати. Но ни Ристо није му вјеровао. Већ сјутра-дан отправио је Саву у Кључ,[1]) да уводи да ли га је Тановић издао... Сава се вратио другог дана са веома неповољним гласом: да се у Кључу ништа друго и не говори, но како је Бијединћ побио крајишнике.

Ристо није хтио чекати, да му Турци дођу по главу. Исте вечери закукала јé стара Биједа, опраштајући се са јединцем, који је њу и сестрицу препоручио своме добром комшији Сави, да им буде у свему при руци.

Једна Ристова сестра била је удата за Тодора Бјелицу, у Врбици. Отуда је Ристо знао да Раде Бјелица јатакује Хајдуцима и кренуо право к њему, да га овај посавјетује и упути у неку чету...

Ту, у кући Радовој чекао је три дана, докле није изненадно дошао Стојан. Невоља их саставила, па их одмах и побратимила. Није прошло ни пола сâта по састанку, већ су се њих двојица љубила у лице и говорила:

— Ја и ти, Ристо, да смо од сад два по Богу брата!

— Од сад па довијека! — одговорио је Ристо...

На питање, да ли се могу надати гласу од какве чете, Раде је одговорио:

— Душе ми, за сад вам не треба нико. Вас двојица така, какви сте, па ето читава чета...

— Сљедујући његовом савјету, они су, збиља, тога љета четовали сами. О прољећу већ су скупили неколико дру́гá, а пошље је друштво придолазило и чета све чувенија бивала. И Стојан и Ристо важили су као Харамбаше. Управ, они се нијесу хтјели истицати један испред другога, а друштво је то запазило, па је обојици признавало подједнако старјешинство. Од почетка њиховог четовања па до часа у коме смо их код Херцеговачких

[1]) Брестице су близу Кључа.

Водâ оставили, Стојана и Риста није нико у јунаштву претекао. А од како је Петко постао Харамбашом, па кад год је дошло тијесно од турске потјере и требало јуришем прокрчити пут, или Турке на бјегство нагнати, он би само узвикнуо: „Стојане! Ристо! нож у Турке!“ Или само: „Ристо! Стојане! 'ђе сте?!“ И то је било довољно да одмах два јатагана сину из канија, а два побратима искоче напријед и подвикну: „Ха! ко је хајдук, на главе!“ Други би сљедовали примјеру, те би Турке потисли, или ако су изненадно опкољени, проломили би оклоп и дохватили се планине.

Ристо се осветио своме аги у самом почетку четовања: посјекô му је сина. Стојан опет, двије године доцније, сишао је, једне вечери, са Ристом, из Сомине у Грачаницу, те Крвавцима попалио не само све куће, него и пластове сијена и сламе.

Сад да речемо коју о Малети и Илији. Малета је родом из Срђевића. Он је новајлија у чети, јер нема ни година дана од како се одметнуо, али се сматра као добар друг у дружини. Илија је такође новајлија. Но он има једну, за хајдука врло важну особину, на којој су му многи завидјели: био је стријелац бољи од свакога; то му је цијело друштво признавало. А како и да му не призна?! Илија стоји потпуно спреман за полазак: торба на леђима, џефердар о рамену, а струка преко рамена. Неки од хајдука нађе камену плочицу, баци је у вис колико га снага носи и викне: „Удри Илија“... Илија збаци струку, смакне пушку, омјери и опали, плочица прсне у комаде. Или: чета иде уз неко брдо, један од њих наиђе на повећу, прилично округлу плочу, узме је и закотрља ни-з-а страну, мало у косо, довикнув Илији: „Удри, ако ти баста“.[1]) Илија смакне џефердар с ра-

[1]) Ријеч пренешена из Црне Горе у Херцеговину, а значи: „поуздање, или способност“; ако се смијеш поуздати — ако си способан за то.

мена, омјери и — погоди. Ето такав је стријелац био Илија... Но вријеме је да престанемо говорити о појединцима, па да се вратимо свој петорици хајдука.

— Добро би било, да ти — Стојане — и ти — Ристо — пред вече спанете у Гацко и дођерате кога вола, да имамо шта јести, докле се све друштво не искупи. — Рече харамбаша, након подужег разговора о другим стварима.

— Коме ћемо, побратиме, назвати добар-вече? — Упита Ристо Стојана.

Стојан се мало промисли, за тијем одговори:

— Фазлагићу — никоме другом. У њега су вазда добри волови... Богат Турчин па 'рани добро: бољи су му у прољеће, но нечији у јесен.

— Добро, побратиме — таман ћемо њему...

До заласка сунчева не дође нико од дружине... Стојан и Ристо дигну се, да изврше што су уговорили.

У неко доба ноћи стигну појати Фазлагића, разврну катанац на вратима, отворе и уђу унутра. Стојан извади из шарпеља воштаницу, а Ристо укреше, распали труд, принесе воштаница и упали је. У појати је било око педетес говеди. Ристо је држао воштаницу а Стојан избирао волове... Изабере четири најбоља, узице им веже око рогова, истјера их на поље, окрене се и тихо довикне Ристу, који изиђе за њиме:

— Притвори врата, побратиме.

— А зашто?! — Упита Ристо кроз смијех, слутећи шта ће Стојан одговорити.

— Да му вуци не покољу те остале.

— Ти кô велиш, да ми имамо још дијела овђе?

— Само Боже здравље! — навратићемо се ми опет.

У само свануће дођерају волове на Херцегове воде... Петка, Малету и Илију затеку будне: сједе око ватре, гријају се и мешкоље раменима, од студени с леђа, ма да су струке пригрнули.

— Ви брже стигосте. — Додаде Петко, пошто им одазва „добро-јутро“.

— И добро дођерасте — чини ми се. — Надовеза Малета, гледајући у волове.

— Нијесмо их ни спремили да догоне некакву јунад. — Прихвати Илија, шалећи се.

— Виђећемо, Суђуме, какве ћеш ти дођерати, кад те спремимо. — Одговори Стојан, сједајући уз ватру.

— Ако буде јесен може и боље, ма у ова доба неће никад оваке; ја ти јемац, побратиме. — Упадне Ристо.

— Е, што побратими трче један другоме у индат![1]) А што кô неће он дођерати таке, или још боље?! — Упита Петко Риста, који бјеше оставио волове да пасу, па се упутио к ватри.

— Нећеш ни ти, ни он, ни оба заједно! — Улети се с одговором Стојан.

— Збиља?! — Припита Петко.

— Брез биље! — Потврди Стојан.

— Што ли то, 'вала Богу?!

— Што нијесте побратими. — Умијеша се опет Ристо.

— Како-како?!

— Ето тако, кô што рекох.

— Тако је, побратиме.

— Ама шта је тако?!... С једне стране излази, што се нијесмо побратили, а с друге што нијесмо Стојан и Ристо, већ, бива, гори од њи.

— Ја то пошљедње нијесам рекô. — Брани се Ристо.

— Нијеси, ама тако излази.

— Кад се хоће — може тако, а може и наопако. — Осијече Стојан.

---

[1]) Помоћ

— Ха! Ха! Ха! — Бива погодно је харамбаша?! — Заграја друштво.

— Прилегните ви мало, те проспавајте, јер ја виђу да вас је сан савладо̂, па не знате шта говорите.

— Може бити. Само ви оборите једнога вола и испеците ражањ меса, па нас зовните на готово; ко̂ што смо зарадили. — Прикричи Ристо.

— Та вам не би била на одмет, да није и то у нашој руци: вољ нам пробудити вас, вољ' не пробудити; ако сте ишли и дођерали, имали сте и за кога. — Задиркује их опет Илија.

— Ми ишли и дођерали за себе, али ваљани људи често зараде и за себе и за другога; што 'но кажу, да и души мјесто у'вате: гладног наранити севап је. — Притовари Стојан Илији, намјештајући торбу за узглавницу.

— Како ти та би, Суџуме? — Упита Ристо побједнички.

— Од кога је — добра је. — Брани се Суџум.

— Вала̂ си је и тражио. — Довикну му Малета.

— Види, види! Зар им и ти оде у индат?! — Упита Илија.

— Види се коме индат треба! — Довикује му Ристо.

— Баталите, море, нека спавају, — Прекрати харамбаша, па скочи и додаде: Ти, Малета, приложи још што на ватру и принеси дрва ближе, а ти — Илија хајде са мном да закољемо једнога вола.

Стојан и Ристо, уморни, брзо су заспали. Петко и Малета дрли су вола, а кад би се они други поудаљили, Малета би скочио и повратио их.

Таман Малета повратио волове по други пут, и пришао к ватри, кад ево ти неколико хајдука, баш на онај пропланак, на који је харамбаша, прошлога дана често погледивао. Лијепо прољеће и њих је измамило прије рока са зимовника.

Малета их први угледа па довикну харамбаши:

— Чини ми се, харамбаша, да ће нам требати појачи ражањ.

— Што појачи?! — Упита Петко, најприје зачуђен, али се брзо сјети, погледа на пропланак, спази хајдуке, за тијем потврди и сам: — Е, бели[1]) оће!...

— Ено харамбаше!

— Ено и Суцума!

— Ено и Малете код ватре!

— Ту ће бити и Стојан и Ристо!

— А ево, болан, они већ набавили читав плуг волова, ко да ће орати Сомину. — Довикивали су долазећи хајдуци један другоме.

Петко, Илија и Малета пођу им у сретање... Пошто се срету, изгрле, ижљубе и испитају за здравље, сви пођу к ватри... Њихов разговор пробуди Риста и Стојана, те и они скоче и почну се здравити са придошлим друговима.

Овога маха дошли су: Сава Пејовић, из Опутне Рудине, Филип и Петар Мандићи, и Тешо Давидовић, из Гацка, Мијајло Попара, из Билеће, и Стеван Деретић[2]), из Корјенића. Они су сви зимовали у Рудинама, па заједно дошли и у Сомину.

Торбе, струке и велике пушке извјешају по дрвјећу, око себе, за тијем посједају око ватре. Сава Пејовић извади из своје торбе, мјешину са цијелих десет ока ракије. Мијајло Попара из своје торбе тас, те одмах почну пити и наздрављати.... Малета и Илија оду те усијеку два ражња и четири рачве. Из бутина изваде по доста меса, натакну на ражњеве и донесу к ватри.

[1]) Заиста.

[2]) Пејовић, Давидовић и Деретић такмичили су се у јунаштву са Ристом и Стојаном, — дакле са најбољима.

Друштво се размакне, те рачве, зашиљене на дну, побију у земљу, двије с једне, а двије с друге стране ватре; крајеве од ражњева навале на рачве и почну по мало окрећати. Бубреге, срце и црну џигерицу испеку на жару, за мезу уз ракију... Дружине више не би да долази тога дана и ноћи; но већ сјутра-дан дођу: Мићо Шкиљевић, из Гацка, Мијајло Курдулија, из Корита, Марко Продрибабић, из Бањана и Мркоје Хаџић, из Невесиња... Два дана доцније стигну: Боро Кривошијанин и Станко Тресковић, из Кривошија... На освит Ђурђевадана осванула је у Сомини читава чета, од равниех тридесет хајдука: сви они, који су били прошле јесени на растанку, на Јастребињаку.

Тек што је јутро осавануло, сви се дигну, оду на воду, умију се, окрену према Истоку и усрдно помоле Богу.... Пошто сврше молитву, врате се к ватри, дохвате торбе, изваде чисте преобуке, разиђу се по шуми и пресвуку... Старо рубље оставе у торбе, да га сјутрадан опет изваде и оперу.... Два вола већ су били заклали и потрошили, те сад закољу и трећега, али и понајбољега.

Дан је био диван — прави прољетњи... „Нема љета брез Ђурђева данка, нити брата док не роди мајка!“ — говорили су хајдуци раздрагани љепотом прољећа.

Кад је дошло вријеме ручку, сви се саберу на одређено мјесто. Сваки је имао у торби: сира или кајмака, или обога, — хљеба и по мало ракије. Печење скину с ражњева и разметну по грању, простртом по земљи, изваде из тораба све што су имали за јело и пиће, и поставе испред себе, те се направи богата планинска трпеза. Ракију је сваки своју додавао Мијајлу Попари, а овај сипао у тас и нудио редом.

Пошто се обреде по два пута ракијом, харамбаша узме тас од Мијајла, дохвати, иза себе, једну омању

плоску, наточи вина, скине капу и метне покрај себе, устане и прекрсти се. Тако учине и остали... Петко наздрави:

— Ову трећу здравицу пијем у име Бога, свете живоначалне Троице и данашње славе — светог Ђорђија!

Да Бог дâ и света Троица, и данашњи светитељ Ђорђије Побједоносац, да и Срби брзо побједе своје душмане — Турке, — кô што је он побједио неситу аждају!

Да свему, напаћеном, српском народу сијне слобода и топлотом га својом огрије, — кô што је нас јутрос Ђурђевско Сунце огријало!

Да српско царство опет васкрсне од Сињега мора до Црнога, од Бијелог мора до Дунава, — кô што је некада било!

Да српска слава и пјесма пропоје свуда, ђе Срби живе!

А нас, хајдуке и мученике, који смо своје огњиште растурили и одметли се у гору, међу дивље звјерове, да се кољемо са нашијем крвницима, — да нас сачува и заклони од великије' мýкá и нéвôљá: наше душмане да смете и побије — да Бог дâ!

— Амин! — Одговарали су хајдуци на свршетку сваке реченице.

— Свети Ђорђије да нас све живе и здраве преда и препоручи своме другу — светом Димитрију — да Бог дâ!

— Амин!

— Здрави сте, браћо, десно и лијево! Све нам било сретно и лијепо — да Бог дâ!

— Амин!... Бог ти дао живот и здравље! — Заори се из свију грла.... Харамбаша попи један гутљај, па тас пружи другу до себе, с десна, а плоску дода Мијајлу... Тас је ишао од руке до руке, унаоколо. Чим би у њему понестало, Мијајло би прискочио и доналио

Плоска је била мала, с тога је Мијајло често мућкао са њоме, да се увјери има ли још. Но то је уједно била и опомена друштву, да не пије много, већ само толико — колико да сви окусе од славе Божије... И дотекло је: сви су се обредили посједали и продужили ручак и разговор.

— Сад ми кажите, браћо, јесте ли сви добро спремни са џебаном? — Упита Петко, пошто посједају.

Неки одговоре да јесу, а неки да нијесу. Петко саслуша одговоре свију, па онда погледа у Мијајла Попару:

— Чим ручамо, ти ћеш Мијајло, поћи одовле — у Битељицу — у Стојана Новаковића, узећеш његова товарног коња, па ћеш отићи у Рисан, те купити и дођерати тридесет ока фишека. Ама бирај барут, што може бити бољи, а не жали платити скупље.... Купићеш и једну стотину добра кремења,.. Ја ћу ти дати све паре па ми ћемо пошље лако разрезати, по колико на друга припада.... Чекаћемо те овђе — на овом истом мјесту.

По ручку Мијајло прими паре, припрти торбу, струку преко рамена, а пушку у руку, опрости се са дружином и крене низ планину.

Хајдуци су га чекали читавих шес' дана, јер је морао, већим дијелом, ићи ноћу, па и то странпутицама... За то вријеме заклали су и четвртог вола, те месо јели, а од кожа правили опанке.... Седмог дана, рано, дође Мијајло и дотјера џебану.

Харамбаша одреди другог хајдука, који ће одвести коња Стојановој кући. Двије коже пошаље Стојану на дар, јер ни њему Стојан никад није тражио кирије.... Другог јутра, тек што се расвануло, врати се хајдух са пуном торбом: хљеба, сира и кајмака, што је Новаковић послао хајдуцима...

Истога јутра подијеле џебану: сваком другу по оку фишека и по три кремена. Десет кремена задржи харамбаша код себе, као резерву. У исто вријеме нареди: да до подне сви добро прегледају и спреме оружје, а пошље подне да се испавају, како би пред вече могли оставити Сомину.

* * *

Био је добар комад дневи, кад је чета кренула са мјеста састанка... Идући све гором, за вида је сишла више села Вратковића.

У Вратковићима била је турска караула, са тридесет кордуна — Турака — махом Арнаута. Јузбаша на тој караули, био је такође Арнаутин... Они су ту и постављени зато, да тјерају хајдучке и ускочке чете.

Наша чета имала је намјеру, продужити пут изнад села, гором, немајући ни воље, ни потребе да силази у поље... Ну, баш тада неки од хајдука угледа у пољу два Турчина, на коњ'ма, те скрене пажњу харамбаши на њих. Петко баци поглед на Турке, виђе да тјерају право у Вратковиће, за тијем викну на друштво:

— Трчите у бусију, у кланац, прије њих!... Оно су Гачани!... Не знам који су, ама да видимо.... Ако буду зликовци, поватаћемо их, одвести мало по даље од села и побити.... Ако ли не буду зликовци — не дирајте — нека пролазе. Немојте се који преварити да пушку изметне, јер је село близу.

Хајдуци стрче у кланац и заузму бусије, око пута, не опажени од Турака... Турке познају, чим су пришли ближе:

— Тановићи! — Тановићи! — Пође шапат од једног до другог.

Турци ујашу у кланац, а хајдуци халакну са свију страна, те их, онако преплашене, свуку с коња и повежу,

недавши им ни једне пушке изметнути... Одатле поведи и Турке и коње, али не у брдо ни у планину, као што су Турци помислили, него у равно поље Гатачко... Мрак се спуштао на земљу тихо и нечујно, баш као што је и чета жељела да измакне са мјеста овог догађаја... Тишину прекине један Тановић, усудив се упитати првог хајдука до себе:

— Ко је овој чети харамбаша?

— Што питаш Турчине?

— Имô би нешто зборити ш њиме.

— Батали збор сада, по мраку; кад дође вријеме он ће ти се сам јавити.

Турчин ућути, тишина поново завлада: само се чуо бâт људи и такит коња.... Но та нова тишина није дуго трајала. Вријеме да се харамбаша јави, дошло је брзо, — брже можда, него што су се и сами Турци надали. На један пут зачује се командујући глас његов:

— Стој!

Чета стане... За првом излети одмах и друга његова, за Турке много страшнија ријеч: — Сијеци!...

— Не! Харамб... — Заусти један Тановић ужаснуто, без сумње у намјери да понуди откуп; али га Петко прекиде трећим узвиком:

— Одма'!

Два јатагана сину кроз први мрак, двије трупине пану на ледину, а двије главе остану, висећи о перчинима, у рукама двоице хајдука.

Перчини су били дуги. Са њима привежу главе коњ'ма за репове, па их одбију пољем, да однесу тужне гласе и посјечене главе, несрећном дому Тановића...

— Сад, браћо, хајдемо, куда смо наумили. Са Турака ништа скидати нећемо, нека виде други зликовци, да нам није стало до шићара но до освете.

Одатле ударе пољем, мало упријеко, па се опет прихвате брда, изнад ријеке Грачанице... Након путовања од четири сата хајдучкога хода, дођу у Фојницу, срез Невесињски. Ту се одморе неколико, за тијем наставе путовање, уз ријеку Колешницу. Испод села Залома прегазе ријеку, прихвате се брда Свињца, пређу на другу страну, више села Братача и ту се уставе, на погледу Невесињскога поља.

— Овђе ћемо данити. — Рече Петко.

— Зар баш више села?! — Упита неки из дружине.

— Баш више села. Вук и хајдук не знају вазда куда ће, ни докле ће, но од сунца до сунца, па куда их прилике нанесу и докле допру.

— Невјерујем да си ти нас овђе довô, тек онако, да сейримо Невесињско поље; брез никакве друге намјере. — Чу се опет онај исти глас из дружине.

— Опет он!... Зар не видиш да нас је зора овђе затекла?!

— Видим, ама нас је ова зора могла затећи и на другом мјесту.

— То је истина, Станко. — Одговори Петко, с осмјехом и настави: — Право да вам кажем, наумио сам данас одовле уводити, ђе би се могô какав добар шићар шићарити у Невесињском пољу. Да се и овђе мало прикажемо; некâ знају за нас... Пошље ћемо прећи у Борач, а ондоле можемо и у Босну; ако нас што не омете....

У томе се већ и зора увелико указа.... Торбе и струке поскидају и оставе у једној долини, изабраној за даник.... Пошто се мало одморе, онда изиђу из долине на један окомак, обрастао ситном шумом, да одатле посматрају околину, која им је, у ово доба године, пружала величанствен изглед.

Невесињско поље највеће је у Херцеговини. Са свију страна окружују га брда и планине, сада покривене зе-

ленилом, испод којих се налазе њиве, ливаде и пашњаци. Варошица Невесиње налази се у врх ширине поља, готово на спрама самога села Братача, те се и она, из Свињца, врло добро види,

До мало појаве се, из свију околних села, крдови оваца и коза, коња и говеди; а из села Братача допираху звуци свирке чобанске и чактара на предводницима. Готово у исто вријеме појаве се и вриједни тежаци са плуговима, те један овдје а други ондје, почну превртати земљу за сијање; једном ријечи: живот на све страни.

Разне врсте птичица, као да се надметаху, да посматраоцима овај дивни изглед учине још пријатнијим: своју радост обилато су изливале у пјесми и цвркутању, прелијетајући весело с гране на грану около њих....

Село Братаче важи као једно од најбогатијих села у Невесињском пољу... Осим једне једине куће мухамеданске[1]) — Муратспајића, сви су други житељи, овога села, православне вјере.... Кућа Муратспајића одавно је ту насељена, и од како се зна, свагда је била имућна.

У некима од невесињских се́ла́ живе сами Турци, у некима опет, сами Срби, а у некима и Срби и Турци. Но било је се́ла́, у којима је била само по једна, или по двије три-куће турске. Ове, усамљене куће, у српским селима, хајдуци нијесу радо гледали: све им се чинило да су оне зато ту, да шпијунирају Србе, ко код њих долази, полази и т. д. Највише су их мрзили с тога, што њима није било тако слободно доћи у та села, као

[1]) Босанско-херцеговачки мухамеданци и данас радије се називају „Турцима“ него Србима, Ми им ту радост нећемо кратити, а Хришћане свуда ћемо звати општим именом — Србима.

у она, у којима није било ни једне куће турске: бојали су се, ако их Турци припазе код неког домаћина — проказаће га, те ће овај пострадати... Сваку, јатачку и другу, поштену српску кућу, прави хајдуци чували су као своју главу.

Петко први угледа два Муратспајића, на орању, испод самога брда. Неколико тренутака посматрао их је с особитом пажњом, за тијем се окрене друштву:

— За ове балије, Муратспајиће, нијесам до сада чуо, да су чинили какво зло нашијем .. Али ко зна?... Турчину није вјеровати... Млоги и не зна окле га гуја уједе... Свакако мислим да неће бити с горега, ако их мало преплашимо; нека знају и они и други, да нам нијесу далеко ни они, ни њихова имања... Ако су до сада били добри, тако ће од сада бити још бољи; ако ли су тајно кога продали, помислиће, кад хајдуци овако раде с нама сад, кад не знају да смо криви, ја шта би радили кад би знали, — па ће се за унапријед чувати од тога, кô од живе ватре.... Балије су богате, могу платити откуп. А нећемо им млого ни искати... Велите ли, да их по'ватамо?

— Велимо!

— Поватат' — ја како! — Одазову се хајдуци.

— Стојане! Ристо! Сава Пејовићу и Стеване Деретићу!... На вама су све турске хаљине. Отиђите до Муратспајића, поватајте их и доведите амо... Немојте их бити ни мучити, само их повежите. И немојте ићи право, низ брдо к њима, да се не сјете, но обиђите ону главицу, па ударите право путем, кô да идете из касабе. Пут ће вас навести баш поред њ̂й: тада свратите к њима, тобож на разговор, и повежите их.

Поменута четворица опреме се као путници из даље, сиђу низ брдо, обиђу главицу, изиђу на пут и упуте се к Муратспајићима.

Како је већ било неко доба дана, Турци истјерају волове на врх њиве и јочну, да се одморе и они и волови... Они посједају на траву, покрај орања, дохвате чибуке, напуне луле, укрешу и запале.

Хајдуци су спазили, кад су Турци уставили волове, но, осим Стојана, ни један није видио, кад су посједали.

— Шта оно би — што уставише волове?! — Упита Стеван, погледујући у сунце.

— Виђели нас, пасја вјера, па нас познали!.. 'Оће нам побјеђ' — Бог-и-душа! — Узвикне Сава.

— Неће, држим, но уставише да отпочину и да ручају, — зар не видите да је попасно доба?! — Одговори Ристо.

— Тако је, побратиме — ти си погодио... Турци и не слуте шта им се спрема... Зар не виђесте кад посједаше у вр' њиве; баш кô да су нас питали.

— Како, Стојане, кô да су нас питали? — Припита Сава.

— Тако, рођени [1]), што нам је сад млого згодније свратити к њима... Кад будемо према њима, сви ћемо им назвати селам... Они ће, без-бели, приватити. Онда ћемо потегнути чибуке, напунити и свратити кô да запалимо и одâнемо... Кад ја викнем: вежи се! — Ако се Турци нешћедну везати, онда двоица од нас, која буду најближа, изврнуће им руке наопако, а друга двоица прискочити, отпасати им пасове и повезати их.

— Лијепо, али шта ћемо ако почну викати?

— Мараму на уста, кô и досле.

— Знам кô и досле, ама зар ти не чу, шта рече Петко?

— То је истина — рекô је да их не мучимо... Ма се не смијемо ни шалити с Турцима, у сред села... Нека шуте, па их неће ни глава забољети.

[1]) Обична узречица Стојанова.

— Не мислите ви за то ништа. Запријетићемо им па неће смјети ни писнути... Они ће се сами повезати. — Прекрати Ристо.

У томе разговору стигну на спрама Турака.

— Селам-ун-алејки![1]). — Назове Стојан.

— Алејки-му-селам![2]). — Одазову Муратспајићи.

— Селам-ун-алејки!

— Селам-ун-алејки!

— Селам-ун-алејки! — Назову и остали, устављајући се код Стојана, који већ бјеше завукао руку у дуванкесу, да напуни лулу.

— Алејки-му-селам!

— Алејки-му-селам! — Одазивали су Муратспајићи на сваки поздрав.

— Како би било да свратимо мало код овије' људи, да се одморимо и запалимо? — Упита Стојан дружину тако гласно, да и Турци чују.

— Лијепо, дина ми! — одговори Ристо.

— Баш би ваљало! — потврди Сава.

— Брже смо и ишли! — притврди Стеван.

— Бујрум! — Бујрум џануи![3]) — одморите се мало! — Довикну им Турци, и скоче на ноге, да их предусретну стојећи, као-год госте у кући.

Стојан напријед, а остали за њиме, пунећи луле, сврате к Муратспајићима.

— Сјед'те, људи! — што сте се дигли?! — Примјети Стојан, тобож из учтивости.

— Валахи, ја једва чекам да сједем. — Рече Стеван сједајући на траву.

— Турске ми вјере и ја. — Прихвати Сава и сједе мало по даље од Стевана.

---

[1]) Поздрав од Бога.

[2]) Бог те поздравио.

[3]) Изволите драги.

Муратспајићи очекну док Стојан и Ристо посједају, па тек онда и они заузму мјеста између њих... Хајдуци су за то и сјели по даље један од другога, да њима оставе мјеста међу собом.

Имашли кресати? — Упита Стојан Турчина, који је сједио до њега, не давши му времена за здрављење и упознавање.

— Имам, џанум — како да немам?! — Одговори Турчин и почне тражити око себе кресиво, које је у траву побацио.

— Па што се сам не сјетиш, но чекаш да ти ја заиштем, јарамазине један?!. Вежи се!

— Вежи се и ти! — Викне Сава ономе другоме.

— Шта је, људи, за свеца Мухамеда — шта смо вам ми криви?! — Упита старији Муратспајић, зачуђено и уплашено.

— Ни ријечи! но руке на леђа, ако вам је мило да вам остану главе на раменима! — Запријети им Ристо.

Оба Муратспајића, запањени од чуда и страха, саставе руке на леђима. Сава и Стеван прискоче, отпашу им пасове и повежу их, без ни мало муке. Стојан им дâ знак да помогну Турцима дићи се; за тијем викне.

— На ноге!..

Он напријед, Турци за њиме, а остали за њима, упуте се уз брдо.

Заробљеници сад помисле, да су у рукама неких злих хајоша,[1]) из другог кадилука, који хоће да их метну на откуп.

Истина чудили су се, што да њих хајоши вежу и воде, кад од Турака то до сада нијесу чинили. Али свашта у свијету бива; само се животу ни сада нијесу бојали...

[1]) Турци, одметници од власти, но који су чинили зло само раји.

Међутијем, једно чобанче, из куће Муратспајића, било је у брду, код стоке и видјело, кад су их хајдуци провели, па је оставило стоку, отрчало кући, плачући, и казало шта је видјело.

У кући се дигне плач и кукњава, да се на далеко чује. Но људи се разишли по раду, неки по даље од кућа, те збиља не чују, а неки, који су ближе, чине се да не чују, јер им је жао напуштити рад.

Једно старије момче, у кући, не изгуби присебност, него сиђе у подрум, баци седло на коња, притегне колане, заузда, изведе, узјаше и све скоком одјури у касабу...

Чета је одавно сишла у долину, само је стражар остао у шумарку, на окомку, да мотри на околину. У неко доба спази Турке и хајдуке, те јави харамбаши за њихов долазак... Петко са дружином изиђе више долине... Заробљеници угледају чету и препану се јако. Њима је тек сад било јасно, у чије су руке запали. Кољена им почну клецати, а лица блијеђети.

Стојан осјети да Турци почеше заостајати, осврне се на њих и викне:

— Не бој те се, но идите брже!.. Кад вас не дирамо, немој те нас љутити!..

Заробљеници прикупе снагу и пожуре за њиме...

Стојан уведе Турке у долину, — за њима сиђу и остали...

Петко приђе Муратспајићима, и ослови их утјешљиво:

— Не бој те се, Муратспајићи!. Ви сте се вома препали!.. Не ваља тако!... Одријешите их!

Стојан и Ристо одријеше их, а Петко дода: — Сад ви — Турци — сједите — одморите се... Вас четворица хајте за мном.

Хватачи оду за Петком на страну и ту му испричају, како су се заробљеници понашали, шта су говорили и т. д. За тијем, сви се опет врате к Муратспајићима. Харамбаша им пружи своју дуван-кесу, а двоици хајдука рече, да им дају своје чибуке. Њини чибуци остали су на орању. Ту су им остали и силави са малим пушкама, које су у почетку рада отпасали; но на које се хајдуци ни осврнули нијесу, јер је сваки имао бољи силав и оружје.

Заробљеници изненађени овом стимом харамбашином, прихвате чибуке, напуне и запале, бацајући на њега погледе пуне захвалности. Отворено се видјело да им је ова, указана пажња, од стране харамбашине, улијевала искрицу наде у њихова преплашена срца.

— Јесте ли кад-гођ чули за харамбашу Петка Ковачевића и његову чету? — Упита Петко, пошто су повукли неколико димова.

— Чули смо, валах, харамбашо, одавно. — Одговори старији.

— Е ја сам Петко, а ово је моја чета.

— Ми смо те, дина ми, по казивању људи, одмâ познали. — Улети се млађи, да похвали Петка...

— Па добро, Турци. Чули сте и ви за ме и ја за вас. Сад ево дошло вријеме да се и очима видимо... Промислите се па ми кажите: или ћете дати сто и педесет дуката у злату, или главе са рамена... Ако дате паре, немојте ни мало двоумити, пуштићу вас слободно дома, јер нијесам до сада чуо за вас, да сте какво зло раји чинили. С тога вам нијесам ни откуп виши ударио, и ако знам, да сте зенђил[1]) и да би могли виши откуп платити...

Овај предлог као да препороди Муратспајиће: весело погледају један у другога, за тијем у харамбашу.

[1]) Богати.

— Фала ти, харамбашо, што нас мећеш на откуп. Зла бели нијесмо чинили раји, ни никоме; нити ћемо чинити — не дô Бог. А за главу чојек ће дати и кошуљу са себе. Ми, фала Богу, не треба да дајемо кошуље, јер имамо окле платити. Само је пуста мука што немамо готовијê да платимо одмâ... Мала имамо доста, имамо и пријатеља, који би нам позајмили паре, док мал не продамо; — ама ко ће те паре саставити и донијети, кад смо нас двојица овђе?! — Одговори и заврши очајно старији.

— Кроз колико би могô један, од вас двоице, саставити паре и донијети?

— Могô би кроз двадес и четири сахата.[1])

— Онда ћемо лако и за то... Пуштићемо једнога од вас, да оде кући и састави паре. Другога ћемо уставити за таоца. Вада[2]) сјутра у ово доба, да буде овђе.

Турци једва дочекају и погледају се питајућим погледом, који ће ићи, који ли остати.

Харамбаша се сјети шта значи такав поглед, за то науми да им и сâм помогне ријешити ово, за њих тугаљиво питање: — Да не дангубимо, ја би рекô да је боље нека иде старији; он ће тај посô и брже и љепше свршити...

— Тако је, бели, харамбашо. — Потврди млађи, па се окрене брату: — Хајде ти, брате, полази одмâ, те скупи и донеси паре што најбрже мореш, јер овијем људима није за чекање.

— Велиш ли ми, харамбашо, да одмâ идем? — Упита старији.

— Одмâ — ја како?! — Што прије — то боље — прије ћеш свршити.

---

[1]) Турци обично изговарају цијелу ријеч „сахата", а хришћани је скраћују „сâт".

[2]) Рок.

— Е, остајте ми збогом, док опет дођем!

— Пођи збогом, Турчине! Но знади добро, ако паре не донесеш сјутра до овијех доба, брат ће ти погинути. — Прикричи му Петко на пошљетку.

— Нека ти је на аманет, харамбашо, до сјутра до овијех доба, а за паре и долазак моја је брига. — Одговори Муратспајић и оде низ-а Свињац...

Од Братача до варошице Невесиња рачуна се да има два сâта пјешачкога хода, но на добру коњу може се доћи и за један сат; али „оно момче", не штедећи ни себе ни коња, дошло је још много прије,

Чим су касабалије чуле шта се догодило са Муратспајићима, онога часа дигли су узбуну и почели се спремати у потјеру. Узбуна је била тијем већа, што је већ био стигао глас, да су Тановићи, у Гацку исјечени и главе им коњи на реповима кући донијели.

— Ха! за Турску вјеру и свеца Мухамеда — на ноге! Ово више дин подносити не може! — На ноге, ко је Турчин, да ћерамо хајдуке, док нас нијесу почели сјећи усред касабе! — Довикивали су Турци један другоме; журећи, један мимо другога, кућама, да прихвате коње и оружје.

Понеки од њих, да би задао већи страх христјанима, варошанима, натјерао би коња скоком кроз чаршију, потегао сабљу и викао: „Удри свакога, крстили се крстом!" Па ипак не би ни он сâм никога ударио, него би тако протјерао коња на мејдан[1]), или које друго зборно мјесто, и ту сачекао остале.

Овога пута збор је био на мејдану. Ту се искупило преко стотину пјешака и коњика — потјерника. Одатле сви крену пољем право к Братачу.

[1]) Тако се звао један мали дио поља под касабом, на коме су сада војничке касарне. Тај дио поља није се обрађивао него су на њему била „гувна" за вршитбу.

Мучно да би се Турци усудили поћи са толиким бројем потјерника, на једну тако велику и чувену чету, као што је Петкова, да се нијесу надали помоћи са свију страна. Гласнике су одмах отправили у оближња села, да се крећу у потјеру и Срби и Турци. Један коњаник одјурио је свијем трком у Гацко, да јави Гачанима, те да и они дигну потјеру од гатачке стране; како би хајдуке склопили међу се — међу двије ватре.

Скоро половину пута потјерници су ишли шумом, кроз гајеве, за то их Петкова стража није могла опазити све док нијесу изишли на чистину, више села Батковића. Сад су, можда, и Турци знали, да их хајдуци гледају однекле из Свињца, па да би показали већу храброст, почну се утркивати пољем, дозивати и мећати из пушака.

Стража јави харамбаши, да иде потјера, од стотињак људи и да се већ прихватила Луга Братачкога. Харамбашу та вијест ни мало не изненади. Стражару намигне да остане у долини, код Муратспајића, а осталима рече гласно:

— Хајде да видимо и та зор турски!. Сви изиђу више долине и стану посматрати Турке, како зорно језде преко поља.

Тек пошто су се потјерници прихватили брежина испод самога села, харамбаша рече дружини:

— Вријеме је да измичемо. Турака је млого, а биће их и више, јер ће убрзо почети пристизати балије, из околније села; па не само балије, но и Срби, који се нађу код кућа, — нити ће се смјети, ни моћи изговорити да не иду... Кад би се побили с Турцима, могли би нас опасат' са сваке стране и пресјећи нам пут у велике планине... Узмите струке и торбе па да се полази.

Заробљеник није у први мах разумио, шта је стражар казао харамбаши. Њему је то мало доцније сâм стражар навијестио, бацајући сву кривицу за то, на његовог брата, као на издајника.

Муратспајић поблиједи као сама смрт. Њему је било јасно, да његов брат није учинио издајство према њему, и да није могао, за то мало вријеме, од како је отишао, стићи у Касабу и дићи потјеру; — али ко ће о томе убједити хајдуке, ко ли ће их задржати сад, при поласку, да му не скину главу са рамена.

Хајдуци поново сиђу у долину и почну се журно опремати. Петко приђе заробљенику:

— Видиш ли, Турчине, шта твој брат уради? — Упита га сасвим обичним тоном.

— Који брат, харамбашо, вјере ти твоје?! — Припита Турчин жалосним гласом и подигне очи пут харамбаше.

— Они што га пушћисмо испод ножа. — Одговори Петко мало оштрије.

— Није он, вјеруј ми, јуначе; већ може бити, да је — на моју несрећу — неко видио, кад су нас твоји људи одвели, па отрчô у касабу и казô Турцима. Мој брат није могô досле стићи у касабу и дићи пођеру, па да је имо крила; нити би он то учинио — не дô Бог!... Он би све дао за ме, а ја за њ'.

— Збиља, је ли тако? — Упита Петко, ма да је и сâм знао да је тако.

— Тако је, харамбашо, душе ми. Но те кумим свачијем на свијету, не узми ми живот барем још за који дан... Док ова пођера мине, мој ће вам брат донијети паре, 'ће гођ чује за вас.

— Добро — учинићу и то, јер и ја мислим, да он није могô стићи тако брже у касабу; а за некога другога не може он бити крив... Ићи ћеш с нама. Али,

ако нама нêђе притужи поћера, немој се усудити да врднеш на страну, јер би те тога часа исјекли свега у комаде... Буди миран па се не бој... Нећу те ни везати.

— 'Фала ти, харамбашо, на доброти! Код Бога ти не погинуло! — Узвикне Муратспајић, одахнувши од пређашњег страха. Чета, спремна за полазак, крене уза Свињац за харамбашом. Заробљеник је готово весело ишао међу хајдуцима, видећи да су поћерници више од пушкомета изостали позади, те да, по свој прилици, неће ни доћи до окршаја међу њима, тога дана.

Турци су остављали коње, неки у Братачу, а неки на Залому, јер се даље није могло јахати. Одатле су настављали потјеру пешке.

Чета удари преко Залома и изиђе на Барне-Доле... Потјерника је бивало све више, но хајдуци су увијек били ван опасности. Само су чули велику хуку, која се иза њих дизала, од халакања потјерника, лавежа паса и пуцања из пушака.

Чета се прихвати планине Ивице, први потјерници изиђу на Барне-Доле, а први мрак поче се спуштати на земљу...

Потјерници се уставе на Барнијем-Долима и наложе ватре, да ту коначе. Они су се надали, да ће до ујутру стићи и Гачани, те почети пребирати Бјеласицу с друге стране... Та их нада није преварила.

Чета сиђе из Ивице и наљезе изнад села Луковица. Петко отправи Филипа Мандића, са два дру́га, у село, да узму, из неког тора, три добра брава, овча, и донесу у Бјеласицу, гдје ће их друштво чекати... Ни мало не хитајући, чета стигне прије зоре на уречено мјесто, у Бјеласици. Ту, на једном заравањку, у буковини, под Враноѐином, уставе се и наложе ватру... Двојица хајдука оду на стражу, на двије противне стране, но не далеко од мјеста, на коме је чета починула.

Ватра почне повећавати дремеж код уморних Хајдука, али они брзо доскоче томе непријатељу шалом и досјеткама...

— Стој, ко иде!? — Чу се на један пут глас једнога стражара.

— Вук![1]) — Одазва се долазећи.

— Напријед! — Довикну му стражар.

— Није вук, но Филип са дружином. — Рече харамбаша дружини, која бјеше обратила пажњу на позив стражарев и одзив долазећег.

До мало појаве се хајдуци, носећи сваки по једног овна на врату... Назову добро-јутро, спуште браве на тле и предају их другој тројици хајдука па посједају око ватре да се одморе. Други се одмах дају на посао, да ручак буде што прије готов: једни покољу браве и одеру, други наложе још једну ватру, а трећи усијеку ражњеве и рачве. Два брава припеку на једној, а трећега на другој ватри.

Међутијем су потјерници са Барнијех-Дола поранили, прихватили се планине Ивице и почели је пребирати... Пребирање је ишло споро, али пажљиво: Турци су се највише бојали бруке, да им хајдуци не остану иза леђа, те да им се не ругају, кад би они пошље за бадава урликали по Ивици и Бјеласици... С тога, и што је чета већ била дошла на домак Врановине — она је имала довољно времена да се ту одмари и да руча...

— Стој, ко иде!? — Викне опет стражар, али сад онај с друге стране.

— Пријатељ![2]) — Чу се нечији глас.

— Напријед пријатељу! — Довикне му стражар, па и сâм сиђе с крша, на коме је стајао, да долазећег допрати у дружину...

---

[1]) Нарочити одзив за хајдуке.

[2]) Нарочити одзив за јатаке,

Хајдуци радознало обрате погледе на ону страну, са које долази непознати пријатељ.

— Добро вам јутро, браћо! — Назове долазећи, по-издаље.

— Бог ти помогô, кнеже Стеване! — Одазову му: харамбаша и још неки хајдуци, јер су одмах познали Стевана Поповца, кнеза из Срђевића. Малета Поповац, рођак Стеванов, скочи те предусрете Стевана на ногама, загрли се и пољуби с њиме, па заједно пођу к ватри...

Стражар се врати на исто мјесто.

— Јесте ли ми сви добро и здраво? — Упита Стеван пошто дође к ватри.

— Здраво, 'вала Богу! — Јеси ли ти здраво, Стеване? — Одазову се хајдуци.

— Здраво, Бог је дао! — Одговори Стеван сједајући на мјесто, које су му међу собом направили... Поново баци поглед око ватара, угледа Муратспајића па дода: Сретан вам шићар!

— 'Вала, Стеване.

— Је ли вам ово један Муратспајић?

— Јес... Ама окле ти знаш, да је он Муратспајић?! — Одговори и упита Петко, с осмејхом.

— Знам... Но'ђе вам је други?

— Пуштили га да донесе откуп.

— Лијепо, вјере ми.

— Окле си поранио јутрос, Стеване?

— Пошô сам од куће ноћас у неко доба.

— Па дану нам причај, има ли што ново тамо код вас?

— Вјере ми, па и има. Синоћ је дошо глас из Невесиња у Гоцко, да сте поватали Муратспајиће и одвели са собом у планину. Ченгић је оног часа посло сајје[1]) у

[1]) Гласнике.

у сва села, да се сви, и Срби и Турци дигну, и да освану у Бјеласици — да вас ћерају... И ја сам дао глас сељанима, да се спреме и да пођу амо зором; али сам се искрô да вам кажем, па да се добро чувате, јер сад ћете панути међу двије ватре: одовуда Гачани, а отуда Невесињци... Од прилике сам знао, да ћу вас не'ђе овуда наћи.

— Добро си учинио, Стеване; 'вала ти!.. Ја сам помишљô, да ће Невесињци дати глас у Гацко, да се и Гачани дигну. Само до сад нам нијесу много са поћерама наудили, па се у Бога уздам да се неће имати ш чиме по'валити ни овога пута.

— Нека вам је Бог у помоћи!.. Овога пута Турци су и одвише љути. Они сад поуздано знају, да сте ви и Тановиће исјекли.

— Е, јес' нама млого стало до тога, што они знају и што се љуте... Љуте се они на нас одавно што по неког зликовца смакнемо; а да су људи, посмицали би их они сами, да не чине зло сиротињи... Зар је мало јадној раји, што с великијем трудом и муком преврће црну земљу, да њих издржава, те они агују и бегују, но још да стрепи од некаквијê Тановића и другијê зликоваца?!

— Тако је, харамбашо, дина ми! — Потврди Муратспајић.

— Тако, ја како, Турчине.., Само ви нећете да знате да је тако. Али ко-гођ неће људски, треба га или силом наћерати, или убити ко бијесна пса, да не уједа више никога... Кад Турци то неће, којијем' је у власти, онда хоћемо ми — хајдуци — па колико можемо и умијемо... Дану, Мијајло, ако има у оној плосци мало ракије, подај Стевану, барем колико један филџан, — уморан је.

— Има још нешто. — Одговори Мијајло и узме торбу да извади плоску.

— Нећу, вјере ми, Петко. — Немој вадити, Мијајло. — Да имате више, то је друга ствар, али овако боље да приштедите то мало; — може се који напити, па нека се нађе, — у злу не требало.

— А ти мало причекај. Сад ће бити месо печено, па да ручамо заједно.

Стеван не одговори, него да знак руком да ућуте, ослушне мало, за тијем рече:

— Мило би ми било ручати с вама, ама ми се чини да се чује хука по дно планине...

Стеван не бјеше још ни довршио све што је хтио казати, кад дође опет они исти стражар и јави да су Турци уљегли у Бјеласицу.

Стеван устане, говорећи:

— Е, сад ја идем, да се како-гођ за раније умиешам у поћернике... Ти, Турчине, — ако ти брат донесе откуп и вратиш се здраво кући, — да будеш глув и слијеп за све ово што си овђе чуо и видио.

— Не бој се, Стеване, није Турчин луд да казује зна он, да би га ја и пошље нашо̂, у сред његове куће. — Одговори Петко.

— Да Бог да̂ харамбашо, да се здраво вратим, а задајем ти вјеру, никад нико неће чути из мојијех уста рђаву рујеч за вама, ни за овијем вашијем познаником. — Потврди заробљеник.

— Збогом, Браћо!

— Срећни ти пут, Стеване!

— У здрављу да се опет састанемо!

— Амин!

— Скидајте то месо, па да се руча; нема се кад више чекати.

Једни иставе пецива и онако на ражњевима прислоне уз најближа стабла, да се мало оладе, а други пакрешу грања јатаганима, простру по трави, затијем скину месо са ражњева, исијеку на комаде и растуре по грању. Харамбаша звизну на прст те и они други стражар дође, па сви посједају за ручак,

Хљеба нијесу имали, но они су навикли јести месо без хљеба, по читаву недјељу дана, па још и неслано.

Халакање потјерника и лавеж паса све се више чујаше. Хајдуци су се слатко смијали тој празној хуци и буци кроз планину, све док нијесу почели допирати гласови:

— Ха! држи, море, ето га!

— Ха! излази влаше, што си се прикрио!

— Ха! нећеш нам утећи данас, ни увести робље, па да имаш крила!

Тада харамбаша рече дружини:

— Вријеме је, браћо, да пређемо у Врановину[1]) онда нека Турци халакају по Бјеласици колико хоће.

Пођу ли за нама и у Врановину, поклаћемо се с њима по јеловини, па што коме Бог и срећа даде. Не пођу ли за нама, ми ћемо не'ђе лећи да спавамо, јер ни јуче нијесмо ни мало спавали; а ко зна шта нас и у напредак чека. То меса, што је остало, метните у торбе, може нам ваљати. Коже вољ' вам носити, вољ' оставити.

Наредба би за час извршена. Чета крене за харамбашом, но кад би преко једне пренке, баш како се прелази у Врановину, тада рече Стојан:

— Како би било, Петко, да нас неколика останемо овђе, да чекамо Турке. Ако пођу за нама у Врановину, да им направимо неколико носила прије великога боја; а ти хајде полако са осталом дружином, ми ћемо вас стићи.

---

[1]) Најнеприступачније мјесто у Бјеласици, са густом, јеловом гором.

— Није ни то рђаво. Останите пе'-шес' друга; али не вјерујем да ће Турци смјети у честу за нама. Ма ако пођу, немојте се упуштати у бој, но само једну ватру оборите, па одма хајте за нама; ми ћемо ићи полако.

Шесторица остану на пренци, а остали пређу у Врановину.

На један пут испадну из горе четири хрта, са сребрним огрлацима око врата, дођу на мјесто, на коме су хајдуци ручали, и почну глођати кости. Један од њих одвоји се и пође трагом за хајдуцима; за њиме пођу и остаали.

Хајдуци са *пренке* спазе хртове и познају да су Ченгића. Пошто хртови дођу ближе к њима, они их почну вабити и бацати им комадиће меса из тораба. Једући комадић по комадић, хртови приђу још ближе. Хајдуци их салете и ухвате сва четири.

Тек што су похватали хртове, кад испаде из горе повећи кумбуљ потјерника. Они такође дођу к ватрама, почну нешто живо показивати рукама око себе, затијем посједају. Хајдуци су све то посматрали, заклоњени иза дебелих ста́ба́ла́ букових, очекујући неће ли Турци поћи за њима у Врановину. Но Турци нехтједну напријед: пошто се одморе — дигну се и оду низ гору одакле су и дошли.

Сада и чекачи пођу кроз Врановину, за дружином, водећи хртове. Не далеко стигну дружину и испричају шта је било са Турцима, и како су похватали хртове. До мало наиђу на згодно мјесто за одмор, па се ту и уставе. Двоицу хајдука харамбаша одреди на стражу, и другу двоицу, који ће прве, након извјесног времена замијенити; остали полиђгају.

Подне је било превалило у велико кад се харамбаша пробудио. Видећи које је доба дана, скочи избуди дружину и нареди да се спреме за полазак.

За вида пређу Бјеласицу и сиђу у село Шипачно, које се налази на подножју ове планине.

У Шипачну су тада биле најбогатије куће: Ђерића и Манојловића, за то су хајдуци код њих највише долазили. Но у сваку кућу у Шипчану, хајдуцима је било слободно доћи, као у своју сопствену У њему није било ни једне куће турске. Како је село при планини, сви су стајали добро са стоком. У Ђерића су се овце хиљадиле. Ту су хајдуци по некад остајали више дана, па опет при поласку сваки би однио пуну торбу хране. Манојловићи су рођаци са Ристом Манојловићем, а у Ђерића кућу била је удата једна Ристова родица. Али, не само чета Петкова, него и остале чете говориле су: „Шипчано је хајдучка торба и кућа.“

И овога пута чета је пâла на конак у куће Ђерића и Манојловића. Дочек је био срдачан, као и обично.

По вечери сви се састану у кући Ђерића, на договор, шта ће са Муратспајићем чинити: брат му не зна гдје се хајдуци налазе; а и да зна то, опет не зна, да ли му је брат у животу, или је већ посјечен.

Најпошље закључе: да ујутру рано отправе једно момче Ђерића, у Братаче, да јави Муратспајићу, гдје се хајдуци налазе и да му је брат у животу, те да одмах иде и носи паре у Шипачно. За тијем разиђу се по кућама, на преноћиште. Сељани узму на се дужност да смјењују стражу око села, од куда би Турци могли ударити. Тако су хајдуци ту ноћ рахат преспавали и одморили се. Сјутра-дан зором једно момче хитало је, пријекијем путем, из Шипачна у Братаче.

Заробљеник није трпио никакве оскудице мимо хајдуке. За ручак и вечеру сједао је, истина мало на страни, али јодновремено са њима; дувана су му такође давали, ма да су и сами у томе оскудијевали.

Тога дана ручак за цијелу чету зготовио се у кући Ђерића, за то се ручало мало доцније него што се обично на селу ручава; па ипак, кад се је трпеза поставила, био је још добар комад дневи до подне.

Таман они ручали и трпеза дигнута, кад ево ти поново стиже међу њих Стеван Поповац. Овога пута веселије назва Бога него јуче у Бјѐлосици, што је значило да је опасност прошла.

Хајдуци му прихвате Бога, па се почну згледати, чудећи се што је Стеван опет тако брзо међу њих додошао.

— Сједи Стеване те нам причај, шта те то опет до нас довело? — Упита харамбаша.

— Није никакво зло, 'вала Богу! — Одговори Стеван, сједајући на једну клупу, међу хајдуке. Торбу спрти с леђа, спушти је поред ногу па настави: Јуче ујутру пошто се растадосмо, ја одох низ гору и некако се умијешах међу поћернике, брез ни мало муке ни белаја[1]). Нико ме не упита, ђе сам био ни кад сам од куће пошо̄.

Халакајући кроз гору, дођосмо на ватре, ђе сте оно ви сједили и ручали. Пред нама је ишо̄ главом Дед-ага.

Гледајући ватре и кости око ватара, окрену се на нас: Дина ми су овђе хајдуци били и ручали! Ово су њихове ватре и кости од пецива... Пошто су ручали прешли су у Врановину... Сад да идемо за њима у велике дервенте, ништа им нећемо наудити, а они би нас могли погрдити... Давно су казали: „За ђаволом у јаму и за хајдуком у гору никад не иди“... Сједите да се одморимо и запалимо баш овђе, код њиховијех ватара, па да идемо натраг; хајдуци су уфатили селамет[1]).

---

[1]) Зла.

[2]) Спас.

Посједасмо и запалисмо. Дед-ага нам поче причати, како је ловио по Бјеласици и како зна каква је Врановина. На један пут скочи, а ми за њим, те натраг, низ планину... Дођосмо у Срђевиће... Ченгић оде на конак у Николе Ковачевића, а ја и буљубаша Тајир Муљанин пођосмо мојој кући... Идући путем, упита ме Тајир: — Ђе си био јутрос, Стеване, часнога ти крста?... Како ђе сам био, буљубашо, Бог с тобом?!.. Је сам ли јутрос кренуо са вама у Бјеласицу?! — Нијеси дина ми!... Дед-ага и ја долазили смо твој кући и питали за те, али тебе не бјеше дома... Тако ти Бога, право ми кажи, јеси ли био са хајдуцима? — Ма јесам, Тајире, тако ми Бога! — Па што ми, болан, одмах не кажеш?! — Па ето ти кажем.

— А како су, вјере ти, Стојан[2]) Петко, Ристо, Филип и сви како су? — Вјере ми буљубашо, добро: оћевени, обувени, оружани, пара доста, а здрави кô вуци. У том разговру стигосмо пред кућу. Таман ми уљегли и сјели, кад ево ти кавaза од Ченгића: — На ноге кнеже Стеване! — Штаје сад?! — Зовете паша, да с ове стопе идеш к њему, у кућу Николину... Није вајде — препадох се. У мало не побјегох к вама у гору... Ма опет промишљех: не бјеж' Стеване, не ископај своју, кућу кад не знаш ни за што те зове. Погледах на Тајира, док ће ти он: — Хајде, Стеване, знам ја што те зове. Кажи му све право па се не бој — Дед-ага ти неће ништа... Пођем са кавазом, те у кућу Николину. Пуна кућа Турака... Каваз уђезе у собу и каза Ченгићу да сам дошô. Мало потраја, док ево ли га, изиђе и ману главом на ме, да идем у собу... Уљегох и поклоник се, готово до црне земље, баш ко млада невјеста... У соби

[2]) Тахир је био побратим Стојанов, за то је најприје за њега упитао.

Турака много: неки сједе, а неки стоје. Стадох и ја код врата, док ће Дед-ага: — Сједи кнеже Стевене, а ви — Турци изиђите пред кућу, имам ја нешто посла са Стеваном... Одоше сви преко врата, остасмо нас два сама. — Е, Стеване! тако ти часног крста, право ми кажи, ђе си био јутрос? — Тако ми часног крста, пашо, био сам с Петком, на оној истој ватри, ђе смо се ми пошље одмарали. — Па виђе ли, болан, Муратспајиће — бијаху ли повезани? — Виђех, пашо, једнога и не бијаше свезан. — А да шта је било са другијем? — Пуштили га да донесе откуп за се и за брата, па да пуште и њега. — Знаш ли куд утекоше хајдуци? — Иза мене су остали сједећи код ватара, и пекући пецива да ту ручају, а пошље, мислим, да су прешли у Врановину. — Ех, ево да ти кажем, што сам те звао. — Заповиједај, пашо. — Јуче су ми хајдуци ухватили четири хрта, јер ми их ниђе нема. У јаму бели нијесу пропали, а ко би их други смио пофатати и одвести?! Хајдуци поклали браве и пекли па нешто појели, а нешто понијели собом: хртови оћуђели месо па отишли трагом за њима, онда их они намамили на месо и пофатали... Но чујеш, Стеване! — Заповиједај, пашо! — Ја знам да су хајдуци у Шипачну и да они неће ићи ондоле, догођ им Муратспајићи не донесу паре; али ти ћеш поћи, ако можеш, одмах, да их нађеш и да ми доведеш хртове... Евот и ово десет наполијуна, подај харамбаши, нека раздијели по дружини. Дâ' ћеш им — вели, и ову кесу с дуваном, нека имају шта пушити. — Овдје Стеван и нехотице погледа у торбу, за тијем настави: — Хртове нека ми спреме по теби... Ја, дина ми, не жалим хртове, ама хајдуци су ђаволи, па ће их вабити: Дедагом, Хајдаром, Мухамедом и другијем именима из моје куће... Однеси им од мене поруку, нека иду у Босну и претуцају балије Босанске; тамо ће наћи и пара

више... И чујеш, Стеване! Немој ми хртове водити у Липник по дану, већ по ноћи... Поздрави Петка, Стојана, Риста, Саву, Филипа и све хајдуке. Кажи им нека се за то десет наполијуна добро напију... Сад можеш ићи, па кад се вратиш платићу ти захмедију[1]).... Овако је било и овако вас је Дед-ага поздравио; а ево вам и паре и дуван, па сад ви како хоћете и знате, тако и чините.

Стеван преда Петку фишек са наполеонима, за тијем извади из торбе кесу, са три — четири оке дувана, те и њу преда харамбаши.

Петко спушти обоје на једну полицу, покрај себе промисли се мало, погледа по дружини и рече:

— Браћо! Сви сте чули шта нам Стеван исприча и како нас је Дед-ага поздравио... Хоћемо ли, братски и договорно, дати Стевану хртове Ченгића... Ја најпрви вељу да дамо...

У плијену сваки хајдук има једнако право, па ма какав плијен био, и ма који од дружине тај плијен плијенио. Рањеници, који се затеку на видарини, имају такође раван дио у свему, што чета шићари за вријеме док се они видају. Рањенички дио задржава харамбаша код себе, и пошто рањеник оздрави — преда му. Од тога дијела рањеник плаћа видарину и остале трошкове. Према томе, сваки хајдук, при диоби, има и једнако право гласа. Но у овој чети владала је права братска слога и љубав. Чим је харамбаша изрекао „да дамо,“ и они се сви сагласе са њиме и дају Стевану хртове.

Истога дана, пред вече, стигне и онај момак Ђерића, са Муратсинићем, који, кад виђе брата заиста жива

[1]) Труд.

и здрава, јако се обрадује, преда харамбаши откуп и захвали му, што га није убио кад је потјера навалила.

Сјутра-дан рано, оба Муратспајића опросте се са хајдуцима тако срдачно, као да су им ови неко велико добро учинили... При поласку харамбаша им рече.

— Пођите збогом, Муратспипићи. У Србе не дирајте, нити кога пањкајте код власти, па се више никад не бојте моје чете, док сам јој ја харамбаша... И сретан вам пут!

— И вама сретан останак, харамбашо!

Пошто Муратспајићи оду, Петко извади паре и подијели по дружини: свакоме по пет дуката. Од оно десет наполеона купе три добра овна за пециво, а једнога Ђерића пошаљу с коњем у Мостар, да купи и дотјера цио товар вина; остало подијеле између себе.

Трећега дана, рано, врати се Ђерић са вином, те хајдуци остану ту јошт два дана, док оно вина потрошише, договарајући се, куда би најбоље било чету кренути. На пошљетку одлуче, да иду у Босну: до Романије, Краљеве Горе и Козаре. За то вријеме дали су преобуке да им се оперу: најприје оне из тораба, за тијем, пошто су опране обукли, дали су оне са себе.

Петога дана, у вече, спреме се за полазак, а ујутру, пред зору, крену преко Бјеласице у Мангроп.

Саву Пејовића и Стојана отправи харамбаша у Гацко, да дотјерају једнога добра вола у Мангроп, како би сваки хајдук могао направити по једне нове опанке, да метне у торбу.

Стојан и Сава прикраду се ноћу на торину богата турчина — Зилића, отворе је и изберу најбољег вола; са којим прије свануђа стигну у Мангроп. Ту нађу друштво на уговореном мјесту.

У Мангропу су остали два дана: месо јели, а од коже правили опанке; опуту су имали спремљену у тор-

бама, коју су направили на одморку у Шипачну, од брављијих кожа.

Из Мангропа крену преко Ивице и сиђу у Фојницу: одатле преко Дубљевића, идући све ноћу, изиђу у брдо Брњац. Овдје задане у некој долини, близу пута, а стражу поставе на једну главицу, да мотри, хоће ли ко тога дана наљећи путем, па да јави харамбаши.

Уморно друштво од ноћњег путовања, попада по долини и поспе ко поклано.

Око три сата дневи дотрчи стражар, пробуди Петка и јави му, да нека двојица људи, од прилике Турци, иду и тјерају повећи број волова.

— На ноге!... Устај!... на ноге!.. диг' се!

— Шта је?!

— Ко је?! — Питали су хајдуци, скачући на ноге.

— Добро је!.. Не питај! већ сваки узми само суву пушку па хајте за мном! — Одговарао је Петко.

Стражар напријед, Петко за њиме, а хајдуци за овијем, изиђу на пут, осмотре околину и ухвате згодну бусију покрај пута. До мало наиђу волови, за којима иђаху двојица, турака.

— Турци Борчани!

— Балије Борачке! — довикиваху хајдуци један другоме, познавши турке по одијелу.[1])

Чим су стигли према засједи, хајдучке пушке запуцају на њих. Оба смртно рањена падну и не употребив своје оружје. Два хајдука искоче из засједе с јатаганима, те обојицу посијеку.

Волови, преплашени пуцњем, почну бјежати, но хајдуци их салете и скупе у кумбуљ. Волови су по свој прилици, били трговачки; на број двадес и пет.

---

[1]) Борач спада у срез Невесињски, али се ношња у Борчу разликује од ношње у осталим селима; нарочито код турака, који се носе готово у свему као Бошњаци.

— Сад, браћо, да приватимо торбе и струке, па да се врћемо натраг — право у Сомину. С воловима неможемо, напријед, нит имамо куд на другу страну. — Рече харамбаша.

Хајдуци су разумјели шта харамбаша мисли.

— У Сомину — ја како!

— Паре да узмемо, па да се опет вратимо. — Говорили су они... Оду у долину, прихвате торбе и струке, а волове пред-а-се, те натраг преко Брњца.

У Сомину су пошли за то, што су знали да ће у њеној околини наћи трговца, из Рисна, коме ће продати волове. Ришњани су се одавно били навадили куповати пљенове од хајдука: само је требало донијети готове паре, па се са хајдуцима лако погодити. Од Ђурђева до Митрова дана, вазда се готово могао наћи по који трговац у близини Сомине.

Тако је било и овога пута: нађу трговца, продају му 24 вола, а двадес петога закољу за јело.

Из Сомине сиђу у Рудине. Ту остану неколико дана, очекујући прилику, да побију неке зликовце Турке из Билеће и Требиња. С тога су често ишли у засједу поред друма, али им не испадне за руком да дочекају ни једнога од њих. Одатле пређу на Трусину, па преко Лукавца и Рогача опет дођу у Шипачно. Ту се одморе, оперу, пресвуку и напуне торбе храном. Треће вечери оставе Шипачно и до свануђа стигну у Ивицу, на Чесме.

На данику у Ивици углаве: да иду право у Босну, али да се ни око чега не ометају, нити траже шићара док не изиђу из Херцеговине.

Но петорица хајдука изјаве, да не могу, овога маха кренути се на тако далеки пут, јер због неких, домаћих послова, морају се налазити у близини својих села. Њих петорица остану, а чета од двадес и пет друга остави Ивицу и предузме пут у Босну.

* * *

Првога дана, на путу у Босну, чета је данила у Брњцу, другога у Вучјим Брдима, а трећега на Рогоју.

Вас дуги, љетњи дан чекала је, на Рогоју, Турке, но недочекала. Пред вече сишла је у Црну Ријеку и ујавила се у кућу свога јатака, а Стојановог побратима — Сима Калемовића, под Греде.

Симо се бавио кирџилуком. Био је крамар.[1]) По некад је остајао на страни по читаво пола године — да не би дошао кући — но с коњ'ма мотај се кроз-а свијет, сад тамо, сад амо. Такав случај био је и овога пута. Хајдуци га нијесу затекли код куће. Но затекли су Симиницу. Она је већ из раније навикла дочекивати у својој кући не само кирџије, и друге обичне људе, него и хајдуке. Знајући да Симо стоји у тјешњим везама са овом четом, и она је била према њој много предусретљивија, него што би била према некој другој. Петко јој нареди, да распреми једну кланицу за даник, како се не би у кући излагали опасности од могућих посјетилаца, нити били на сметњи укућанима.

Жена из кирџијске куће, вриједна као кртица, брзо распреми кланицу, у коју хајдуци одмах прђу, јер се већ било добро расванило. Симиница донесе им ракије и дувана, па се врати у кућу да спреми ручак. А није то ни лако спремити ручак за двадес и пет људи..

Хајдуци су пили ракију, пушили и разговарали се све до ручка. По ручку легли су да спавају...

Сунце је већ у велико било навило к западу кад су се избудили. Симиница им поново донесе каву и ракију, те опет сједи, пиј, пуши и разговарај се.

Харамбаши је било жао, што Сима није затекао код куће, али се надао, да ће му неки други јатак из

[1]) Старјешина, који предводи кирџије, склапа погодбе и т. д.

те околине, знати казати, имали изгледа за какав добар шићар. На један пут стаде јека звôнâ на коњ'ма. Чељад Симина почну истрчавати из куће вичући, веома раздрагани: — Благо нама, ето иде Симо!.. Једном ријечи, истрчало и мало и велико пред Сима у сретање. Симо стиже до чељади, одјаше дората, па се стане грлити и љубити са свима редом. Жена му пришапће да су хајдуци на данику у кланици, те он не хтје ни да сврати у кућу, но уђе у кланицу и још с врата викне:

— Добро сте ми дошли, драга браћо моја!

— Добро нам и ти дошô, Симо! — Одговоре хајдуци и поустају на ноге, те се сви са Симом изгрле и изљубе.

Пред њима је стајао бардак са ракијом. Симо га узме и наздрави:

— Здрави сте, браћо! Да Бог дâ да нам и ови састанак буде сретан и у добри час!

— Амин! — одговоре хајдуци.

Симо потеже један добар душак, па дода бардак харамбаши, говорећи:

— Пиј те, браћо, и не жалите. Имам је, 'вала Богу доста... Зовне домаћицу и нареди јој, да спреми вечеру како најбоље може и умије; бардак јој дода, да донесе још ракије... Жена оде у кућу а Симо викне:

— Дану харамбашо и ти побратиме, да вам нешто кажем.

Он напријед, а они за њим изиђу пред кланицу.

— Је ли што добро, побратиме? — Упита Петко, слутећи да је Симо запазио неки шићар.

— Јес' бâш добро, побратиме... Јуче сам се погодио, у Сарајеву, са чивутима, да идем ш њима у Ваљево, на вашар: да одјашу на мојијем коњ'ма, а отуда да доћерам робу, коју пазаре. Но, ако вам се свиђа, да пријеђете преко Гласинца, у Краљеву Гору, на Чо-

поре, па ту да дочекате и мене и чивуте. Ја се надам, да ћете имати доста шићара, јер ће чивути понијети млого пара са собом... Ви не жалите ни мене, ни кирџије — повежите нас и оставите свезане. Ни чивуте вам нетреба бити, — они ће помријети од страха... То сам вам имо̄ казати, па сад како ви хоћете.

— Хоћемо тако, побратиме. Јер ту се бели указује добар шићар, каквог је ријетко потревити. — Одговори Петко.

— Указује, браћо; и дај Боже да вам буде сретно.

— Кад ћеш ићи по њ̄? — упита Стојан.

— Ја ћу сјутра вече на конак у Сарајево, а прекосјутра ћемо поћи.

— Добро, побратиме, — за нас не брини: ми ћемо бити на биљези.

— Хоћемо, Стојане, ама ваља поћи вечерас раније, — чим вечерамо; далеко су Чопори. — Примјети Петко.

— Сад хајдемо опет у кланицу, да сједимо и пијемо, до вечере. — Рече Симо.

Поче да мрача.

Не прође много, док дође дијете и каза да је вечера готова... Пређу из кланице у кућу и ту вечерају.

Док су они вечерали, дотле је Симиница спремала у торбе хране: хљеба, сира, кајмака и меса.

По вечери опросте се са Симом и чељади, крену и ударе испод Пресјеке, идући право на Корјен.

На Корјену задане, а у вече сиђу у јатака Риста Гутаља. Овдје имају четири куће Гутаља. Разреде се по кућама, вечерају и приметну хране у торбе, да накнаде оно, што су минулога дана на ручку потрошили. Испод Корјена сиђу на Грапјино поље — на воду Лозницу.

Ова вода дала се на неке савијутке, хајдуци су је; те ноћи, седамнаест пута газили, док се нијесу при-

хватили планине Барице... Пређу и планину те у Стојановог побратима Нећа, на одмор и ракију. Одатле крену даље и прије зоре стигну у Шојића Гај, подно равнога Гласинца. Даље се није могло, јер се није смјело. Ту задане а у вече сиђу Под Гору, у Продрибабића на вечеру. При вечери договоре се, да иду у Копито на даник. Из Копита може се, све гором, бјелодано доћи на Чопоре.

Таман они кренули од Продрибабића, а киша поче падати. Баш као да је хтјела измамити их из кућа у равно Гласиначко поље, — почела је тек по мало росити, па све више и више, док није прешла у такав пљусак, е би рекô: небеса су се отворила. Но љетња киша лако би се дала трпјети, да није таме тако густе, да друг друга видјети не може. Овдје су хајдуци били приморани држати се један за другога, да који не остане. Овако су обично ишли кад-год су били велики карамлуци: калауз напријед па друг за другом, држећи се, ономе пред собом, за струку, или за велику пушку. По неки би навлаш дао другу крај од појаса, те би се дигла шала и смијех: — ево ја водим овога на узицу, ко слијепца и т. д. Харамбаша је строго забрањивао шалу при оваквом путовању, али друштво као друштво, — није се могло свагда држати тога реда.

Поље Гласиначко валовито је, те и они, који су се родили у њему, могли би се помêсти на оваквој ноћи и карамлуку. Од свију хајдука Стојан је сматран као најбољи нотњик и највјештији калауз. С тога је он и те ноћи калаузио. Па опет, у неко доба почне викати дружина:

— Куд нас одведе, Стојане?!

— Нећу у јаму — не бојте се! — но у кланицу Илије Косјерића.

Добро би учинио, ако погодиш. — Чу се глас Петков.

— Надам се да ћу погодити.

Иза тога до једно по сата стајали су пред кланицом. Стојан извади воштаницу и кресиво, укреше под струком, запали, нађе врата и отвори их лако, јер нијесу ни била закључана. Пошто уђе унутра и разгледа да нема кога на спавању, воштаницу прилијепи за греду, па тек онда да знак друштву да улази.

У кланици нађу много снопова лана и конопље не отрљане. Струке претуре преко греда, да се мало оциједе, пушке прислоне уз дуварове, а снопове раздријеше и простру по поду. И струке и одијело на њима, све јо било тако мокро, као да је сад из воде извађено. Но све то није им сметало, да у брзо поспу као поклани.

Јутро их је ипак затекло будне. Небо се већ било изведрило и сјевер дувао мало јаче. Ето такав је освануо Илин-дан у Гласинцу 1856 године.

— Шта ћемо сад, харамбашо? — Ево осванусмо усред Гласиначког поља. — Упита Сава Пејовић.

— Добро ћемо, Сава... Данићемо у кланици, јер није друге. Илији ћемо наручити да спреми вечеру: за половину он, а за другу половину поп... До ујутру лако можемо стићи на Чопоре... Дај, Мијајло, ако има још што у тој мјешини, уточи нам по један гутљај. Данас је свети Илија, а ми ево по мало и озебли. Право је да се на оваком јутру барем по једном прождре...

Мијајло извади из торбе мјешину и тас, те почне точити и давати редом. Пошто видје, да је сишло на мало, престане точити, завеже мјешину и остави...

Кланица је над подрумом, дуга преко четерес аршина, но од слабог материјала: шимла јелова нанизана између греда ушипањениех. Хајдуци изваде мале но-

жиће, те сваки пред собом проврте очнике, да могу гледати у поље.

Мало потраја, док ево ти двије невјесте из куће Илине; на објема једнако одијело, а доста и сличне једна другој. Уљегну у подрум и испуште телад на пашу. Било их је око тридесет. Телад одбију на доњу страну кланице — у поље — а оне се врате кланици, скину зубуне, простру по трави, легну, загрле се и почну нешто шапурити... Након лежања, око пола сата, скоче тресну зубуне, обуку, опет се загрле и пољубе, па оду кући. Хајдуци су све то гледали, смијали се и тумачили да то оне раде на тај дан због неког чварованља.

У једно доба почну пролијетати пољем Турци на коњ'ма. Неки хајдуци почну питати, шта значи ова појава Турака.

— Значи, да су неђе опазили чету, па трче у потјеру. — Одговори неки из дружине.

— Нијесу, — но ево шта је: сваке године на светог Илију дернек је[1]) код Танковића оцáкá, па то Турци иду на дернек... Кад је лијепо вријеме, ту се искупи свијета доста: и Срба и Турака. — Објасни Петко.

У томе и другом разговору дође вријеме ручку. Хајдуци дохвате торбе, изваде јело и ручају...

Оцаци се занијели за једно брдашце, те се нијесу могли видјети из кланице, а ни Турци се више нијесу видјели да пролијећу пољем...

Око подне дође једна дјевојка, из села, до саме кланице, стане и викне кћер Илйну:

— О-о-о-о Милојка!....

— Хај, ко зове — ево ме! — одазва се Милојка испред куће.

— Дођи мало амо!

---

[1]) Вашар.

Милојка дође, састану се и пољубе... Нешто су дуго причале једна другој... По свршетку, опет се пољубе и растану. Другарица се врати у село, а Милојка пође кући.

По ручку хајдуци су били пожедњели, но многи су се држали мишљења, да је боље не јављати се никоме прије вечери, па макар се жеђ и трпјела. На ову обазривост нагонила их је пажња према домаћину и мјесто, у коме се налазе, а из кога, у случају потјере није лако издријети читав. Али харамбаша није био тако строго обазрив, према поменутим околностима... Милојка застане баш према кланици, окрене се за другарицом и дуго гледаше за њоме...

— Дану, зовните је који, да нам донесе воде — Нареди Петко.

— Немој, Петко, тако ти Бога, да се јављамо прије довече. — Примјети Стојан.

— Што немој?! — Припита Петко, па и не сачекавши одговор, скочи, отвори врата и викне: О ђевојко!...

— Ух! — Узвикну Милојка, пошто се окрену и виђе Петка у турскијем хаљинама.

— Не бој се, жива била, но ми кажи, је ли Илија код куће?

— Јес'.

— А је ли Ристо?[1])

— Јес' и Ристо.

— Е хајде, Бог ти дао, у кућу, па реци Ристу нека дође амо.

— Оћу. — Одговори Милојка и оде у кућу.

До мало дође Ристо на врата од кланице отвори их, погледа унутра и — тргне се.

— Ах! до Бога! — Ко сте ви?!

[1]) Син Илин.

жиће, те сваки пред собом проврте очнике, да могу гледати у поље.

Мало потраја, док ево ти двије невјесте из куће Илинс; на објема једнако одијело, а доста и сличне једна другој. Уђегну у подрум и испуште телад на пашу. Било их је око тридесет. Телад одбију на доњу страну кланице — у поље — а оне се врате кланици, скину зубуне, простру по трави, легну, загрле се и почну нешто шапурити... Након лежања, око пола сата, скоче тресну зубуне, обуку, опет се загрле и пољубе, па оду кући. Хајдуци су све то гледали, смијали се и тумачили да то оне раде на тај дан због неког чварованьа.

У једно доба почну пролијетати пољем Турци на коњ'ма. Неки хајдуци почну питати, шта значи ова појава Турака.

— Значи, да су неђе опазили чету, па трче у потјеру. — Одговори неки из дружине.

— Нијесу, — но ево шта је: сваке године на светог Илију дернек је[1]) код Танковића оп́ка́, на те Турци иду на дернек... Кад је лијепо вријеме, ту се покупи свијета доста: и Срба и Турака. — Објасни Петар.

У томе и другом разговору дође вријеме ручку. Хајдуци дохвате торбе, изваде јело и ручају...

Опаци се занијели за једно брдашце, те се ниј могли видјети из кланице, а ни Турци се више н видјели да пролијећу пољем...

Око подне дође једна дјевојка, из се кланице, стане и викне кћер Илйну:

— О-о-о-о Милојка!....

— Хај, ко зове — ево ме! —

испред куће.

— Дођи мало амо!

[1]) Вашар.

Милојка дође, састану се и [illegible] с. причале једна другој... По [illegible] растану. Другарица се врати у [illegible] ава

По ручку хајдуци су [illegible] има су се држали мишљења, да је [illegible] коме прије вечери, [illegible] је да обазривост нагонила их је [illegible] је, но мјесто, у коме се налазе, а [illegible] инаес није лако издријети [illegible] ми Бога. тако строго обазрив, [illegible] Милојка застане баш [illegible] гарицом и дуго гледаше за [illegible] же Илији,

— Даду, зовите је [illegible] невјесте.

Наређа [illegible] зићи из куће,

— [illegible] ави се Илија, са [illegible] ући. Стар човјек, [illegible] попове нема ни [illegible] ва кућа на бријегу, [illegible] више времена, докле [illegible] ного, док једно момче [illegible] м, изведе оседлана зе- [illegible] нковића оџáкá.

[illegible] е, него је био отишао на [illegible] јахало у оџаке и казало попу, [illegible] лији поручили. Момче попу, а [illegible] народу. На дернеку је било више [illegible] Срба.

[illegible] отишао, Ристо се опет вратио у кла- [illegible] дио, кад је момче одјахало у оџаке... [illegible] оварао се, но не мирно... Никако није [illegible] стрицу попу... Више пута излазио је на [illegible] више кланице, и погледао на оџаке. Иначе, [illegible] могли доћи од оџáкá — кланици не опажени, [illegible] тај бријег заклањао... Очевидно, Ристо је слу-

— Но бој се, Ристо! — Нијесмо Турци! — Зар не познајеш Петка и његову чету?! — Та још нема ни година од како смо код вас вечерали... Ослободи га Петко.

На то се осмјену Ристо:

— Ма и познајем и непознајем! — Знаш како је, харамбашо — немој ми се чудити. — Одговори и пође к Петку, да се пољубе.

— Не чудим, Ристо, ни мало. — Од зла се треба причувати — ја како. — А и ми смо се млого у оћелу промијенили.

Пошто се ижљубе и испитају за здравље, рећи ће Ристо:

— Ја мним, људи, да ви још нијесте ручали?

— Јесмо, Ристо, баш добро. — Но смо пожедњели јако. — Одговори Петко у име свију.

— Сад ћу ја донијети воде... Имате ли дувана?

— Имамо прилично.

— Имамо — дали су нам Гутаљи. Ама ти — рођени мој — понеси моју ћесу, па нека је Илија допуни онијем лијепијем, Рогатичкијем, јер знамо, да га у њега има. — Рече Стојан и пружи му кесу.

— Има, вала, доста. — Потврди Ристо, узме кесу и оде у кућу... До мало ево га натраг, носи пуну кесу дувана, а за њим оне двије невјесте, са два велика ибрика пуна воде: Стојан прими кесу, а снаше зареде давати воду и љубити свакога у руку, додајући му ибрик.

Још се нијесу сви били обредили водом, кад харамбаша рече Ристу:

— Чујеш, Ристо: Кажи дома, нека нам спреме вечеру за половину друга́, а ти отиђи у попа[1]) кући па кажи, да и он спреми за другу половину.

---

[1]) Брат Илин.

— Немој, харамбашо, душе ти, да зна поп за вас.

— Што, Ристо?!

— Јер је проклет, да га Бог убије!... Имамо, слава Богу, у нашој кући, доста јела и пића; па да вас има таман стотина.

— Мило ми је што имате, Ристо. Мило ми је да има сваки поштени српски дом. Ама нећу друкчије, но кô што ти рекох: нека поп спреми вечеру за тринаес дру́г,а́ а дванаес' остаће код вас.

— Отићу и казати, — ма се бојим, тако ми Бога.

— Ништа се не бој.

Ристо оде најприје у своју кућу, да каже Илији, шта је харамбаша наредио. Са њиме оду и невјесте.

Хајдуци су гледали, кад ће Ристо изићи из куће, да иде у попа, али на мјесто Риста појави се Илија, са штапом у руци, и упути право поповој кући. Стар човјек, ишао је полако.. Од куће Илине до попове нема ни добар пушкомет, само што је попова кућа на бријегу, те с тога је старцу требало мало више времена, докле је стигао у кућу... Не потраја много, док једно момче изиђе из куће, уђезе у подрум, изведе оседлана зеленка, узјаха и отјера пут Танковића оца́ка́.

Поп није био код куће, него је био отишао на дернек. С тога је момче одјахало у оцаке и казало попу, шта су му хајдуци по Илији поручили. Момче попу, а поп Турцима и свему народу. На дернеку је било више од хиљаду Турака и Срба.

Чим је Илија отишао, Ристо се опет вратио у кланицу и одатле видио, кад је момче одјахало у оцаке... Сједио је и разговарао се, но не мирно... Никако није имао вјере у стрицу попу... Више пута излазио је на један бријег, више кланице, и погледао на оцаке. Иначе, Турци би могли доћи од оца́ка́ — кланици не опажени, јер их је тај бријег заклањао... Очевидно, Ристо је слу-

тио, да ће поп учинити издају — и дослутио је... Пошљедњи пут тек што је изишао на бријег и погледао к оцацима, — одмах се окренуо и потрчао кланици свијем скоком.

Петко, видећи да има нешто необично изиђе на врата и упита:

— Шта је, Ристо, море — што трчиш?!

— Бјеж; харамбашо, Бог ти — свети Јован! Издаде нас поп, Бог му дом ископô! — Одговори Ристо у трку, побјегне у кућу и затвори се.

За један час почну Турци, коњаници избијати иза бријега, тјерајући право кланици. Петко притвори врата.

— Шта ћемо сад?! — Упита неколико гласова на један пут, погледујући један у другога, а највише у харамбашу.

Ево шта ћемо! — Узвикне Биједић, удари ногом у шимле, пред собом и проломи их, говорећи даље: — Мазгалу гради сваки себи, па да се бијемо док једног тече!

— Не Ристо! — Не браћо! ако Бога великога знате!.. Не гините у затвору, но на врата па што нам Бог дâ! — Дако од двадес и пет изиђе жив барем један, да каже како смо изгинули. До ујутру могли би се и овђе држати, ама дотле може стићи десет иљада Турака из Сарајева и Рогатице, и опколити нас у овоме пољу, па да ни један не кутарише. Већ над' на Бога, па на врата! — Стојане! Ристо! Сава! Стеване! Филипе! напријед, рђа вас не била! — Заврши Петко... Више говора не би. Хајдуци поскачу на ноге, припрте торбе, струке пребаце преко рамена пушке у руке, па поменута петорица напријед, а остали за њима јурну на врата...

Десетак Турака протрчало је кући Илиној. Они могаху погрдити хајдуке огњем из пријека, али их омете Стојан својом досјетљивошћу:

— Не убите који Турчина, да му се кућа не ископа! — викне на њих.

Турци нешто проговоре међу се па уђу у кућу, не избацив ни једне пушке на хајдуке. Ристо им је отворио врата широм и дочекао их као тобожње спаситеље, трудећи се да их колико толико задржи, докле хајдуци не поодмакну.

Петко пошљедњи изиђе из кланице, за тијем прође напријед и поведе чету уз један брежуљак, право к чесми; надајући се, да Турци још нијесу прошли напријед, да им пресијеку побјег у планину.

Турске пушке, са доњу страну кланице, почну пуцати на њих, ма им њино олово није наносило квара; нити су они одговарали пуцњем, све док нијесу изишли на брежуљак. Одатле угледају пред собом друге Турке, око чесме, који их чекаху, као засједа. Они опет, од кланице, видећи да ће хајдуци сад занијети леђа за брежуљак, кидишу за њима. Коњаници почну се издвајати из пјешака и обилазити их са стране.

— Опколише нас Турци! — Викне неки из дружине.

— Не вичи, море! но шупље коло[1] па удрите сваки на своју страну. — Нареди харамбаша.

Хајдуци готови кô запета пушка, брзо ухвате шупље коло и почну пуцати на све стране.

Два коњаника, из оне групе наприједу, не презајући ни најмање што већ по неки Турчин поче да пада од хајдучког олова, потегну сабље и јурну право на хајдуке. Један је јахао на дорату, а други на ђогату. Онај на дорату одавно је био на наму[2] да га олово не бије. То су и хајдуци раније чули, па и ако тога делију нијесу лично познавали, ипак су одмах помислили, да је он.

---

[1] У ратној вјештини звана кара.

[2] На гласу.

Баш на тој страни кола, са које су јуришали коњаници, био је Стојан.

— Не ударите док се не примакну ближе! — Рекао је дружини око себе, цунећи џефердар.

Турци за час дојуре на врло мало одстојање. Четворица хајдука узму их на ништан. Двоица су гађали једнога, а друга двоица — другога. Четири пушке пукну у један мах, али зрна сва не погоде куда су намијењена. Онај са дората стрмекне на ледину, а дорат поплашен задре преко Гласинца.

— Држ' се балијо босанска! — Привикне му Стојан!

— Нијесу ово бабе Посавске, већ хајдуци Херцеговачки! — Придода неки други.

Онај на ђогату поврати коња до једне ривине, сјаше, натакне дизгин на руку и заведе у ривину. Хајдуци помисле рањен је па не може даље, док на један пут пуче му шишана, а Мијајло Курдулија јекну:

— Ја се раних по обје бедре!

— У шупље коло, Мијајло! Ако не могнеш о себи ићи и уставити крв, а ти зови у помоћ. — Довикне му Петко с друге стране кола; за тијем упита Стојана:

— Измичули се ти Турци с приједа, Стојане?

— Слабо, Петко, Бога ми! — Одговори Стојан.

— Притужите ватром и помичите напријед!.. Ето и мене тамо, на мјесто Мијајлово... Ха, Суцуме! Ха, браћо! Гађајте јуначки! — Осоколи их Петко и изметне џефердар на оне Турке од кланице, па прође напријед, да управља продирањем.

Мијајло уђе у коло, отпаше горњи појас и пререже на двоје, те утегне бедре, да коликогод устави крв. Коло се почне примицати к чесми, а Турци измицати натраг. Они од кланице примицали су се исто тако споро, као што су хајдуци измицали напријед. Но опасност је бивала све већа, јер је и потјерника бивало све више. Највећа

пак срећа за хајдуке била је та, што је њин барут био много бољи. За то је њино олово тјерало много даље и задржавало Турке на таквом одстојању, са кога њине пушке нијесу ни добацивале до хајдука. Наравно да су добри стријелци много вриједили тога дана.

Рањеник је ишао у колу донекле сâм, подупирући се на џефердар, но брзо почне малаксавати, те викне:

— Ја не могу о себи даље!

— Брже двојица к њему, узмите га испод пазувâ... Овако се не може! Замркнућемо у сред поља! — Ово пошљедње изрекне Петко готово шапатом, па онда викне оштро: — Ристо! Стојане! Сава! Стеване! Филипе! напријед, за часни крс'! нећемо ли продријети кроз ове, те су пред нама! Ви, други, смакните се, да се не пушта коло!

Поменута петорица искоче из кола и пођу напријед, пунећи џефердаре. Коло је ишло за њима назорице. Пошто се прикуче ближе к Турцима, припану к земљи и опале. Комешање међу Турцима казивало је, да им зрна нијесу пала на празно. Они опет напуне па напријед, да се примакну још ближе. Њина храброст уплаши Турке те почну лињати по страни. Видећи чело ослабљено, хајдуци јурну напријед и — продру. Остали побрзају за њима, да их не би Турци отсјекли од предњака... До мало сви потјерници остану иза њих. Сад већ нијесу имали потребе држати коло — пуште га и брзијем кораком изиђу на једну главицу.

Одмах, иза главице, нађу двоје дјеце код телади. Филип први дође до њих и упита:

— Чи̂ сте ви, мали?

— Ми смо попини.

— Таман кад сте његови! — Викне Филип, дохвати једно за руку и тргне нож да га закоље. Оно друго ухвати Сава Пејовић.

— Не, браћо, кумим вас великијем Богом! — не гријешите душе! — Ђеца нам нијесу крива! — Пуштајте их! — Довикне им Петко, чије су очи свуда допирале.

Хајдуци их пуште без ријечи, ма да им не би мило што Петко виђе, те им не даде на тај начин осветити се попу за издајство.

— Како ћемо сад, Петко? — Упита Стојан.

— Добро, ако Бог дâ!.. Сава! Филипе! Ристо! Стојане! Тешо! Суцуме! Попара! Останите на овој главици у застави, нећете ли уставити Турке, док ми мало не измакнемо с овијем рањеником. Ма не изостајте млого, да вас не би Турци одсјекли од нас. Чим се прикуче ближе, бјежите за нама.

Њих седморица остану на главици, остали оду напријед. У толико и Турци навале уз главицу. Они нијесу знали колико је хајдука остало на главици, па за то и несмједну јуришати безобзирно на њих, него се почну поступно примицати. Увала између ове и друге, иза ње, главице, била је коритаста — окружена узвишицама, те је коњаницима било не згодно заобићи их. Хајдуци у застави били су махом најбољи брзеци. Турке су устављали све док нијесу видјели, да је Петко са дружином поприлично одмакао. Тада су скочили из засједе и побјегли низ главицу. Док су потјерници видјели, да њих нема на главици, изишли на исту и стрчали у увалу за њима, дотле су хајдуци стигли дружину, која се већ била примила друге главице.

На тој другој главици опет остану њих седморица у застави, а дружина оде напријед.

Коњаници опазе, да је малина хајдука у застави па јурише на главицу... Ђе ћеш балијо?! — Што си зажмирио?! — Ускликну хајдуци и опале сложно. Њино олово збуни коњанике те чеврндишу натраг сви осим

оног на ђогату. Он не хтједне узмакнути, но још потјера коња напријед.

— Пуштите га мени, саму! — Узвикне Суџум, пунећи џефердар.

— Удри! — Одговоре они.

Илија брзо напуни, принесе оку, нанишани и опали. Коњаник се свали на тле, а ђогат, опроштен силе и терета, побјегне преко поља; не обзирући се ни мало на свога дојакошњег господара.

— Аферим, Илија! — Довикне му дружина, па и сама опали на остале коњанике.

Потјерници су придолазили сваког часа, јер су Турци послали гласнике на све стране, да свак хита у потјеру. За то ни хајдуци не смједну дуго остати на главици, него напуне џефердаре па оборе низа страну, да стигну дружину.

Коњаници осјете да њих нестаде са главице, за час истрче на мјесто, гдје је застава била, угледају бјежеће хајдуке и јурну за њима. Хајдуци се приуставе, окрену и изруче џефердаре; за тијем опет почну пунити и измицати.

„У трку је пушку напунио,
Јер је таки адет у хајдука“.

Хајдуци су, у току тога боја, више пута у трку пунили, ма да то није било лако ни за највјештијег борца. Да се напуњај на најбржи начин изврши, требало је: једном руком држати пушку, другом извадити фишек, из фишек-кесе, зубима одгристи врх од истога, барут сасути на дно цијеви, извадити шипку и сабити, зрно и артију, као сукију, тиснути у цијев па и то сабити на барут, вратити шипку на своје мјесто, навити, нанишанити и — опалити...

Таман застава стигла дружину и спремила се да опет ухвати згодно мјесто, кад неко из дружине завика:

— Турци не смију даље! Ено их ће одјахаше и почеше вадати коње по главици! Пјешаци се још и не виде!

— Е, сад не треба ни да остајете у застави, док нас опет не пристигну. Они су се уставили да одморе и себе и коње, прије но што им дођу пјешаци. Ама, ноћ се примиче, ко зна и оће ли више ударати за нама... Хајдемо сви заједно. — Нареди харамбаша.

У томе разговору чета, некако изненада, удари посред једнога турскога села.

— Хај! Чекај море, ето хајдука! — Почну се довикивати Турци.

Видећи се у невољи, хајдуци натрче кроз-а село, колико се најбрже могло са рањеником. Но, за дивно чудо, не пуче на њих ни једна пушка, све док нијесу изишли ван села. Тек тада почну Турци пуцати, из кућа, за њима, али тако невјешто, да им олово нијесу ни осјетили... До мало стигну на домак пута Рогатичког.

— Ви, који сте били у застави, сада хајте напријед; али добро мотрите, да нема засједа 'ђе-гођ пред нама. Ако што опазите, дајте нам 'абер одмах. — Опет нареди Петко...

У исто вријеме кад су предњаци изишли на пут, наљегле су кириџије са товарима.

— Стој, море! — Стој! — Викну хајдуци на њих и тргну ножеве.

Преплашене кириџије стану као укопане. Хајдуци опазе да међу њима има и Срба и Турака.

— Ко је Србин на страну, па нека се прекрсти!

Све кириџије, осим четворице, изиђу на страну и почну се крстити. Она четворица стајала су у мјесту, очекујући ваљда судбину, без да се који машио пушке или ножа. Хајдуци посијеку сва четири. Доцније су чули, да је међу онијем, што су се крстили, било и Турака,

које је крст спасао.... У толико стигне и остала дружина, те сад сви увале се с ножевима у товаре, изосијецају бале и поваде многе ствари, љепше и боље, које помећу у торбе. Једнога добра вранца, седленика, узму те натоваре рањеника. Отоле крену на Јакшића гај.. Сунце зађе за гору... Сами хајдуци чудили су се својој срећи, но знали су и то, да им и у напријед предстоје врло велике тешкоће и опасности. Једна тешкоћа догоди се веома брзо. Баш на изласку из гаја неко је био посјекао један цер и оставио га на сред пута. Хајдуци пређу преко њега, но вранац запне за једну рачву и сломије ногу. Дружина скине Мијајла, а Петко извади нож, те закоље вранца, говорећи:

— Боље је заклати га, но да се мучи па најпошље да крепа.

Рањеник опет пане на терет хајдуцима, али не да га воде, него да га носе, јер су га ране биле стегле тако, да није могао ни једном крочити. Стојан се први сјети како ће тој невољи доскочити.

— Знате ли, браћо, шта ћемо сад?

— Шта? — Упитају неки.

— Ја и Сава отићи ћемо у побратима Нећа и узети његова алата, да натоваримо рањеника. Ви идите полако напријед к чесми; ако дођете прије нас — ту нас чекајте.

— Добро си се сјетио! — Таман ћемо тако! — Одговори дружина.

— Шта ти велиш, Петко?

— То није рђаво, само идите побрже, да не ишчекујемо млого једни на друге.

Дружина оде на једну, а Стојан и Сава на другу страну. Дођу под кућу Нећову, кад алат, припет, пасе на поткутњици.

— Ха! ево среће! Нећемо се ни указивати Нећу у ово доба. — Рече Стојан и на томе се сагласе.

Одријеши коња, зачељусти и јаши наизмјенце, све док нијесу дошли на чесме. Дружина још не бјеше стигла, по до мало дође и она. Ту се одморе и превију рањенику ране, за тијем, изваде из тораба јела, те по нешто заложе онако у мраку. Рањеника узјашу на алата и крену преко воде Лознице...

Пошто прегазе воду и дођу ниже Грапјина хана, учини им се да се чује неки клепет путем. Стану и ослушну, кад оно збиља чује се клепет и примиче све ближе.

— То иду татари[1]. — Сјети се неки.

— 'Оћемо ли их дочекати, харамбашо? — Упита други.

— Не, нипошто! На муци смо и са овијем једнијем рањеником, а камо ли да се још који рани. За мном!

Петко скрене на горњу страну пута, чета за њиме, татари прођу на миру.

Иза тога, чета изиђе на Грапјино поље. Тројица хајдука сврате кући Риста Гутаља, да прихвате хране. дођу на врата и зазову домаћина. Ристо их позна по гласу, обрадује се, отвори врата и упита зачуђено:

— Зар сте живи, Бог ви свети — зар нијесте изгинули?!

— Нијесмо, рођени, брез цигли један што се ранио. — Одговори Стојан поносито.

— Ко ће кô Бог!... Какви су гласови амо стизали, мислио сам, да се више ни с једнијем виђети нећу.

— Вјере ми, Ристо, и ми смо држали, да ћемо сви остати у Гласинцу. Али, 'вала Богу, не би тако.

— Што не улазите у кућу, да се одморите мало?!

[1] Поштоноше.

— Немамо кад, но нам дај два брава добра, да их печемо на Корјену; јер мислимо, да немаш хљеба готова?

— Има нешто у мене, а нешто у овијех, мојијех рођака, па узмите хљеба, сира и кајмака, а брави вам не требају, да се мучите шњима до на Корјен.

Хајдуци једва дочекају, само да не носе браве, и да не једу месо без хљеба. У брзо саставе све што је било хљеба готова, у свима кућама Гутаљевијем, узму сира и кајмака, напуне торбе, колико је могло стати, а остатак подијеле у двије вреће, те и њих припрте врх тораба. Још им Ристо наточи у једну мјешину неколико óкâ ракије, да попију са дружином. Заметни мјешину и носи наизмјенце до под Јасике — под Корјен. Ту нађу друштво... Одатле до на врх Корјена има два добра сâта... Договоре се да дане на Корјену, јер им је одатле згода гледати на све стране, кад ће Турци поћи за њима. Гутаљи су им казали, како су гласници прошли напријед и пронијели свуда глас, да велика потјера гони чету хајдука, но да сваки, и Србин и Турчин, хита у потјеру, те да помогне побити или похватати харамије. Према томе, није ни требало двоумити, да ли ће Турци наставити потјеру, или не. Овакав закључак опомињао их је на Нећа и алата. Чим су изишли на Корјен и сјели да се одморе, рекао је Петко:

— Свакако треба, одмах, одовле вратити Нећу алата, јер могу Турци прознати те чојек пострадати. Истина, тешко је рањеника на себи носити, ма је теже пријатеља упропастити. Послати га по некоме из дружине не смијемо, јер би нам тај друг мôго погинути.

— Да како ћемо шњим? — Упита Сава.

— Није друге но овако: — Одговори Петко, скочи заузда коња конопцем и провуче испод колана на седлу; затијем убере једну добру мотку па викне: — Држ' Сава

и Стојане!... Њих двојица држи, а Петко удри, док алата стаде писка... Пуштајте!.. Они га пуште, а Петко му прикине још једну, походњу. Алат, опроштен мука, полети као крилат — не гледа куда ће... Доцније им је Нећо причô, да га је ујутру нашао зауздана пред кућом и чудио се ко му је коња зауздао...

Хајдуци уморни и поспани, полијежу на Корјену, да бар мало скину сан с очи. Стражи нареде, да их пробуди чим сване. Но спавања не би готово никако, јер се свану брзо. Да би одагнали дремеж, проходају мало, па опет посједају и попију по мало ракије.

Ону робу, што су отели од кирџија, на Рогатичком путу, још нијесу били подијелили, него је сваки носио оно што је уграбио. Само Стојан и Сава, кад су пошли у Гутаљâ, извадили су сву отимачину, из тораба, и предали другима, да би могло више хране стати у торбе. Сад све изваде на гомилу и подијеле братски, па ко ће носити свој дио — нека носи, ко ли неће — нека остави, или баци. Новаца су нашли врло мало: нешто ситнине подијеле, а један дукат у злату оставе код харамбаше с уговором, да га у првој механи, на коју наиђу, попију...

Хајдуци се забавили око дијела, те нијесу ни осјетили, да су се Турци привукли, оздола, близу њих. Потјерници би их можда погрдили оловом на сједењу, да Стојан час прије не смотри Турке. Он се био дигао и отишао мало на страну, ради нужде. На један пут осјети неки шушак ниже себе, тргне се и погледа, кад Турци привлаче се кроз-а шуму.

— К земљи! — викне на дружину, тргне малу пушку и опали на Турке. И турске пушке почну пуцати на њих, али на празно: неке подметну, а неке преметну. Хајдуци такође оборе ватру, пуцајући на индивин, јер је потјернике заклањала шума, те их нијесу могли видјети. У толико Биједић тргне нож и викне:

— Ха! ко је хајдук, на главе! — Утекоше Турци!.. Хајдуци халакну за њиме низ-а страну, те Турци збиља несмједну их дочекати, но побјегну.

— Натраг, море, не гини!.. Не низ брдо! — мнозина је! — намамиће вас Турци! — Викао је Петко докле није вратио друштво... У повратку нађу рањена старог буљубашу Луњу и посијеку га. Луња је био буљубаша на Витез-планини преко двадес година... Пошто се искупе око Петка, он настави: — Овђе нам више стања нема, но ту робу стрпајте у торбе, који мисли носит', па да пређемо у Биторај. Мијајла ћемо носити на измјенце: нека га по један упрти на леђа, а други нека држи за ноге, да је лакше ономе што носи...

Бјелодано пређу у Биторај. Планина добра и горна. У тој планини, на мјесту званом „Јаглићи", имају велики сјенокоси, махом Турски. Чета наиђе баш туда, кад Турци изишли — косе и пласте у велико. По Ораôвицама, чети иза леђа уждила се пушка, кô да се бије бој: пушка пуца, а Турци се довикују. Сприједа Турци, иза леђа Турци.

— Куда ћемо сад?! — Упита више гласова у један пут.

— Није друге но да идемо путем. На нама је готово све турско ођело, те би косци могли помишљети да смо и ми поћерници; а ако свратимо у шуму, сјетиће се да смо хајдуци, па ће и они дићи вику и пуцањ за нама. — Одговори Петко и пође напријед, друштво за њиме. Пут је водио посред Јаглића. Два Турчина косила су баш поред пута. Хајдуци прймају близу њих, јер су Турци збиља мислили да иду поћерници; тек кад су дошли ближе, косци нагну бјежати.

— Стан' балијо, закон ти балински! Да је Петко с четом наљегô, не би бјежали, но би му доносили пекмез, питу и шљивову ракију, — а од своје браће Ту-

рака бјежите! — Извиче се Петко за њима. Турци стану. Хајдуци дођу право к њима, назову им селам и опколе их међу се. Остали Турци по Јаглићима стали те гледају. По савјету Петковом, који је добацио Стојану на уво, док су се примицали Турцима, — Стојан се измакне на страну и почне викати тако, да и остали косци чују:

— Дина ми они нијесу ништа криви, јер нијесу знали да смо ми Турци, а да су знали, не би бјежали, колико ни сада; па немојте их дирати, кад нијесу криви.

— Имана ми и нијесмо криви, јер смо чули да и хајдуци носе по нешто од оћела турског, да боље варају Турке, — крс' им њихов! — Одговори један Турчин.

— Тако је, турске ми вјере! — Потврди они други, но у толико пуче пушка.

На Стојанове ријечи готово сви косци оставе рад и пођу к њима, а то и јест била циљ Петкова: домамити их и побити изненада. Али један хајдук не могне отрпити кад онај Турчин опсова крст међу њима, — потегне кубуру и убије га. Онога другога посијече најближи хајдук, а остали побјегну. Хајдуци их потјерају донекле и испрате пушкама до у село Јабуку... Отоле крену даље преко Јаглића. Рањеник им утужи јако. Није лако носити жива човјека преко толиких планина и чувати да му се ране не повриједе.

Пређу на Оцркавље. Отоле преко брда, како ће изнад куће Рогојеве. Тројица измакну напријед, да приправе што за јело, докле и дружина стигне. Оно хране што су понијели од Гутаља, потрошили су нешто на Корјену, а нешто путем...

— За Бога, браћо, зар сте живи?! — Питали су Рогоји у чуду, љубећи се са хајдуцима.

— Јесмо 'вала Богу! Ама смо погладњели в'ома; — има ли се шта јести?

— 'Љеба немамо готово нимало, али имамо брашна, — можемо за час скувати качамак.

Брже — боље налију воду у млијечни котô, наставе на ватру и подложе добро, сувијем плотом. Пошто вода узаври, докопају врећу с брашном, те баш онако врећом наспи у котô. У брзо стигне и Петко са дружином. Хајдуци посједају испред куће, очекујући качамак, а пет брата Рогоја докопају оружје и стану око села на стражу, да их не би Турци изненадили. Сава донесе један колац, те он и Стојан прихвате објеручке мутити качамак. Једна жена донесе око четири оке масла и све саспе у котô. Мало траја док полеће колац по котлу — готов качамак.

На кући двоја врата. Сава и Стојан дохвате два млијечна саплака, а дружини рекну, да по двојица улазе на једна врата, па пошто приме тајин, на друга да излазе. Почну дијелити. Качамак масан, али вруће веома. Људи узимају у руке и једу одмах, јер се нема кад чекати. Многи опржили и руке и језик. Неки ћуте, а неки вичу: Ох! узô час га изио!... Рањенику дају млијека да пије, поједу качамак и крену даље. При поласку Петко нареди домаћину, да скува једног брава добра и испече хљеба што може више, па да донесе под Бјеласицу на даник...

Под Бјеласицу дођу прије свануће. Ту су већ били слободнији, јер пред њима Бјеласица, а иза ове остале планине Херцеговачке, у којима им је свака стаза позната. Одмах наложе ватру хајдучицу, изваде из шарпељâ воска чистога, смоле смрчеве и коре од зове, све то помијешају и истопе на ватри, баш у ономе тасу што пију са њиме, јер другога нијесу ни имали. Други опет, направе фитиље, премажу мелемом, утисну у ране Мијајлу и утегну завојима...

Око три сâта дневи дојаше Рогоје на коњу, часом збаци брава кувана, из теркија, извади из бисага два

хљеба и нешто сира, дода једноме хајдуку и почне се праштати, не сјахујући с коња:

— Ево вам ово, браћо, и остајте ми збогом! Чувајте се добро, јер бијелије свијет скочио да вас ћера. Сам Бог може вам помоћи да не изгинете овога пута... То изрече, окрене коња и врати се.

— Лако би нам било за поћеру, да нам није рањеника. Ми би смо могли како би кћели. Могли би заметнути траг и опет се врнути преко Гласинца у Краљеву Гору, или прећи у Романију. Али Мијајла несмијемо ни'ђе овуда оставити, јер би га могли Турци наћи и посјећи; па и домаћин, код кога би га оставили, главом платили. — Рече Петко.

— Не остављај ме харамбашо, за Бога! Ја видим да сам вам утужио, и да сте на муци са мном, али, ако није друге, боље да ме ви закољете, но да ме Турци муче.

— Чујеш, Мијајло! само недруг друга оставља, или убија, и вјеру задану ломи. А ти се не бој! Или ћу те изнијети у Сомину, или ћу и ја покрај тебе погинути. — Одговори харамбаша.

— Нећеш, ако Бог дâ! — Ускликну Мијајло.

Пошље ручка полијежу да спавају, ма под јаком стражом. У неко доба устану они што су спавали, те замијене стражаре, да и они неколико проспавају. Сунце за брдо а хајдуци сви на ноге. Упрти рањеника и носи на измјенцз уз Бјеласицу, до на Крбине. Ту се ујаве у колибе Јововића, те узму хљеба и сира, и дају рањенику млијека. На Крбинама бјеху Хумњаци[1]) са стоком. Неки од хајдука оду у њину ергелу те ухвате и доведу једнога ђогата, на кога натоваре рањеника...

Са Крбина пређу на Шивољско Гробље, отоле на Мосориће па иза Калиновика, преко потока, у Вучја

[1]) Приморци, који са стоком излазе преко љета на планине Херцеговачке, на љетовиште.

Брда. Ту задане. Но чим је Сунце навило на гору, крену се даље... Идући бјелодано гором, наиђу на двије дјевојке код јагањаца.

— Чије сте ви, цуре? — Упита Петко.

— Ми смо Жарковића. — Одговори старија.

— Има ли ко код колиба?

— Имају пољаци.

Хајуци промисле, да су то пољаци што чувају поља од потре, несјећајући се да дјевојке под тијем имѐном разумијевају људе из својих кућа, који се баве орањем и другим пословима у пољу.

— Ја велим да не свраћамо, — нијесмо гладни ни жедни. — Примјети Петко.

— Свратите, браћо, за Бога, да пијем млијека. — Замоли Мијајло.

— Зар си ожеднио, Мијајло?

— Јесам, те јако.

— Е онда хајте десетак вас са рањеником колибама, а ми ћемо изнад колиба полако страном.

Десетину хајдука са рањеником сврате пред једну колибу, уђу и напију се млијека сви, затијем крену даље... Пред њима стрчаше један повелики крш. Они иђаху право к њему, док човјек иза крша викну:

— Хај море, ко сте ви?!

— Ево Бећир Мрежица са друштвом! Ћерам Петка и хајдуке! — Одговори Стојан.

— Дина ми, чини ми се да сте таман ви хајдуци!

— Нијесмо ми — не! — Опет поврне Стојан, хитајући пред друговима, да уграбе једну главицу. Сунце већ бјеше зашло. Турци се сјете куда и зашто хајдуци хитају, па оборе плотун на њих. Једна пушка пукне прије осталих, те хајдуци уграбе толико времена да попадају к земљи; само Мијајло остане на коњу, за нишан Турцима, јер га не имадну кад скинути. Олово претури

хајдуке, а ни Мијајла не погоди ни једно зрно. Сад и они почну пуцати на Турке, но у толико пристигне Петко са дружином, и нападне Турке с бока. Потјерници се уплаше да не буду опкољени од хајдука, те побјегну ка колибама, довикујући неке Турке, да им притеку у помоћ. Хајдуци их испрате пушкама донекле, па се врате, јер већ поче отимати ноћ. Одатле окрену низ Бољуни, пређу преко Кладова поља и прихвате се горе с противне стране поља. Пуца пушка по Вучјим брдима, а Турци се довикују непрестано.

Чим је чета ушла у гору, Петко нареди:

— Чујте, Ристо! Стојане! Сава! Стеване! Суџуме! Ирдеклићу! Хајте што најбрже можете на кланац од Бабина Дола. Добро чувајте да нам Турци не увате бусију у кланцу, јер ако туда не продремо — не знам куда ћемо; има их на сваку страну. Троица останите на кланцу одовуда, а троица прођите одонуда, — ту нас чекајте:

Поменута шесторица оду напријед, дођу на кланац и осмотре околину, али не опазе Турке. Ристо, Стеван Деретић и Стеван Ирдеклић остану с ову страну кланца, а друга троица пређу на другу страну, и то мачачки[1]; јер под кланцем има једна греда[2], висока око три боја, те су се бојали, да не буду Турци у њој засјели, да их чекају... Дођу под греду и посједају, прислонив плећи уза саму стијену.

— Смијемо ли запалит? — Упита Суџум.

— Смијемо, 'вала, па да ће не знам шта бити! — Одговори Стојан.

Потегну чибуке, напуне, укрешу под струком и запале.

---

[1]) Ход на прстима, да се не чује.

[2]) Стијена.

По не би дружине,, док у једно доба чу се такит коњски низ кланац — сиђу у Бабин Дô. Таман они у дô, кад завика човјек са доњу страну дола:

— Хеј, море, ко си!?

— Ево ја! — Бећир-бег Ченгић! — гоним Петка! — но ко си ти? – Одазове се и упита Петко.

— Наши смо! — И ја гоним Петка! — Одговори непознати.

— Хајте амо да се састанемо!

— Ето нас — ето! — Опет се одазва непознати и Турци пођу на састанак. Хајдуци су их чекали са запетим пушкама. Али срећа прискочи Турцима у помоћ што се једноме хајдуку омаче пушка, те они брже боље пану к земљи, и одговоре ватром. Започеде се бој кроз помрчину. Она троица хајдука, испод греде, баш кад су хтјели потрчати својима у помоћ, буду изненађени пуцњем пушке са греде, изнад њих. — Ту ли си, балијо! — Викну сва три и опале џефердаре на греду. Чим су њине пушке пукле, стане хоргот низ греду — побјегну Турци на доњу страну кланца. Они напуне још по један пут и испрате их, за тијем потеку дружини у помоћ, вичући: — ха! Петко! Филипе! Мркоје! Ха браћо! Удрите, ево вам индата!.. Турци се повуку низ Бабин-дô.

— Узми, Стојане, Курдулију, па хајде право на Бијеле Воде. Ту нас чекај. Ми ћемо се полако измицати и сузбијати Турке, ако пођу за нама...

Тек што је Стојан мало одмакао уз кланац, водећи коња под Мијајлом, кад опет чу глас Петков:

— Натраг, море, не гини!

Обазре се да види на кога виче, док угледа, на једноме заравањку, двоицу људи, потегли кубуре па крешу један на другога, али ни једна неће да уждије. Један од ово двоице био је Боро Кривошијанин, а други Турчин, рањен на греди, сишао ту и не могао даље. Пошто су пушке престале пуцати, Боро чуо јеку рањеника

те потрчо да га посијече. Рањеник још добро живоласан, није дао к себи с ножем, но трго кубуру, да се брани. Боро опет, кад је видио кубуру запету, потурио је нож па трго и он кубуру, да га њоме дотуче. Оба крешу и повраћају надајући се сваки да ће његова прва уждити, и немајући када да оне потуре, а потегну друге иза паса. Истина то је све било у брзо, јер Турчина послужи срећа, пуче му кубура, а Боро се раскриви:

— К мени! погибох!

Неколика друга притрче, те Турчина убију, а Бора смртно рањена, изнесу на кланац. Ударило га зрно по сред лијеве сисе, па изашло на плеће. Навале га на сапи ђогату и привежу за Мијајла.,..

У брзо изиђу на Бијеле Воде. Ту пиј воде, дајн рањеницима и одмори се мало, јер се потјерници не чујаху. Но ни ту несмједну наложити ватру, да направе мелем и завију Бору ране. Одатле на Јарчев Камен, па на Придворицу, сиђу на Неретву, прегазе и приме се Брњца. Из једнога тора, у селу Дубљевићима, узму два јарца. преко Модрог поља пређу у Фојницу, одатле на Пода у Ивицу. Они у планину, — свану. Скину рањеника, наложе ватру, направе мелем и завију Бору ране.

— Воде, браћо, ако Бога знате — умријех без воде! Почне запомагати Боро.

Није лако сићи на воду, јер је врело покрај ријеке и главнога пута за Гацко, — ама рањеник иште — ваља ићи. Стојан узме мјешину те на врело Ђоропу. Наспе воде тасом, завеже заметне и крене уз планину. У исто вријеме наљезе путем око педесет Турака коњаника.

— Хеј, море, који си!? — Викне један, опазив Стојана.

— Ево ја! — Гузина! — носим косцима воду, у Швицу! — Одазове се Стојан. Турци прођу.

Здрави су такође били пожедњели, — напију се и они, ма по неколико, да се приштеди рањеницима. И гладно је друштво, али се не смије ложити велика ватра, да пеку јарчеве. Дремеж опет освојио свакога: поставе стражу и поспу...

Нијесу можда ни читав сât спавали, док је један стражар дотрчао и почео их будити:

— Устајте! на ноге!

— Шта је?

— Ко је? Питали сд хајдуци. скачући из најслађег сна.

— Како шта је и ко је?! — Пргуда зове са Ра̀вни у Фојницу, Сима Буву: — О Симо! дижи све на ноге! Уљегô је Петко са хајдуцима у Ивицу! — Брже пођеру, да их данас побијемо!

— 'Оће кô и до сада, — Одговори Петко затијем се окрене Стојану: хајде Стојане, спани на Вао, више Фојнице, те види има ли Турака око хана...

Стојан на Вао, а Пргуда опет зазва:

— О-о-о-о Симо Бува!

Симо је сједио пред ханом, са Вујадином и Мићком Гузинама.

— Хај! који зва — који?! — Одазове се по други пут Турчину.

— Хај! не сједи море, но на ноге! — Петко је прешô из Ивице у Мједену Главу! — Свак па ноге! данас ја икад!

— Хај! оћемо! — оћемо!

Док је Турчин довикивао и Симо се одазивао, Стојан се примакнуо ближе, да чује, шта ће Симо и Вујадин говорити међу се.

Пргуда сиђе с крша, окле је звао, и врати се у село, а стари Вујадин хукну.

— Ох, до Бога! 'ђе ће данас сви изгинути!

— Неће, ако Бог дâ! — Одговори Симо.

— 'Оће, Симо, јадан, јер је силан Турчин навалио: Бошњаци, Загорци, Борчани, Невесињци, Гачани, све се то дигло у пећеру за њима.

— Вјештаци су они Вујадине — неће се пуштати лако. — Примјети Мићко.

— Неће бели, ама сила је Турака, нека их Бог смете!

Стојан се врати да исприча дружини, шта је чуо и видио.

— Шта би Стојане — ко оно зва опет? — Упита га Петко, чим је стигао у дружину.

— Пргуда зове Сима, да дигне Фојничане, да нас ћерају и бију по Мједеној Глави. — Одговори Стојан смијући се.

— Лијепо! Нека Турци једу г...а по Мједеној Глави! — Ко има код Хана?

— Нема нико до Вујадина, Мићка и Сима. Сад би за ништа отишô у Хан, да донесем ракије, овијем мученицима, и да речем Вујадину, нека нам приправи вечеру, па довече да наљегнемо на његову кућу.

— Не, Стојане — не иди данас у Фојницу.

— А што не би, кад нема никога до она три Србина, који би ме сакрили и у њедра?

— Ма оно је на путу — свијет пролази.

— Нека пролази: све гором могу доћи до хана; но ми дај они дружински дукат, да купим ракије.

— Добро, кад си навалио — иди — ево ти дукат.

Петко му дâ дукат, а Стојан скочи, проспе из мјешине воду, из торбе извади све, те мјешину метне у торбу, торбу на плећа, џефердар у руку, крене се низ гору и часком сиђе пред хан. Мићко бјеше отишао, а а Вујадин и Симо сједе и разговарају се. Стојан начује да је ријеч о чети и потјери, зато се склони за један камен, да прислуша разговор.

— Тешко поћи а горе не поћи. — Речо симо и и настави одмах: ако не пођеш зло, ако пођеш — ко ће дићи руку на свога брата?! Доста им је јада и од Турака. Није шала: са Гласинца до у Мједену Главу, све с пушке на пушку. Баш јутрос питах Ченгића за њих: чује ли се да је који од хајдука погинуо... Јес' — вели — Стојан и Сава, а по прилици и Ристо.

— Ах! несреће! — најбоља троица! — узвикну стари Вујадин.

— Куку Петку! Знам лијепо да крче за Стојаном. Али ето данас, или сјутра изгинуће и остали. Сâм Бог може им помоћи да кутаришу овога пута — а други нико. — Заврши Симо, па скочи и оде у село; Вујадин остане сâм замишљен.

— Помоз'-Бог, Вујадине! — Назове му Стојан и стане пред њега.

— Бог ти помогô! — Одазове Вујадин, загледа се у Стојана и невјерујући добро својим очима упита: Јеси ли ти то Стојане?!

— Јесам, вала, Вујадине, баш ја.

Вујадин скочи — пољубе се.

— Је ли ти још ко жив од дружине — Стојане?

— Сви смо живи, 'вала Богу, и ево нас под Ивицом, у оној долини — знаш ђе дањујемо.

— Ама шта говориш?!

— Истину, вјерујмиу.

— Е Богу, милом, 'вала, на његову дару! — Никад није ни било на насју! — Нека Турци урлекају по Мједеној Глави!

— Зар су тамо отишли?!

— Јесу неки, а отиће и остали. Лијепо их је неки пријатељ преварио.

— Има ли, Вујадине, у тога ханџије ракије?

— Има, Стојане, баш лијепе лóзé[1]) мостарске.

— Дану га зовни, нека ми уточи један дукат ракије у ову мјешину. — Рече Стојан, вадећи мјешину из торбе.

На позив Вујадинов ханџија изиђе, узме мјешину, наточи петнаест ока ракије и изнесе пред хан. Стојан му дâ дукат и прикричи да ником не казује, да је ко долазио и куповô ракију.

Не бој се, Стојане, вјеран је кô нас који. — Одговори Вујадин и пође да испрати Стојана. Уђу у гору, сједну под једну лијеску и запале. Стојан исприча Вујадину све што је са њима до тада било, а Вујадин Стојану шта Турци говоре о Хајдуцима и потјери. На завршетку уговоре, да им Вујадин приправи вечеру, те да они увече нађегну на кућу и прихвате што буде спремљено. Баш на растанку Стојан се сјети да немају дувана.

— Има ли у тог ханџије дувана, Вујадине?

— Има.

— Видиш како ја заборавих узети док бисмо тамо! Сад да се враћам — бојим се неће ваљати — свијет пролази.

— Немој се ни враћати, Стојане, — ја ћу ти донијети колико 'оћеш?

— Донеси ми двије — три оке, — а опрости што ћу те замучити.

— Нема ту муке никакве — не дô Бог. — Одговори старац, оде у Хан и донесе три оке дувана. Стојан му дâ паре, пољубе се и растану. Одатле Стојан крене полако уза страну, дође на стражу, кад на стражи главом Петко...

Пошто запале и попију по мало ракије, упита Петко.

---

[1]) Комовице.

— Сад ми кажи, Стојане, шта мислиш ти: куда би најбоље било чету окренути, да пређемо у Сомину; не би ли ове рањенике претурили у Бањане, па онда за нас је лако...

— Ја би, Петко, овако: да идемо одовле у Гребенац — ту да данимо. Из Гребенца преко Луковица, на Замошће, — са Замошћа посред поља Гатачкога. Знаш да ће свуда око поља, по крајевима, бити чекалица, на сваком кланцу, а кад окренемо средином поља, нећемо ни'ђе ударити на бусију, јер се Турпи неће надати да ћемо се упуштати у поље, преко онијех лимана. Ми смо обоица вјешти сваком газу преко воде, те се у Бога уздам, да ћемо туда најлакше и најбрже проћи. Не знам око Дулића и Вратковића да нас не дочека бусија, — ма ћемо продријети, ако Бог дâ!

— Добро си се смислио, Стојане. И ја сам баш туда омјерио, да ће бити најбоље. Но немој никоме од дружине казивати куда смо наумили прећи преко Гацка, јер се бојим да се друштво не уплаши од поља. А није ни лако. Ма над' на Бога и на срећу јуначку!

Обоица се врате у дружину. На стражу оде Суџум.

— Узми, Мијајло ову ракију од Стојана, па подај свакоме колико по један добар вилцан, а рањеницима мало више; остало причувај. — Нареди Петко.

Дан Илински дугачак, једва једном поче Сунце да пада за гору. Наста журно спремање за пут, ма док утврдише рањенике за коња и њих једног за другога, поче мрачати... Окрену на кућу Вујадинову. Старац их дочека пред кућом: припремио доста хљеба, сира и кајмака. Хајдуци помећу храну у торбе, а она два јарца дају Вујадину, да их покоље и месо скува, па да им кувано пошаље на даник у Гребенац. Ако би што ново чуо за турке и пођеру, да им поручи. Опросте се са Вујадином и крену даље. Ноћ је била лијепа — видна.

Пошто одмакну од куће добар комад пута, сврате у једну долину, посједају и вечерају... Прије зоре стигну у Гребенац на даник...

Око три сата по подне дође дјевојка, кћер Вујадинова, — одрасла и врло угледна. — упртила месо од она два јарца, а поврх њих једну мјешину и у њој око осам ока ракије. Назва Бога, спрти обоје и дода:

— Ово вам је ракије послô бабо за коже.

— Добро, сејо, 'вала му. Но ми кажи, је ли ти још што рекô бабо, да нам кажеш? — Упита Петко.

— Јес' вам поручио ово: јуче је било, у Мједеној Глави, седам кајмекама,[1]) од седам кадилука, и млого војске и њима. Пошто вас нијесу нашли у Мједеној Глави, отишли су у Гацко, а три Ченгића отишла су: један на Равно, други на Крстац, а трећи у Кобиљу Главу, да вас чекају. И дигли су и Србе и Турке. Невесињци су зашли од Шипачна, те заузели Ивицу, Бјеласицу и Бабу, а од Билеће Турци кренули су преко Корита, да се састану са Ченгићем на Кобиљој Глави... Више вам ништа казати немам, но остајте збогом! — Заврши дјевојка и пође натраг, али је Петко устави:

— Стани још мало, сејо, да ти нешто речем.

Дјевојка стане, а Петко извади дукат у злату, и да јој говорећи:

— Кад си тако ваљана и паметна, на ти ову пару да купиш једну лијепу мараму. И поздрави Вујадина.

— 'Вала. Бог ти дао здравље. — Одговори она, пољуби га у руку, окрене се и оде натраг.

— Мука, људи, од нас! никуд десно ни лијево! — Рече Сава Пејовић, пошто се Петко поврати и сједе.

— Није, побратиме, Сава, не бој се! Немој губити над' у Бога и у срећу, која нас ни до сад није остав-

---

[1]) Среских начелника.

ђала. Помисли само на Гласинац: кад смо из оне равнине издрли здраво и пробили се кроз онаки оклоп, ми ћемо, надам се, продријети и овуда, па да се сва Босна и Херцеговина збила у Гацко. А кад се дочепамо мајке Сомине, онда ако ће цио свијет да рати с нама. Но се, браћо, не препадајте и не губите наду. Свака пушка, која пуца, да убија, одавно би земља остала брез људи. Ако нас и дочекају Турци, вјере ми, кад халакнемо, а јакога Бога споменемо, на триста ћемо свуда ударити и продријети. Више од толико неће нас ни'ђе дочекати, на једном мјесту. Нијесмо ми каква метош, но све љути убојник, који ће прије гô нож у руке дочекати, но што ће узмаћ' од Турчина... Имајте браћо и ово на уму: у стиду се губи чојество, а у страху јунаштво. Нада је најбоља. У нади се рађамо, живимо и умиремо. У нади гину и умиру и цареви и сиромаси. Старина Новак, Грујо, Томић Мијат, Бајо Пивљанин и толики други хајдуци, сви су изгинули бијући се са Турцима, и сви су лијеп спомен, у српскоме народу, након себе оставили. И дан данас њихова јунаштва пјевају се уз гусле, и 'кријепе наш подмладак; а да су код куће помрли, нико их спомињô не би. Па ако буде суђено, да и ми изгинемо, тријебљећи зулумћаре, барем ће нам свијетô спомен у народу остати... Благо оном ко вјечито живи!. Дај, Мијајло, наточи у тас ракије, да наздравим за сретна пута, па онда ћеш дати свијем' редом. — Заврши говор Петко, сачека докле је Мијајло, одријешио мјешину, насуо у тас ракију и пружио му, за тијем наздрави: Здрави сте, браћо, десно и лијево! Да Бог дâ и висока слава божија, да нам и ови полазак буде у добри-час! Да се наши душмани смету о своме злу, а на нас да забораве! Ми 'ђе-гођ били, око нас се сретно коло вило! Душманска се сила о нас разбијала, кô вали о брегове! Наредио Бог и коло небеско, да се наша

ђеца отресу јарма турскога, да не иду по гори, куда ми идемо, но да слободно коло заигра по нашој милој домовини, која је данас гвозденијем ланцем опасана; — ланци прсли, а народ се ослободио — да Бог дâ!

— Амин! — Одговоре сви у један глас.

— Сретно довле! — сретно и одовле!

— Амин!

Петко отпи неколико па дода тас Мијајлу, за тијем звизне да дође стражар...

Пошто се сви обреде ракијом, припита их:

— Јесте ли се сви обредили по једном?

— Јесмо?

— Остави то Мијајло, да се нађе за рањенике, и спремајте се одмах. Рањенике добро увежите на ђогата. Хитати нећемо, брез нужде, да им се не повриједе ране.

— Куда ћемо сад, харамбашо? — Упитају нехи.

— За мном, па се небојте!.. Стојане! Ристо! Сава! Суђуме! хајте пред нама за један добар пушкомет. Стојан зна куда ћете. На првој води станите и чекајте нас...

— Кад су поменута четворица кренули са Гребенца, било је још доста дана. У брзо за њима кренули су и остали. Идући полако, прођу село Луковицу и дођу на љетње колибе Радмиловића. У колибама не застану никога, јер је стока већ била дошла, те се чељад забавила око тора: спрећају стоку и музу. Уљегну у колибе напију се млијека и наставе пут даље. Петко са дружином стигне колибама. Од чељади нико их није видио, али су их пси оћуђели те лају непрестано. Буљубаша Тахир Муљанин био на чекању у кланцу, како се окреће уз планину, чуо лавеж паса, оставио друштво у кланцу и сишо тору, да пита на што пси лају.

Таман чета кренула од колибâ, кад зачу ријечи:

— Митре, болан, ко оно дође колибама?

— Ја, Бога ми, не знам, буљубашо.

Хајдуци убрзају ход.

Од прилике на годину дана прије овога случаја, Тахир се побратио са Стојаном. Састали су се тајно на усамљеном мјесту, у селу Срђевићима. Том приликом Тахир је казао Стојану, на којим чекалицама он са друштвом чека: на те чекалице да не наилази Петкова чета, па се са њиме никад сукобити неће. И заиста, никад се нијесу ни сукобили.

Тахира су цијенили као човјека од ријечи, али овога пута, и ако су његов глас познали, ипак су нашли за паметније убрзати ход, него ослањати се на голу ријеч Тахирову...

Предњаци су стигли на Замошће и ту сачекали дружину.

— Гази Стојане посред поља; па што-год Бог дâ и срећа јуначка! — Нареди Петко, чим је стигао на Замошће. Дружина је ћутала.

Стојан загази, пређе и преведе коња под рањеницима. Петко пређе за њиме, остали се почну шчињати. Ноћ је у велико пала на земљу.

— Шта је људи, што не газите?! — Упита харамбаша с друге стране.

— Како ћемо газити, да нас Турци кољу ноћас у томе пољу?! — Одговоре неки.

— А ви, браћо, кад несмијете с нама, хајте куда знате. Нас два и ова два рањеника бели ћемо овуда.

— Гази, побратиме! — Довикне Стојан Ристу.

— 'Оћу, побратиме! — Одговори Ристо и загази; за њим загазе и пређу сви... Дођу на воду Остружницу, док завика Боро:

— Скините ме, браћо, ја умријех!

Уставе се у једној ривини, скину Бора с коња и положе на земљу. Стојан сједне више њега, подигне му

главу и наслони на крило, за тијем извади воштаницу, укреше и запали. Дружина их оклопи струкама са свију страна, да се не види свјетлост. Стојан држи свијећу, а Боро зијевај, не може да се с душом растави. На један пут Петко се сагне, завуче му руку у њедра и извуче ону једну мараму, што је била на рани сприједа. Боро пojми да издане, али одуши на рану — умре.

— Бог да му душу прости и помилује! — Викну сви, скину капе и прекрсте се. Стојан му склопи очи и угаси свијећу. Мртвога Бора навале на сапи ђогату, утегну конопима и привежу за жива Мијајла. Отоле наставе пут даље...

У неко доба, по поноћи, наљегну кроз-а село Даниће. Кад су били поред цркве, Петко викне:

— Станите! Овђе ћемо укопати Бора.

Дружина се устави. Неколика остану на стражи, а остали унесу Бора у гробље, нађу некаквих кочева од носила, на којима су људи доносили мртваце, превале једну гробницу и почну кочевима копати земљу, а рукама избацивати је на поље. Ископају приличан гроб, положе у њ' Бора, покрију га његовом струком, навале земљу и по врх ње гробницу, кô што је и била. Мијајло одријеши мјешину, те онако у мраку пи по мало ракије за упокој душе Борове. — Бог да га прости! Пара што се нашло код Бора, узме харамбаша, а оружје објеси на коња, да доцније све преда породици Боровој. Одатле крену на Дулићски кланац. Надали су се да ће их ту дочекати бусија, ама нема се куда на другу страну. Чим су се прикучили ближе кланцу, пукне неколико пушака на њих, но без икакве штете. Они пану к земљи и одговоре ватром, затијем скоче и завичу:

— Чекај балијо, да видиш како се хајдуци по ноћи кољу!

Турци се измакну у мрак, те хајдуци заузму кланац олако. Овђе је била малина Турака, и то из два разлога: прво, што су се слабо и надали да ће чета туда наљећи; а друго, што су Вратковићи близу, па ако и наљегну, Арнаути ће им брзо прискочити у помоћ. С тога, бусија, и ако је напуштила кланац, није побјегла далеко, него се уставила на пушкомет, те једнако пуца и кликује:

— Хај! Ко је Турчин на ноге, ево хајдука!

Мало потраја, док сво ти Арнаута: смијешају се са бусијом и одма јурише на кланац. Чета их дочека жестоком ватром и сузбије натраг. Једноме хајдуку Петко преда рањеника са наредбом, да изиђе на Тиквине, — ту да сачека остале. Њих двадес и два остану у кланцу с намјером, да одбијају Турке док рањеник не по измакне. Турци јурише по други пут, али буду одбијени и по други пут. Дуже не смједну ни хајдуци остати у кланцу. Бојали су се, да не стигне још Турака, те да их не опколе са сваке стране. Шта више, изгледало им је, да и сами Турци узмичу с јуриша за то, да би их ту задржали до зоре, без веће своје погибије.

— Измичи! измичи! — Довикивао је Петко хајдуцима у кланцу, али тихо, да Турци не чују.

Чета напушти кланац, но не окрене плећи него почне бојем измицати се к Сомини. Турци осјете, по ослабљеној ватри, да чета напушта кланац, те одмах пођу за њоме. Арнаути су дизали велику вику и вриску кроз ноћни мрак, али нијесу смјели насрћати ближе, ма да су били у већини...

Зора затече хајдуке близу Тиквина, а потјернике мало по даље од њих. Препуцавање још је трајало, но хајдуци више нијесу имали страха од потјере, јер им је за леђима била Сомина. У сами огранак сунца, чета изиђе на врх Тиквина. Потјерници престану пуцати — хајдуци такође. Обје стране јако су осјећале потребу за

одмор, за то се обје и уставе на мјестима, на којима су се затекле кад је пушка престала пуцати.

На један пут јузбаша викне са једне главице:

— О — о — о харамбаша Петка!

Петко искочи на један крш и одзове се:

— Ево ме, Арнауте!

— Тако ти твоја вјера и закона, окле тебе џебехана, да се бијеш преко Босна и Херцеговина?!

— Тако ми вјере и закона, Арнауте, ћерам на коњу и бијем се!

— О Петка!

— Чујем!

— Тако ти Бога, је ли погинула Стојана и Сава Пејовича?

— Тако ми Бога није ни један!

— Тако ти вјера реци, нека изађе Стојана и Сава, да их видаме!

— Одзовите се! — Нареди Петко Стојану и Сави. Они обадва искоче на крш, стану поред Петка и одзову се:

— Хеј, море Арнаут! ево Стојан и Сава!

— О! Стојан и Сава! добро — јутра!

— Бог нам помогô, Арнауте!

— Тако ти часно крста ваша, дођите у Вратковић, на моја беса, да се побратимима!

— 'Оћемо, али други пут!

— Збогом Петка! Ја ва твоја чета више никада не ударим!

— Збогом, Арнауте!

Обје стране растану се прилично задовољне: хајдуци с тога, што се од њих нико не рани, нити погибе; а Турци опет с тога, што су се тако јевтино протукли, око два сата, са једном најчувенијом четом, јер ни од њих није нико погинуо, само се неколика ранила.

Чета изађе на Јастребињак. Ту се одмори и потроши оно мало хране, што је још имала, те не остане више ништа за јело. Ово је био један, и ако не велики, разлог да иду у Бањане. Но други, много јачи разлог за то, био је тај, што рањеника несмједну упутити са мањом пратњом у Бањане, јер би их могли негдје Турци дочекати и побити. Договоре се да иду сви заједно и крену бјелодано преко Сомине...

Из Влакâ Бањских отпреме рањеника, са двоицом хајдука, у Спасоја Огњеновића, на видање. Пратиоцима нареде, да дођу у Дрпе, код хана, гдје ће их друштво чекати.

У шуми, не далеко од хана, чета причека док се не поумрачи, отоле је Петко поведе право у хан...

Баш тада су били у хану на састанку, ради неког вијећа, Јован Бађевић, кнез, Ђоко Радов — Миљанић — и Тодосије Мишковић, игуман манастира косијерева. Управо не зна се, ко се коме, те вечери, више обрадовао: да ли хајдуци, што су поменуту троицу, поизбор Бањана, нашли на окупу; или њих троица кад су угледали хајдуке живе и здраве, те се својим очима увјерили, да су лажни сви они гласови, који су се, тијех дана, о њиховој погибији проносили. Почну се грлити и љубити, кô да се нијесу видјели Бог зна од када. Ханџији нареде, да закоље два-три брава за вечеру, а ракије и вина доста. Ни Јован, ни Ђоко нехтједну ићи кући на вечеру, него и они, као и Тодосије уставе се да са хајдуцима вечерају. До вечере пî ракију, а пошље настави вино; разговор је бивао све веселији и живљи.

Трпеза још није била дигнута, кад једно момче, из куће Бађевића, дође и каза Јовану: да је дошло кући Јовановој седам кнезова из Гацка, и да су донијели писмо од кајмекама, како су хајдуци изишли из Гатачког ка-

дилука и прешли у Бањанс; но да сад и Бањани устану, да их тјерају.

— Дајте тијем људима конак и вечеру. Кажите им, да ћу ја ноћас поручити сељанима, да се зором дигну у пођеру за хајдуцима...

Оде момче, а Јован се окрене друштву: Сад што ћемо браћо?!

Сви се замисле, док ће Тодосије:

— Добро ћемо!.. Напунити, овој браћи, пуне торбе ране, а у ћесе метнути доста ћор-фишека,[1] па кад сване, заметнути шњима суви бој уз-а Седло. Кнезови нека гледају. На врх Седла изићи ће хајдуци први, а ми за њима. Ту ћемо попити још једну мјешину ракије заједно, изљубити се и опростити, па они својијем путем, а ми својијем. Управ, ми ћемо се вратити кући кнежевој, и ја написати два писма: једно у Гацко а друго у Требиње, да смо хајдуке бојем ишћерали из Бањана.

— Добро, Бога ми! — Таман ћемо тако! — Одговоре сви весело. Тодосије настави:

— Ви ћете, Јоване и Ђоко, одмах дати глас у село, да се сељани, ујутру зором, искупе код хана. Фишека нека не носи ни један, да ће им се ујутру, пред ханом. И заиштите у по некога од тијех оближњијех, нека вам дају барута, што имају. Чета ће, пред зору, изићи у гору, па ће у само свануће наљећи изнад хана, да је ми спазимо и пођерамо.

Тодосин план допане се свијем, да не може бити боље. Јован и Ђоко оду у село, остали сједу правити фишеке. До мало врате се и она двоица, носећи по прилично барута. Око поноћи стигну и она два друга од куће Спасојеве. Ту читаву ноћ пресједе правећи фишеке и разговарајући се. Кад би пред зору, подијеле фишеке:

[1] Без олова.

мањи дио узму хајдуци, а већи остане за потјернике. Чета изиђе у шуму, а сељани почну се искупљати код хана. У само свануће чета наљезе косом изнад хана, док се чу поклич оздола — од хана:

— Хај! ко је Бањанин на ноге, ено хајдука!

Хајдуци убрзају ход, идући право к Седлу. За час отисне се потјера за њима и по ђе која пушка почне пуцати на њих. До мало почну се и они окрећати пут сељана:

— 'Ђе ћеш, море — куд' си насрнуо?! — Викну и опале. па опет бјежи, пуни и измичи; би рекô ствар је озбиљна као на самоме Гласинцу. Хајдуци се приме уза Седло, изиђу на врх брда, заомину иза једне главице и посједају. Мало стаде, ево и потјерника. На једнога коња натоварили: мјешину ракије, хљеба, сира и меса: заомину главицу, отоваре коња и посједају. Многи познаници: сељани и хајдуци, почну се грлити, љубити и питати за здравље. Иза тога, наставе пити ракију, мезетити и шалити се на рачун јутрошњега боја. Са шале пређу на озбиљан разговор.

— Сад, браћо, ако хоћете да се мало смирите, или ако вам од сада вôма притуже Турци, можете прећи и у Црну Гору. Ја мним сте чули, да је граница била затворена за све хајдуке и ускоке: да не смију ни оти отуда амо, ни ви одовуда тамо; те их је било да и главом плаћају, што су неке Турке, Корјенниће исјекли, па прешли у Граôвску Спилу, са једнијем рањеником[1]).

---

[1]) Ово је било за вријеме трајања Париског Конгреса. По савјету из Русије, кнез Данило успостави најстрожи мир и ред свуда по граници. Ни један ускок није смио прећи из Црне Горе у Херцеговіну, ни хајдук у Црну Гору. Дешавало се да по неки прекрше наредбу, но ти су бивали строго кажњени. Ако ли је противу некога и тужба од стране Турака поднешена кнезу, за учињено злочинство, а тај се налазио у домашају кнежевих перјаника

Али запрјеке више нема. Још мислим, да би вас Црногорци дочекали братски, јер је књаз иједак на Турке више но икад досле. Бог зна, неће дуго трајати ови мир међу нама, — отвориће се крајина. — Заврши игуман.

— Да Бог дâ да се отвори! оче Тôдосије, — ми то и желимо! А чуо сам још љетос, кад се оно вратисмо из Морина у Сомину, да је граница затворена за нас, па се нијесам могô начудити, како то море бити, да брат брату затвори врата, кад један од њих бјежи да главу унесе?! С тога ми је мило, што више те запрјеке нема. Али ја нијесам бјежô у Црну Гору ни до сада, па нећу ни овога пута. Нећу нико да рече, како од страха турскога нијесмо смјели остати ни'ђе у планинама херцеговачкијем, но побјегли у Црну Гору. Нас су и прије Турци ћерали, ама нас нијесу могли ишћерати из Херцеговине. — Одговори харамбаша.

— Нека их сами Бог смете! — Узвикне Теодосије.

— Амин! — Прихвате остали.

Осим по мало мезе, Бањани нехтједну јести од оне хране, коју су на коњу дотјерали, већ приштеде готово све хајдуцима. Још многи изваде понешто из својих то-

---

он је морао погинути. Такав случај био је и са троицом хајдука из Гацка. Јефто Пророковић — Дулић — и Раде и Илија Шаровићи, четовали су заједно, без већега друштва. У овом времену они дочекају троицу Турака, из Корјенића, пушкама их оборе с коња и посијеку сва три. Том приликом рани се Илија. Другови га преведу у Граôвску Спилу, да га ту склоне од потјере и дају на лијечење. Погинули Корјенићи били су од знатнијих Турака. Њихови сплеменици дочују, куда су хајдуци побјегли, те се договоре, да двоица од њих иду право на Цетиње, да их оптуже самоме кнезу. Тако и учине. На њихову тужбу кнез плане гњевом против хајдука и пошаље свога кабадахију Николу Баничевића, са перјаницима и наредбом, да поменуте свакојако пронађе и — стријеља.. Никола их нађе у Граôвској Спили. Ту је било још ускока и хајдука: међу њима и чувени харамбаша Драго Обренов—Ковачевић. Појава Николина са перјаницима није им била мила; но како су били у ве-

раба, те им дају да метну у њихове торбе. За тијем опросте се и врну натраг, а хајдуци задане на Седлу, да се ту мало боље одморе од толикога пута и бјегања..

Пред саму вече крену са Седла, пређу, преко Пилатоваца, на Влахињу изнад врела билећскога, одатле преко Шоботина на даник у Видушу. Сад им је било много лакше путовати, јер нијесу имали са собом ни рањеника, ни ђогата. Њега су такође оставили у Спасоја Огњеновића, да се са њиме не муче по планинама.

Око три са́та по подне зачују халакање по гори: Турци уљегли у Видушу да је пребирају.

— Е баш се неће оканити брез великога грдила њихова! — Узвикне Петко, очевидно љутит и намјеран упуштати се у бој с Турцима. Пођути мало па настави: Чекаћемо их таман на овом мјесту. Привите кремење и потпрашите пушке. Чим видите, да се почну помаљати оздола, запаните за ове кладе; ама не удрите док се не примакну барем на двјеста корачаји. Онда сложно оборите ватру; али ни један не помичите с мјеста, док два пута велике пушке не изметнемо. Тада ћемо кинути

ћини и у неку руку, на своме огњишту, нијесу га се много ни бојали. Од прилике знали су и зашто је дошао. Јевто и Раде почну зазирати од њега, али не могну оставити рањеника, да побјегну некуда даље. Најпошље састану се са Николом на вјеру, али он не одржи вјеру, него их опије и повеже пођу на спавању. Сјутра-дан кад је Јевта и Рада повео одатле, везане, узбуне се остали ускоци и хтједну да отму другове. Никола зада опет и њима вјеру, да повезанијем неће ништа на своју руку учинити, но да ће их предати кнезу на Цетиње, и да му је тако наређено од самога кнеза. Ускоци повјерују, али Никола ни ту не свјерује: Чим их је извео на врх брда, више Спиле, наредио је да посједају, ради одмора, а дружини дао з ак да их стријеља... Говори се, да су се њина пушкарана тијела још трзала, кад је стигао други перјаник од кнеза и донио наредбу Николи, да их не стријеља, јер се он са Турцима намирио.“

ножеве и халакнути напријед... Јесте ли ме сви разумјели?

— Јесмо! — Одговори дружина...

Потјера се примицала све ближе. У једно доба помоли се један кумбуљ Турака баш према хајдуцима, идући несвјесно к њима, уза страну. Чета, спремна за дочек, очекивала је да се што ближе прикуче. На један пут потјерници буду изненађени плотуном, који им покоси неколико другова, од онијех што су били наприједу. Остали се збуне и устумарају по гори; тек по неки сјети се оружја. Хајдуци брзо напуне и опале други пут, тргну ножеве, прескоче кладе и јурише кроз дим, да сијеку збуњене и рањене Турке. У исто вријеме стаде тутањ и ломњава кроз гору: потјерници побјегну без обзира, немајући када унијети мртве и рањене. Хајдуци посијеку тринаест и врате се на мјесто одакле су пошли; нит се који рани ни погибе...

— Спремајте се! Више овђе остати не смијемо, пошто Турци већ знају за нас. Одовле ћемо прећи у Ситницу, а ондоле у Кубаш. Потјерници неће ни помишљати да смо се спуштили из великијех планина у Кубаш. — Рече Петко.

Сјутра дан чета је данила у Кубашу. Али ни ту није могла остати дуже од тога једнога дана. Чобани им поткажу, да се потјерници спремају пребирати Кубаш. У вече крену одатле, те преко Дабрице стигну у Снијежницу на даник. Око подне ударе им Турци, Невесињци. Два им друга обране, а они њима четири посијеку.

Из Снијежнице побјегну, са рањеницима, испод планине Вележи, па преко Невесињског поља пређу ноћно у планину Црвањ, на даник. Невесињски Турци дигли се листом у потјеру. У Црвњу наиђу на њих три буљубаше: Памуковић, Дроцић и Ардага. Протуку се по

гори готово до мрака, али без штете за хајдуке. Рањенике је Петко раније отправио, да иду преко Морина, према Модроме пољу. Најпошље и чета отступи за њима. Глад им је била утужила јако, јер то је већ био трећи дан да нијесу ништа јели...

У Модром Пољу нађу понешто за јело, но немадну кад појести ни оно што су нашли, јер им удари буљубаша Алађуз. Турци их потисну преко Дубљевића. Одатле пређу у Ивицу. Сјутра дан рано угледају мноштво Турака Гачана: упутили се у Руготу, да је пребирају. С тога они остану у Ивици још један дан. Потјерници Гачани и Невесињци сукобе се у Руготи и не познају се одмах но почну пуцати једни на друге. Тај неспоразум дошао је отуда, што су једни и други слушали, да и хајдуци носе турско одијело, те у први мах нијесу једни другима вјеровали, да су се сукобили са потјерницима. Пред вече врате се Гачани из Руготе у Фојницу са двоје носила̂...

Овако се чета погонила са Турцима до под саму јесен. Турци ударили на велике јаде тјерајући је, а ни она није на мање бјежећи из планине у планину и бијући се с њима, готово без ни мало одмора.

Од повратка из Гласинца у Сомину, чета је два пута правила круг преко Херцеговине, почињући југозападном страном, преко планина, и додирујући Доњу Херцеговину, за тијем је савијала сјеверо-источном страном, уз Горњу Херцеговину, опет у Сомину.

То је трајало све док није настала јесен хладна и кишовита.

Сва дружина била је жељна сувога стана и одмора, али прије харамбаше није хтио ниједан о томе споменути. Једног јутра Петко их свију обрадује:

— Чујте, браћо! Овако се више не може. Треба да се одморимо. Довече ћемо ићи кули Фазлагића, да

му плијенимо стоку. А има је доста, јер је и ове године купио трговину. Стоку ћемо подијелити, па се разићи на зимовнике.... Тога јутра освануди су у Сомини....

По мраку сиђу у село Срђеновиће, разиђу се по кућама, вечерају и напуне торбе храном. По вечери пођу куда су наумили. Најприје се прикраду под кулу двоица, да уводе, ко има код тора, нађу на спавању двоицу Турака чобана и закољу оба. За тијем се врате и јаве, чети, да је приступ слободан. Чета дође к тору, стоку плијени и отјера. До зоре хајдуци стигну са стоком у Сомину, а дотле ни потјере не би никакве. Тога дана одморе се и стоку подијеле. Пошто Сунце нави на гору, изгрле се, ижљубе и растану братски. Сваки окрене своме крају, но већином у друштву по више на њих, тјерајући пред собом и свој дио стоке за зимовник.

Погинуо је само Боро. Њега је друштво ожалило и осветило. Двоица рањеника остала су им у Бањанима на видању, али им ране нијесу опасне. Њима је харамбаша такође послао дио стоке. поздравио их и поручио им: „Састанак Ђурђев-дан зна се.“ —

Stanford University Libraries
3 6105 014 768 449

3
G
V

DATE DUE			
SEP 10 1991 — M			